

ਸਾਨਾਂ:ਬੀ

১। গাছ বীজ ও পাতা-চাউস চাউসে তৈরি - ১

vol 23

Complete Contents Within Vol. V

1 m6.

Chorokhaunt, Sanskrit Sagres
1 May 1967

R.M.I.C LIBRARY	
Acc No 31590	
Cler	
D.	
St	☒
Ch	☒
Cat	
Bk C d	
Check	

समवायादिविशेषणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इतिमताभिप्रायेणेदं तथा चोक्तस्थलेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यं हेतुतावच्छेदकांवाशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि तदीयतावृत्तसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तन्ने एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टत्वेन सत्ताद्रेव्यत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात् न च दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वानियमान्न विशेषणहेतुकानुमितिसामग्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकतेति वाच्यं साध्ये विशिष्टहेतुव्यापकताग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुता वाच्या अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात् तथा च साध्यवति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभावेन विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमता विशेषणेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । भैवं विशिष्टनिरूपणव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैव विशिष्टाधिकरणविशेषणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्र्येण तथा च तद्गृहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति विशेषणनिरूपितव्यापकतायास्तद्विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात् विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभावेन च विशिष्टव्रतान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यप्तिमानासम्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भानानुपगमात् न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्त्यवगाहि-

परामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वाद्विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुपगम्यविशेषणेऽपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानानियमत् तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाभासकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः क्लृप्तत्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवात् स्वान्तर्ग्रेण सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेषणावत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च ।

ननु वह्निसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महानसर्वतादिनिष्ठधूमादिगतवह्निसंयोगिसंयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आसामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्ध्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवाहिसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः निरूपकतावच्छेदकं वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणतावच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतुभेदे ऽप्यभेदात् तदभेद तात्पर्येण ऐक्यं भाक्त एकत्वव्यवहारः । ननु लक्षणया तद्व्यवहारसमर्थनमसङ्गतं सामान्यप्रत्यानृत्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्यैक्यकथनात् तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादरेक्येऽपि प

क्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं वि-
ना पूर्वं प्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षायधूमे त-
दुपनयासम्भवेनायोगात् अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवह्ण्या-
दिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तिव्यासम्भवात् धूमत्वादिरूपहे-
तुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरे प्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्श-
यन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति वस्तुतास्त्वत्यादिना । प्रथ-
मपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन लाघवेन सामान्यप्रत्या-
सत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । रासभादि-
साधारण्यादिति तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलि-
ङ्गकवह्ण्याद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ व्यापकताप्रविष्टहेतुता-
वच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवा-
नुमितिहेतुत्वोपगमाश्रयमतिप्रसङ्गः धूमत्वादिप्रकारेण भासमा-
ने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्र-
मत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमाग्निष्टवह्ण्यादिसामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्तिव्यासऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेतत्वात् अन्यथा विशिष्ट-
सत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिक-
रण्योपलक्षितवत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षे ऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमाना-
पत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना
दुर्निश्चयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उप-
गन्तव्यत्वात् केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञान
स्यानुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि
साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमानप्रकार-
कतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिवुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधिकर-
ण्यवद्धान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत् । सत्यं धूमत्वा-
दिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणता-
पक्षं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । न तु धूमादिवृत्तिव्यतिरेकविशेषितसा-
मानाधिकरण्यमिति तथा च एकधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादिरूप-
हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितं
कारणं च धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्या-
दिरेव परामर्शः तावतोकोभयस्य हेतुविशेषणतया ऽनुमितिजन

कज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तिवनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमव्यापक-
 बहिःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हेतुः
 न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्या-
 कारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वा-
 द्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिवध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदक-
 वृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तिवमेव
 विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासमानाधिकरण्य-
 मुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सा-
 मानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिवध्यत्वा-
 त् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभा-
 सत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तिर्वांशे नि-
 र्द्धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येता-
 दृशमपि ज्ञानं हेतुरूपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयितायाः का-
 रणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशं गम्यन् सामानाधिकर-
 ण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्व-
 पि सामान्यस्याप्रत्यासत्तिव्यतिरेकविशिष्टपरामर्शनिवाहानुरोधेन ते-
 न रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदक-
 धर्मसहितसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा । भिन्नानि प्रतिधूमादिकमि-
 त्यादिः । द्वितीया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिर्हेतुतावच्छेदकरूपा
 अभिन्ना सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्य-
 क्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्ड-
 धर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि
 साध्यसमानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि
 एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं त-
 त्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनीयतया स्थ-
 विशिष्टाधिकरणावृत्तिवत्साध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभा-
 षिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी
 व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथं चिदीदृशव्याप्तेरेक्योपपत्तिसंभवेन तज्ज्ञा-
 नमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरेक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमा-
 ह अयं कपिसंयोगीति ।

(दी०) अयं कपिसंयोगेतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायास-
मानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्ति-
वारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेवृक्षत्वावच्छेदेन
तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य
सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति
नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावं मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यतोपग-
मे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छे-
देनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः
सल्लिङ्गरूपरामशस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादे-
तद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग
इति वाच्यं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमि-
तावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते तदापि तुल्य-
युक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि
कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसं-
योगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्युहत्वादिति चेत् अत्रोपाध्यायाः । साध्यस्य
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वम-
नुपपन्नमिति पक्षधर्मतावलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव
साध्यं सिद्ध्यति न तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृ-
शानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति
न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिश्रादयस्तु बाधानवतारे मू-
लाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति एतत्तत्त्वं
ग्रन्थकृद्धत्वाभासे वक्ष्यति । प्राचीनसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यस्त्विति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये
संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वं एवावच्छेदकगर्भोक्तिलक्षणाव्याप्तिः
प्रसज्यते तदेव न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
भूतभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः शा-
खामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं-

योगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयो-
गातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादि-
संयोगस्यापि यावद्वृक्षरेकस्याभावाद्बृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रस-
ङ्गासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामा-
न्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह
तत्र चेति । अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोग-
सामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकयो-
ग्यत्वस्य तन्त्रत्वे त्वाह परित इति । यद्वा ननु संयोगसामा-
न्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामा-
न्याभावोऽप्यावश्यकः तद्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छि-
न्नाभावानियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिको ऽयमभावः कथं
वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति । प्रतियोग्युपल-
ब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रति-
बन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया
प्रतिबन्धकत्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेवोपनीतमाना-
द्यात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृ-
शसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं
वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृ-
शप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसा-
मान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या
ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वावच्छिन्नं
प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्ब-
न्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरण-
विषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृश-
प्रत्यक्षसामान्या एवाकल्पनेनापादकाभावाद्देवातिप्रसङ्गवारणस-
म्भवेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथाञ्चदापत्ति-
सम्भवेऽपि लाघवात्तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्ब-
न्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् ।
मानाभावादिति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणास-
म्भवादुपनीतमानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविष-

रीतविषयकस्याप्युपनयवशेन सम्भवाद्भिनिगमनाविरहेण एक-
तरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्याप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थाप-
कत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत
एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्युहैवे-
ति शङ्कां निरस्यति न चेत्यादिना ।

(दी०) न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थ-
योरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा-
धित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे-
षाभाववत्त्वादिति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्नि-
र्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्ष-
त्वादेरभावावच्छेदकत्वम् । गुणायनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तद-
भावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं
वह्नि सामानाधिकरण्यास्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं
वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं
द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिविशेषेण
निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपष्टम्भक-
तया दर्शयति योयदीयेति । यद्धर्माश्रयस्य यावाद्विशेषाभाववान्
यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेष-
धर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयो-
गत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः प्रतियोगिनोर्यत्त्वतत्त्वेन निवेशे संयो-
गवृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सि-
द्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानं संयोगादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय
समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्बन्धा-

वच्छिन्नविशेषाभावात्कूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य
 व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि त-
 त्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन स-
 म्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतस्त्वेन
 व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कयावद्विशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-
 भावसिद्धिः यद्धर्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृ-
 त्तिवस्वसामानाधिकरणाभयसम्बन्धेन भेदवदन्यत्वम् । अतः सं-
 योगत्वाद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयो-
 गसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छता ऽवयवविशेषरूपावच्छेदक
 दुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादावनभ्युपग-
 मेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीना-
 मुभयवृत्तिवत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः न च हेतावुभया-
 वृत्तिवत्त्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया वै-
 यर्थ्यं यावत्त्वविशेषस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव
 तादृशधर्मावाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टमिति तु
 न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुमाध्यशरीराप्रवेशेन
 सामान्यव्याप्तिवानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थ-
 कतया तद्धर्मसमानाधिकरणाभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरू-
 पिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया
 विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकाभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापक-
 ताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् न च तादृशाभावत्वव्याप-
 कत्वं तादृशाभावत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेना-
 वच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसि-
 द्धिरिति वाच्यम् । आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन
 प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने नि-
 वेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यध-
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

ज्या तादृशाभाववत्त्वासम्भवेपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्वाच्यभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभावावि-
रोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । व-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहंतुघ-
टकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेष्वपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनित्य-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेश-
स्य गौरवेणासंभवेपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिभङ्गः । व-
स्तुतस्तु यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव क-
म्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवा-
दिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वाद-
विशेषणप्रवेशाद्यतिक्रिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसा-
मान्याभावासत्त्वेपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-
घटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तिौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्का-
संगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाद्यसिद्धं तत्र
विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्वचत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशे-

षावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तदविरोधितामने
द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरो-
धात् न च मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्रमू-
लाद्यवच्छेदेनाभावः सुलभ इति वाच्यं तासां भेदस्याप्रामाणिक-
त्वात् न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्त-
त्संयोगव्यक्तौ तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारण-
तायां व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः
आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्ति-
षु हेतुताभ्युपगमः अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसं-
योगानामग्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्त-
रावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यं
व्याप्यवृत्तेरवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्या-
प्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य
व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतु-
ताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्त-
न्निष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात् अन्य-
था मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्रा-
वच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनानुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसंयोगानामग्राव-
च्छिन्नसंयोगादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते मूले प्राच्यां शरी-
रवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्या-
द्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् न चाग्रमूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या
इव तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति
वाच्यं यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्नः एकशरीरेण संयोगः अग्र-
प्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरी-
रसंयोग इति प्रत्ययापत्तेः शरीरतरुसंयोगव्यक्तीनामैकैकासामे-
व शरीरावयवेन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
दर्शितसम्बन्धसंकोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरी-
रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोर्भेदस-
म्भवः तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चर-
णावच्छिन्नशरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावास-

त्वप्रसङ्गात् तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननानासंयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्त्वकित्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति । यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धान्तानुरोधेन मूलाप्राद्यवच्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तदपि न सम्यक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र वदन्ति । द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनोक्तेर्न चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं विभुद्रव्यसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वे ऽविवादान्नासिद्ध्यवकाशः विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृक्षादावेतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावसिद्धावपि न क्षतिः प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेदधुमर्हतीत्याशयेनेव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोरवृत्तौ अवच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च वारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोध इति । यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयावत्तदवयवैवर्गगनादिसंयोगानां विनाशः द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तदवयव-

घगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि त-
 दुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन त-
 दवयवेष्वेवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन तन्निष्ठसंयोगजननासं-
 भवात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति सं-
 योगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सङ्घेतुतैव न निर्वहतीति वाच्यं ता-
 दृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च सं-
 योगस्यासम्भवेऽपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां
 कर्मभिस्तत्संयोगानुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्विनयमा-
 दित्यपि कश्चित् । यावत्संयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमान-
 लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतु-
 घटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगघटत्वादोरित्यर्थः । अननुगमादिति ।
 एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः एकव्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वा-
 दिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकू-
 ट्योर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोग-
 विशेषाभावे संयोगसामान्याभावीयविशेषव्याप्तेश्चात्र निराक-
 र्त्तव्यत्वान्नोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसा-
 ध्यव्याप्तेरग्रहेऽपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्ज्ञानाती-
 त्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तितद्विषयकार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहा-
 त् गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धिः
 तथा प्रकृते संयोगीयवावच्छिेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्ते-
 र्यथैव विशेषणत्वादिना अग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सा-
 मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीयवावच्छिेषाभावे पक्षधर्मता-
 ज्ञानाद्गगनादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिदुर्गारैव व्यतिरेकिहेतुका-
 नुमिताविव सामान्यव्याप्त्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभा-
 वान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे
 यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकाभावे कपिसंयोगादिसा-
 मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्या-
 भावासिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुतुल्यानिखि-
 लहेत्वन्तरेषु प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वी-
 कर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

ज्ञेयानुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् ता-
वन्मात्रापेक्षयाश्च तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभाव-
विशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सूपपा-
दत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेष-
घटत्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां
संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थ-
क्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकयत्किञ्चिदभावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स
तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति-
स्थलाभिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं साधनीयं तत्रानुमाने उपाधिमाह एकावच्छे-
देनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपा-
धित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावा-
धिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमा-
वश्यकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गु-
णादौ तदभावग्रहासम्भवादिति वाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः
साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तित्व-
निर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गु-
णादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशावच्छेद्यत्वविरहेण
साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगा-
दिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण सा-
ध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचित् अवच्छि-
न्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वमिहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभा-
वेनोक्तोभयाभाववत् कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययाव-
द्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

ज्ञत्वाभावादुभयाभाववादिति नोक्तोपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्ति-
 भङ्गः । अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकर-
 णतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयो-
 गादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतद-
 धिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-
 च्छिन्नतया अन्यासां चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु
 उभयाभावो ऽक्षत इति वाच्यम् । एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्य-
 क्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठाव-
 न्निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेऽपि द्वित्रादीनाम-
 वच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तादृशतादृशावच्छेदकमादा-
 यैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वादुक्तापा-
 धेर्यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरण-
 यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्य-
 भावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भवस्तत्समानाधिकरण-
 व्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावद-
 धिकरणतान्तर्गतत्वात्तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न
 एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्न-
 यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्वं
 नानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकाव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्षतिविरहात् । अथवा याव-
 द्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभावत्वावच्छिन्ननि-
 रूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु तत्समुदायः एका-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदकत्वं वृक्षावृत्तिसंयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा-
 यद्यपि व्याप्यवृत्तयस्तथापि अव्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वे-
 न तेषामव्याप्यवृत्तिव्याप्तिसाधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधि-
 कर्णता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपाव-
 यवावच्छिन्नेति तत्रोभयाभावो ऽक्षत इति न साध्योपाध्योः
 सामान्यव्याप्तिभङ्गः पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधि-
 कर्णता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मूले वृक्षो यावत्संयोगा-

भाववान् इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि त्वनुगतरूपावच्छिन्नतदव-
च्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एक-
रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वविरोधात् ए-
कस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात् तथा
च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
णता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वा-
दुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु अनवच्छिन्नया-
वद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्य-
व्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया
तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहतं तादात्म्येन सा-
ध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामा-
न्याभावरूपसाध्यवच्छेदोऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत
एव अभावसाध्यकव्यतिरेकेणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धरपेक्षितत्वात्
उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य
तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये
पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसा-
धनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकर-
णयावृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावयत्ताज्ञानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिषेध एवेति
सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्या-
भावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनत्यादर्यथाश्रुतस्यैवोपाधि-
तानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमिति यस्य सामान्याभावस्तत्रैका-
वच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात् गु-
णादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्य-
सत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाक्षतेश्च । द्रव्ये च प्रतियोगिम-
त्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदी-
ययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसा-
धनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावा-
धिकरणताकूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि
तत्कूटस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ
एतादृशोपाधेर्यभिचारोन्नायकत्वं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्व-
स्याप्रसिद्धेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेऽपि
एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया-
न्यभावात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्या-
पकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसि-
द्धत्वेऽपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं न सम्भवति प्र-
कृतसाध्याव्यापकत्वात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामा-
न्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्य-
मानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी तत्र प्र-
तियोगिमद्भेदस्यावाधात् प्रतियोगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्न-
तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वसत्त्वेन तद्वत्त्वाभावादिहेतोरसिद्धिरि-
ति न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इति चेत् । मैवं कच्चिद्द्रव्ये ज-
लादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छिन्नतदी-
ययावद्विशेषाभावसत्त्वात्तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभा-
वव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यत्र
च द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्नाः जला-
दिसंयोगा वर्तन्ते यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेद-
कावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वरूपोपाध्यभावे प्रतियोगिमत्त्व-
विशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात् प्रतियो-
गिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामा-
न्यव्याप्तिभङ्गात् संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वसाधकानुमानौपथिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छे-
द्यस्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभा-
वाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यत्तद्व्यवस्थितस्योपाधित्वं बोध्यम् ।
एतेनेति अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः ।
इति विशेषव्याप्त्युपपत्त्यनुमानं परास्तं दूषणान्तरमप्याह व्य-
र्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया ऽभा-
ववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः
नन्वभावादित्येव हेतुरस्त्वित्यत आह अप्रयोजकत्वादिति
व्याप्तिप्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तौ उपाध्यन्तरमपि
सुलभमित्याह निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः

परिग्रहः यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छे-
दकमिति व्याप्युपपद्यं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छे-
दकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छे-
दकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्ति-
ताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो
घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्व-
रूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रय-
स्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाव-
च्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छे-
दकमित्यत्र यत्पदेन अव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादे-
श्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तद-
वच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ सं-
योगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसि-
द्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्व-
कालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सा-
मान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं
प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमग्रेपि । तत्सामान्येति घटपूर्वव-
र्तितात्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अवच्छेद्यतावच्छे-
दकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा
घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतीतिभावः । ननु दण्डत्वस्य
घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तैरपि निराबा-
धमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रस-
क्तवनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्र-
सक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमा-
ह वह्निसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं
तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिक-
रण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यताव-
च्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

दृष्ट्यापकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव तच्चानिप्रसक्तसाधार-
णमिति न दृष्टान्तसङ्कतिरिति वाच्यं साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धवि-
शेषः अत एव यत्र व्यर्थावशेषणघाटननीलधूमत्वादिना हेतुता
तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारणे तदभिधानात्
अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपि-
तमनुगतधर्मनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्तविश्व-
या बाध्यं संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चात प्रत्येकसंयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्त-
स्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भावः ।
यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सा-
मान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्त्यवलात्तदवच्छेदेन संयो-
गसामान्याभावासाद्धने शक्यते वार्ययितुं तथापि प्रतियोगिमत्-
सम्बद्धदेशकालयोरेव प्रतियोग्यत्ववच्छेदकारणावायवच्छेदकत्व-
नियमस्तयोरेव तदनुभवात् न तु प्रातर्योग्यत्ववच्छेदकमात्रस्य
मानाभावादित्यत्र तात्पर्यं द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य काल-
भेदाद्यवच्छेदेन स्वयमनुपदे व्ययस्थापनीयतया सम्प्रदाय-
विद इत्यनेनास्वरसो दर्शितः ।

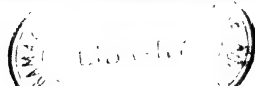
(दी०) नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते
तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे हुताशनो
न शिखरे इति प्रतीतिः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । वृत्ते-
रव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतौ व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तपसम्भावि-
तत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छे-
देन तदभावः । तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्
नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन
व्याप्तिभेदादित्यपि वदन्ति ।

(गा०) गुणस्य सामान्याभावो वर्तत इत्यन्वयः । ध्वंसप्रागभावयोर

त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छे-
देन संयोगादिसामान्याभावोऽपि सुतरा वनेने व्यापकवर्मावि-
च्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वनियमादिति सूचितं
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोपि मानाभावादिति वाच्यं तदा तत्र जन्यक-
त्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसम-
नियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नभावरूपतया विवादायांगात् संयोगादिसा-
ध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । म-
हाप्रलयस्य जन्यभावानाधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादिति
तिभावः । तदानीं च गगनादौ नित्यकत्वपरिमाणदिसत्त्वेन गुण-
सामान्याभावस्यासत्त्वात्संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रल-
ये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्य-
वहारस्य ध्वंसावगाहित्वे ऽतिप्रसङ्गाद्यवहारानादरे चातीन्द्रिय-
गगनादौ गोत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात्
अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रापि व्यावृत्तिदा-
नायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वावच्छिन्नस्य प्रतीतेरित्यन्तं द्रव्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्या युक्तिमप्याह
वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्व-
स्य संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भावितत्वा-
दिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदे-
न सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाव-
सत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि स-
योगाद्यसत्त्ववत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्स-
मवायसत्त्वेऽपि तदभावोपपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे
वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि
व्याप्यवृत्तित्वं युक्ततैलयात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । वह्निमान् धूमादित्यादां काल-
विशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमानं साध्याभावमादाय घट-
त्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन कालवर्तमानं का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकाला-
 वच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशाव-
 च्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । तत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नासा-
 ध्यकद्रव्यत्वाद्यव्याप्तिवारणायेत्यर्थः तत् असमानाधिकरणान्तम् ।
 अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसि-
 द्धा तद्घटितैव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
 टितव्याप्तिरुभयत्रैव प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन मूल-
 कृतस्तदुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सा-
 र्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं
 व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसा-
 ध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः तद्घटिताया अपि
 व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्यौपायिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु स-
 र्वत्र तदुपादाननियम एव तद्घटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्थः
 व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसा-
 ध्यकत्वं सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाका-
 शाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र सा-
 ध्यवति कालात्मादौ कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां तदभाव-
 सत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणाभा-
 वाप्रतियोगित्वस्य साध्ये ऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिक-
 रण्याघटितत्वनियमेऽपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं
 यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य न देशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्ष-
 णीया अतो हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्या-
 भावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः भावस्यापि अभावत्वेन दैशिकविशेष-
 णतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्य-
 तिव्याप्तिः यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वाविशिष्टस्य दैशिकवि-
 शेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववि-
 वक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान्

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वे-
नैव देशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तीत्यप्रती-
तेः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववान्नित्यगुणत्वादित्यादावनु-
त्यौपर्यिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमि-
त्याहुः । यत्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसा-
ध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादि-
ति व्याख्यानं तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्याघटितव्याप्तेरवयवता यदा ग्रहस्तदा ऽनुमितेरुत्पादाय तादृ-
शव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरे-
किसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमः तादृशसाध्यके लाघवेन सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगमप्रसङ्गात् केवलान्व-
यिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यत्तु
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरम-
वश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्व-
यितया प्रतियोग्यसामानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा
च स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं वाच्यं ता-
दृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृत-
साध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः सद्धेतौ
सर्वेषामेव हेतुसमानाधिकरणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे
साध्यसमानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य
हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिद्ध्यतीति साध्याभावनिष्ठत्वं साध्यसा-
मानाधिकरण्ये विशेषणं सद्धेतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे
तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिक-
ण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया

हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नाति-
 व्याप्तिः संयोगेन प्रमेयसाध्यकसङ्घेनौ साध्याभावातिरिक्ता-
 भावाप्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्या-
 भावविशिष्टाभावामिद्विगिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभावा-
 निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावा निवेशनीयः एवं च व्या-
 प्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसामा-
 नाधिकरण्यप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्धनौति तत्साध्यके
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं
 चेत्यादिनेति । तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे प्रयोज-
 नाभावाद्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव
 साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः । परे तु
 ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्र-
 तियोग्यसामानाधिकरण्यानुपास्थितिदशायां तदसमानाधिकर-
 ण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनु-
 मितिरूपेयत इत्यनुपपन्नमत आह नोपादेयश्चेति । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके स-
 र्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम् । अनुमितिप्रयोजकव्या-
 प्तिशरीरे न निवेशनीयं । तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः ।
 सर्वथैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं साध्ये हेतुमत्यं
 व्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामाना-
 धिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयं वक्ष्यमाणरी-
 त्या व्याप्तेरनुगमाश्रयमिचार इत सूचितं । साध्यभेदेत्युपलक्षणं
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपास्थितिदशाभेदेनैकसाध्यकेऽप्यनुमि-
 तिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोऽपि बोद्धव्य इतिव्याचक्रुः । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यके इति सा-
 ध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावां न सम्भवतीत्यत आह साध्यादिभेदेनेति
 साध्यतावच्छेदकादीर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्याव-
 श्यकत्वादित्यर्थः ॥

यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षित-
 स्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमिते

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्ति-
गुणादेवृत्तिहेतोरनं स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरं प्रतियोगिता-
वच्छेदकावशिष्टवैयधिकरणपर्यन्तं निवेद्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं
वारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मन्यत्ववि-
शिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ
नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवला-
दन्यादिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न
वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावान् । वैशिष्ट्यविरहे-
ऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य
मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वा-
न्नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिस्मत्तेऽपि बाधेनैव
हेतुबुद्धेत्वोपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च स-
मीचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहात् बाधानवतारदशायां च
गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिभ्रमरूपा प्रमा-
त्मकसल्लिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्राग्भा-
वावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानव-
तारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहि-
तो भ्रमानुमेतिर्मणिकारणोपास्यत इति वाच्यं भ्रमानुमेति-
मनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ पराम-
 र्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शोद्भू-
 मानुमितिस्वीकाराद्गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशि-
 ष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववा-
 न् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमिति-
 स्थलमसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेनाभिहितवतो म-
 णिकृतो ऽप्युक्तस्थले ऽव्याप्तिर्नास्तीत्याशय उन्नीयते । अथ विशि-
 ष्टनिरूपित एव समवायादिविशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डा-
 द्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधितादृशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्वि-
 शिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषा-
 द्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु
 प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव
 प्रतियोगिनि विशेषणत्वादतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति ता-
 दृशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
 प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे
 तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छे-
 दककोटाववश्यमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण द-
 ण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य न विरोधः तदवच्छिन्नाभा-
 वस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादि-
 त्यादौ ग्रन्थकृतां कूटघटिनलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्यत
 पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र
 साध्ये सद्भेदतुत्वात् तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासा-
 मानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्ट-
 निरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र
 न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
 विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डा-
 दिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्त्युपगम्य तयोर्विशे-
 षस्योपपादनीयत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तामते विशिष्टसत्ताभावः
 सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम्

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरेकतामते विशिष्टसत्ताविसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति ।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरतां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनतिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानतिरिक्तमित्यभिधानम् । उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाभाववाधकत्वव्युत्पत्तेः तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिनां घटत्वपटत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीत्यव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः । तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वाभय-

वान् मूर्तत्वादित्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-
 प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति नि-
 व्यूढम् । ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति
 बुद्धेरेकविशिष्टपराभावावलम्बनेनैवोपपत्तिः मनसि प्रतियोगि
 सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टा-
 परत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत
 आह नवेति । तदवच्छिन्नाभावः प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहार-
 विषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् एकविशिष्टा-
 परत्वावच्छिन्नाभावात् नानतिरिक्त इति विपरिणतेन सम्बन्धः
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादे-
 कस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधका-
 भावात् इति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्न-
 व्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा समवायघटितसामानाधि-
 करण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रसिद्ध्या घटादौ समवायेन घटत्व-
 पटत्वोभयं नास्तीतिप्रतीतेरनुपपत्तेरतत्र समवायिसमव्यवतत्वरूपवैशि-
 ष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अन्यथा ए-
 ककालीनत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेः समवायेन घटादौ
 सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनिर्वाहादित्याह वैशिष्ट्यविरोधेपि घटत्वपटत्वयो-
 रुभयत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्य-
 वृत्तिनिरुक्ताभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति
 एकप्रतियोगिप्रत्यपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त-
 त्वाधिकरणे मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभा-
 वात् हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचार-
 त्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
 करण्यपर्यन्तस्यानिवेशादित्याशङ्कां निरस्यति न च तत्रेत्यादिना
 व्याप्तिरेव व्याप्तिरिष्टैव तथात्वेपीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्य-
 र्थः । उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवृत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः ।
 तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्धर्मतया तत्प्रयो-
 जकहेतोरन सङ्केतुत्वस्वीकारसम्भवः अत एव व्यभिचारलक्षणेपि
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेश्यमि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयव्यविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रो-
भयमितीति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वे-
नैकस्य सत्त्वापगमेऽपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीति-
विषयतया एकस्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्व-
स्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे
ऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठबहुयादिभेदस्य प्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्क्या साम्प्रदयिकोपदर्शि-
तमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभाववन्निरूपकप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभाववन्निरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभा-
य अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभि-
न्नत्वात्तद्वेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमाना-
धिकरणात्यन्ताभाववन्निरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यका-
व्याप्तेः इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभाववन्निरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति
लाभायेत्यग्रिमोऽन्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्तादृ-
शप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणं लाभायेत्यर्थः
अत्यन्ताभाववन्निरूपकप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छे-
दकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभाववन्निरूपकानुयो-
गितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह
अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वे-
नोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभा-
वान्तरभिन्नत्वात् स्वं यस्य समानाधिकरणं तादृशवृत्तित्वाभा-
वभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यभावरूपाधि-
करणस्वरूपत्वाद्भावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर

णीभूताभावस्वरूपनेति सिद्धान्तादिति भावः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभाव-
 त्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेद-
 त्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति
 भावः । न च भावस्वरूपस्यैवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यं
 तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्
 भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र
 न तादृशभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यता-
 स्थले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वस्य निवेद्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि
 तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादि-
 रूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनियमात् तद-
 समानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । यादृशप्रतियोगितेत्यादिना वक्ष्य-
 माणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवै-
 यर्थ्यमत्रास्वरसमीजमेव । हेतुसमानाधिकरणेति । हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधि-
 करणत्वेऽपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधि-
 करण्यवान् गोत्वाभावाद्विघटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभे-
 दाकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः । अभावसाध्यकेति घ-
 टत्वाभावादिसाध्यकघटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्व-
 निरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव-
 प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 शप्रौढ्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
 ग्यसमानाधिकरण्यं निवेद्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि
 सर्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसमानाधिकरण्य-
 स्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताश्रयासमानाधि-
 कण्यस्य सङ्गत्वाधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेनाव्याप्त्यप्रस-
 क्तिरित्यस्वरसमीजम् ॥

सम्प्रदायानुप्रतात्यन्ताभावत्वानिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षे
ऽतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय-
स्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गा-
भावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा ह्यनुकं यदादृष्टं तदा जन्यं
ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्या-
प्तिः । ह्यणुक्त्वादेर्ह्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्राग-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्व-
वादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न
प्रतियोगिमत् इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे-
ऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गा-
त् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य
तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्या-
वच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसा-
ध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिशाहेत् अनभिधाय
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधकदाप्रत्ययघटितोद्भवाभिमिधा-
मेवमग्रेपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः
ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंस-
प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमाहृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य
प्राचामनुमतम् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले
त्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन
पात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसान्यन्ताभाव-
पताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वानैः प्रा-

चोनैरूपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गोध्वंसवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तिर्न तेषामनुमतेति वाच्यम् । एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात् तेन सम्बन्धेन प्रलये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकी तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामप्यनुमितेरानुभाविकताया वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र चाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यं प्रवेक्ष्यः अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तेरेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यं यत्र हेतुमति साध्याभावः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सङ्केतुतानिर्वाहात् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात्तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् । मैवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा तदनुरोधेन भावसाध्यके दैक्षिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भतदगर्भव्याप्ती अनुगमय्य तयोरेवानुमित्यौपयिकताया वक्तव्यतया ऽभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यं तादृशव्याप्तिसंग्रहायैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिनामनुगमनीयत्वात् तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेषाघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेः संग्रहसम्भवात् एवं सत्यव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटि-

व्याप्तिज्ञानादपि अनुमितिः स्यादिति चेत् । इष्टमेवैतत् एवं
 सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यभर्माभावीयसम्बन्धविशेषघटित-
 याप्तिप्रमातोऽप्युक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गा दुर्वार इति चेत् का-
 न्तिरस्माकम् । वस्तुनस्तु दीधितिकृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति
 प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघ-
 टेतद्व्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेपि प्र-
 तेयोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भयथाश्रुत-
 याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा संयोगी
 द्रव्यत्वादिन्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि
 संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया
 व्याप्तिप्रसङ्गात् एकसम्बन्धेन एकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्या-
 प्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिकर-
 ण्याभावनिवेशकल्पेपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य का-
 लिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात् तत्कल्पेऽप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगि-
 तामानाधिकरण्यभावाविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः भावाभाव-
 विशिष्टस्य एकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावावि-
 शिष्टसंयोगाद्यभावस्यैव देशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-
 देति वाच्यं विरोधिर्भावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरण-
 त्विनावत् भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ
 वेगोधाभावात् । यद्यपि अभावस्य देशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे
 भावसाध्यके व्याप्तिवारिणि भावस्य देशिकविशेषणतानभ्युप-
 गमे ऽतिव्याप्त्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनि-
 र्देशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहे-
 तावद्याप्तिर्जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः
 तथापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्ब-
 धेन या साध्याभावस्य वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियो-
 गनानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा ऽभा-
 विशेषणत्वोपगमाच्च दोषः उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशे-
 वृत्तित्वविशिष्टानित्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रसिद्ध्यातिव्याप्तिप्रसङ्गातिः ।
 त्यन्ताभावत्वघटकानित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंस-

र्गाभावत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसोपगन्तुमते ध्वंसमादायोक्तस्थलातिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमित्याशङ्क्याह संसर्गाभावेति । दैशिकविशेषणतयापि ध्वंसस्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्कतिः अन्यथा ऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य दैशिकविशेषणतासत्त्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रलये तस्य तादृशसम्बन्धो ऽप्रामाणिक इति वाच्यं यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रलयात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारनाया आवश्यकत्वात् अन्यथा प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा निष्कर्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेदं तत्कल्पे प्रयोजनाभावाद्भावे वृत्तिविशेषानिवेशात् । न चाभावे वृत्तिविशेषानिवेशे कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रलयवृत्तेः संसर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वंसस्य हेत्वधिकरणे ऽबाधात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमेव । यदा स्पन्द इति । अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलये अन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् छणुकासत्त्वात् पुनर्छणुकोत्पत्त्यनुरोधेन परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च हेत्वधिकरणे तत्र छणुकसामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । छणुकनाशानुगुणकियाया उत्तरसंयोगनाश्याया अधिकरणे चरमपरमाणुसंयोगनाशरूपमहाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे छणुकसामान्यध्वंससत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न विचारसहेत्यतो यदादृष्टमिति । ज्ञानत्वमात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीयज्ञानसत्त्वादयं सद्धेतुरेवेत्यतो अन्यमिति । नित्यसुखामिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते खण्डप्रलयेपि मुक्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सद्धेतुत्वं सम्भवतीति अतो दुष्मेति । अन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्ष

नेऽपि तज्जनकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्व-
सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंसमत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-
म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति । यदात्मसमवेतादृष्टं न
प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुषु-
प्त्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रलयनिष्ठद्युष्णकादिध्वंसस्य द्युष्णकत्वादिरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही-
ति । तयोः ध्वंसप्रागभावयाः । सामान्याभावत्वमतेपि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-
धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मतेपीति । एकविशेषेति ।
एकावशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-
ध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः
अन्यूनततिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-
प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-
येऽपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-
का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समनियतं
गोत्वं तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-
र्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपक्ष्य द्युष्णकादिसाध्यकस्पन्दादि-
हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुनस्तु ध्वंसप्रागभा-
वयोर्व्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गो-
प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम् । विरोधिनः प्रतियोगि-
नो ऽधिकरणे काले एव चेदभावां वर्तते तदा सुतरां ध्वं-
सप्रागभाववति काले प्रलयादावसौ वर्तते इति सूचनाय
प्रतियोगिमत् इवेति दृष्टान्तः । विरोधाभावात् बाधकाभावात्
तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति वा-
च्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यं काश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-
प्रतीयो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

णप्रतियोगिताकाभाषमात्रस्य नञा प्रतिपादनेऽतिप्रसङ्गात्तदवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतयाऽत्यन्ताभा-
वमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नऽ
प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा—प्रतियोगिमति तद्धंसप्रागभावर्वा
च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्य
वृत्तौ अत्यन्ताभावस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वे
दैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभा-
ववृत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वृत्त्या तस्य प्रतिय-
ोग्यविरोधिताप्याप्येताविशेषादित्यत आह इयांस्त्विति । एकस्य
प्रतियोगिमतः कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम् प्रतियोग्यनवच्छेद-
देशावच्छिन्नम् । तथात्वम् दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकसम्-
बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदे
एकप्रावर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षनमेवेति भावः । अप-
स्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्याधिकरणतावच्छेद-
रूपावच्छिन्नम् तथात्वमित्यनुपज्यते । तथा च एकावच्छेदे
एकत्रवर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । न
काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालसं-
वेति यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्या-
वच्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात् तथा कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं त-
विधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीतिः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देश-
वच्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अवच्छेद-
त्वाधिकरणत्वयोरेव समस्यर्थत्वादिति भावः । प्रतियोगिमत्य-
काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन वा-
णात् कथं तमादायोक्तातिव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह तच्छून्येति
प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः तदभावस्य—गवात्यन्ताभावस्य
प्रतियोगिव्याधिकरणत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वा-
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधि-
रण्यभावस्याऽभावविशेषणत्वात् अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादा-
तिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यै-
व निवेशनीयतया प्रलयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि-

समानाधिकरणत्वेपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

संसर्गाभावत्वतद्वद्विज्ञातान्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्था-
प्राशङ्कते न चेति । ३१५२०

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गा-
भावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघट-
कनियमघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र
घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः व-
क्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपदमेव च
विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः
तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वे-
ति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन् वर्तते य-
त्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जन्यत्वं । पण्डित्यर्थे सममी । नियमान्तर-
स्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटक-
नियमस्य । अत्र संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्या-
वृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भावः । स्वमते नि-
यमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटि-
तमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्तादात्म्याति-
रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूप-
त्वादिति भावः । प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया अन्योन्याभावत्वादिनिरूपक-
प्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अव्याप्ति-
श्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयत-
या तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः ।

(दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनो-
न्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्य-
शून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थिसमवायैः साध्यव-
त्वादिति चेत् । भैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तिर्भावस्योक्तत्वात् । भवति
चैवमन्योन्याभावोपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य
च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासं-
ग्रहः । तद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्ये
सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे नातिव्याप्तिरित्यत आह विशेषेति । दि-
गुपाधीनां देशे वृत्ताववच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते
मनसो मूर्तत्वेपि न देशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वमिति
द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्र-
तियोगिव्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतो मनोन्येति ।
दिक्कालौ नेश्वरादातिरिच्येते इति मते सङ्गतुरेवेत्यतः स्थलान्तरे
नामाह जातीति । साध्यशून्यानामपीति । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनेत्यादिः । एवं-अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे । अन्यो-
न्याभावोपीति । तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्ति-
रिति भावः । तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य ।
तेनेति । कपिसंयोगवान् एतद्वक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावरू-
पसाध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वापि
हेत्वधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशि-
ष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वं यत्र सामानाधिकरण्याविशिष्टवत्त्वं तत्र तद-
भावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्याभावो न लक्षण-
घटक इति नाव्याप्तिरिति भावः । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनाव्याप्तिवारणस्य सुकर-
त्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यांशनिवेशवैयर्थ्यमिषा न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनाहतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाश्रुतमूललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधेयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निरवकाशं तादृशव्याप्तावननं पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वादेव्याप्यताया दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्यं ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्तिमाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वमेव निवेद्यतां किमुक्तविवक्षया गुणाः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुगमादित्यत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमहृत्तीत्यर्थः नार्थः न प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिः प्रतियोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभारूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतया तद्विभक्त्यविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वयं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशपक्षेऽप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुपपत्तिमेव यद्वेत्यादिकल्पान्तरानुसरणबीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकर-
णेत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियो-
ग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थ-
निष्कर्षः ।

(गा०) असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थः । इत्यस्वरसा-
दित्यनेनान्वयः । प्रतीतेः संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधि-
करण्यमित्यादिप्रतीतेः । अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्याव-
च्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया । कापिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि
कपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छे-
दकगुणादिवृत्तित्वावाच्छन्नतया लक्षणघटकतैवेत्यव्याप्तिरत आह
तच्चेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः । हेत्वधिकरणे हेत्वधिक-
रणनिरूपितं एतत्कल्पं च पृथक् हेतुसामानाधिकरण्यं न निवेश्य-
मेवेति भावः । एवं च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियोग्यनधिकरण-
वृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयं न तु तद्वच्छेदकावच्छिन्नत्वमन-
तिप्रयोजनकत्वात् वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणनिरूपितत्वहेत्वधि-
करणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य
निवेशे च लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्षयति प्रतियोग्य-
नधिकरणीभूतेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थ-
तेन न दर्शितातिव्याप्तिः ।

(दी०) ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य
चित्तत्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य
वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्ति-
एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्वत्त्वन्तरानधिकरणत्वात् द्वि-
तीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादि-
त्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोग-
विशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकत-
त्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभा-
ववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां
गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादिषष्ठ्यन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेना-
व्ययः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरण-
त्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमा-
त्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदिति ।
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्तत्त्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरण-
त्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्या-
भावस्य केवलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सङ्केतुरेवेत्यतो
द्रव्यत्वाभाववान् वेति । तत्प्रतियोगिता संयोगरूपसाध्याभावप्रति-
योगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगा-
न्ने संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य
एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमाह नित्यत्वादीति । आदिना जन्यत्वादपरिग्रहः ।
अनु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्ध-
स्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुप-
पत्तिरित्यत आह स्वाभाविति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्व-
क्षणदिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्र-
तियोगिव्यधिकरणाभावप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशप-
क्षे सम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्व्यधिकरण्य-
निवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन सर्वेषामेवाऽभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्या-

त्तिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
 धिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावीयप्रतियोगिता-
 यां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः एवं चोक्तस्थले स्वरूप-
 सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धे-
 न घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाभावीयप्रति-
 योगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वो-
 भयाभावस्याक्षतत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायात् । आत्मनि संयोग-
 सामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वाविरहात्कपीति । जन्यद्रव्यवृत्ति-
 हेतुकं हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्ति-
 कालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण-
 न घटते अत आत्मत्वहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपि-
 संयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगा-
 नां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकेति । तथा च तादृशा-
 भावा अपि यात्काश्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधि-
 करणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावत्वस्येत्य-
 व्याप्तिरिति भावः । यादृशेति । यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणत्वावच्छिन्नमेदवस्त्वमित्यर्थः । कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यमेदव-
 त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितापादानुं न शक्यत इति ना-
 व्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्ट-
 द्रव्यत्वाद्यभावरूपप्रतियोग्याधिकरणत्वेऽपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना-
 या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षण-
 घटकतेति नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपि-
 संयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-
 मिति नाव्याप्तिरिति भावः । न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च
 घाह्वत्वमित्याकारकस्याभावकूटावगाहिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवा-
 नुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नमभावक

घटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यान् । यादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न बोध्यम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पुनरन्योपपत्त्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशे ऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषण हेतुमत्त्वम प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वा-निवेशे चाऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र नञ् निवेशयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च ग्राह्यतामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुमांस्तत्र वर्तमानत्वमावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूममनायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूममंगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्वत्त्वस्य न क्षतिः ॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं तुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न शेषणीया । एवं स्थिते तामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम् । तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकबहिर्वत्त्वावच्छिन्नस्य बहिर्गतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये ।

(गा०) ग्राह्यसामानाधिकरण्ये । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि ग्राह्यसा-
मानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुषज्यते । तथा च तत्सम्बन्धेन
हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
नवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनाऽधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृश-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः ।
व्यापकताघटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनी-
यसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सा-
मानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम् । वस्तुतस्तु वि-
रुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धताया-
वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशोपि
न क्षतिः । सामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वं च
विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते । पर्वतीयधूमव्यापको बाह्वरेति व्या-
पकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितव्यत्वात् । न च स्वव्यापकसाध्य-
कहेतुमानित्याकारकः सामानाधिकरण्यानवगाहिर्विशिष्टपरामर्श-
एव हेतुरास्तामिति वाच्यम् । बहुब्रह्मार्थस्य सामानाधिकरण्यपर्य-
वसितत्वादिति ध्येयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्धत्वधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरा-
वच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणस्याऽपि निराकरणसम्भवे प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याश-
येनाह । यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियो-
ग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् । ननु प्रति-
योगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशोपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्ति-
निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसि-
द्ध्या तद्गटितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यत आह । एवं स्थि-
त इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशो सती-
त्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेशनीयमिति । तथा च साध्यसामानाधिक-
रण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्य-
मपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादिना ग्राह्यम् । धर्मिणः । धूम-

। दादेर्वह्निमदादेश्च । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्ब-
धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्ति-
पुक्त्वा धर्मिणो धूमवदादेर्वह्नादिरूपधर्मव्याप्यत्वं वह्निमदादि-
पधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं
त्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन
तोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षवि-
शेषत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्व-
वगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धू-
मावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः । तथै-
वाऽवगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृही-
तव्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति ।
इत्थमन्यथा समवायेन वह्निविराहेणि महानसे संयोगेन, संयोगेन
वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते,
निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम
पपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्व-
हाद्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव
वाऽन्योन्याभावः । इत्थमेव च तादात्म्याद्वृक्षशिशपयोर्व्याप्ति-
नेश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव । तत्र
मेतामिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छते इति ।
न्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन
गोमेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्त्यसंगतेरिति भावः ।
पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण
जलादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन-
त्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति
त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकि-

णि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेतोर्न सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावः सिद्धतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्धतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यवत्ताज्ञानं हेतुगति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह । तेनेति । अनवतीर्णबाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयव न वह्निर्धारित्यन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन वह्निर्व्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा समवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन वह्निर्व्यापकत्वादिति भावः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तर्गताधुनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति कथमन्यथेति । अन्यथा-एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथमुपपद्यत इत्यन्वयः । महानसे संयोगेन धूमो न निवर्तत इत्यन्वयः । महानसधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगीनेत्यर्थः । निवर्तते च । धूम इत्यनुषज्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वाहात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताग्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न चैतत्तत्ताऽत्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह । स एव चेति । स चान्योन्याभाव एवेति योजना । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चाऽन्योन्याभाव एव न त्वत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नेतरात्यन्ताभावसिद्धिरिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्प्रतिमाह । इत्यमेव चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यनभ्युपगमे काक्षतिः जलादिभेदसिद्धेरजलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवान् पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्धतादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात् । त

तादम्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-
नेष्टव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-
तेष्वन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य
वेधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्त्रादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहे सास्त्रादिना
तादात्म्येन गौः, गोव्यतिरेकाच्च सास्त्रादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति ।
एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् ।
इत्यनियामकसंयोगमात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-
व्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृ-
थेकीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः
संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न
तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-
त्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव ।
त्वत्वाग्रहदशायां गोः सिद्धतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-
ताध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपाधिकव्याप्ते-
र्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया
त्रिष्टुव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया
तादम्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चा-
सम्भवेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-
सङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
रापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-
त्वपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-
स्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति ता-
दम्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-
शायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-
णोभयाभावग्रहितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभया-
भावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनाऽनुपपत्त्य-
भावात् । इदंशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाग्रह-
दशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसा-
स्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।
केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव । तथा स-
ति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वाव-
गाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्या-
स्सम्भवात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया अकल्पत्वात्तादात्म्येन
गोरेव विधेयत्वमुचितम् । अयं गौरित्याकारक इदंत्वावच्छिन्नविश-
िष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधे-
यतात्वोपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरेकविधेयताकल्पनाभावात्
अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानु-
मितिः किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्व-
त्वाद्यग्रहदशायामिति । गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादावग्रह-
दशायामित्यर्थ इत्याहुस्तन्न । गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थ-
ताविरहेणोदक्षरताया दुर्वारत्वात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति
तु न सम्यक् । गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भा-
नासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्याऽवश्यकत्वात् । अप-
तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । यदा गोत्व-
त्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतः
गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधे-
यतायाश्चाऽवच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनुभ-
वसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपपत्त्यसंगतिरिति प्राहुः । यत्तु अनव-
च्छेदकांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारक-
ज्ञानाद्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाद्यग्रह-
दशायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानु-

गपत्तिरिति तदसत् । अयंगौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयता-
 च्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता-
 वण्डनं दीधितिकृतां विरुद्धेत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नै-
 ष्ठ्यसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकाशित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांशेऽपि नि-
 रूपितत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकाशित्वाभिप्रायेणैतद्व्यसंगम-
 तात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुतावण्ड-
 नसंगतेः । अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगो-
 त्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धाव-
 च्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धाव-
 च्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकाऽनुमितिः
 सम्भवत्येव । एकरूपेणाऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेद-
 रूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य
 यद्गता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्कर्णीयत्वात् तदभिप्राये
 वेतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितान-
 च्छेदकरूपेण तत्त्वाभावस्यैवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छे-
 कत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य
 स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते
 स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया न पूर्वा-
 ग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्चेति । तादा-
 यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापक-
 वच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवाय-
 म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साधकत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वत्वाद्यग्रहदशायां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः साम्ना-
 वसिद्धसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणत्वस्थाने स-
 न्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्र-
 त्तिवापि संयोगेन उत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याऽभावे तत्र च

षणं देयमिति भावः । जलादिसंयोगे वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वधूम-
वदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामा-
न्यान्तर्गततत्तद्धूमाऽधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिक-
त्वतदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वान्न वह्न्यभावस्य ल-
क्षणघटकतति घटाभावमादायैव वह्निमान्धूमादित्यादौ ल-
क्षणसमन्वयः । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादे-
रभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्ये तत्तत्प्रतियो-
गिकत्वाभावेनोभयाभावसौलभ्यात् । यत्किञ्चिद्वेत्त्वधिकरणानु-
योगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
योगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेयत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवा-
रणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्ध्या जात्याश्रया-
नुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाव-
च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः । एवं निरुक्तप्र-
तियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिक-
रणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालि-
कसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गगनाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुप-
पत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह । धूमसंयोगे
इति । अयोगोलकानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्व-
यः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रति-
योगिकत्ववह्निमदनुयोगिकत्वोभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभ-
याभावस्य दुर्घटत्वाद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्वहेरित्यादा-
वतिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः किन्तु त-
त्तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्व्यक्तेर्निवेश इत्येतल्लाभाय तदुपा-
ने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगे ऽभावादन्य-
संयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभया-
भाववत्त्वाद्धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदोपादानप्रयोजनं
संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डत्वनैव चैत्रादिनिष्ठैतद्दण्डसा-
ध्यके एतद्दण्डहेतौ, समवायेन विशिष्टसत्तासाध्यके जातिरूपहेतौ
चाऽतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति । चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादानं

संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठैतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रा-
नुयोगिकत्वचैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगि-
त्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च
त्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगि-
त्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति
सक्तप्रसक्तेस्तदुपादानाभावाकाशः । चैत्रे गुणादौ च संयोगेन
समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयो-
गेकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणानुयो-
गेकत्वाभावेनाभयाभावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्याऽपि
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथाऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटानुयोगिकत्वघटादिप्रतियो-
गेकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
। च स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्धिनुदयात् अन्यत्र वि-
शिष्टबुद्धिनियामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटऽन्य-
विशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटा-
नुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगे ऽस्ति,
। हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन
घटसमवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा
अति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयो-
गकत्वेन स्वस्मिन्नापि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तदुत्पत्त्यात्, किन्तु
सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम् ; येन सम्बन्धेन घटऽन्यवि-
शिष्टधीस्तेन सम्बन्धेनाऽन्यत्र कदाचिद्घटविशिष्टबुद्धिजननादेक-
मेव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्य-
त्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं
तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
। संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशान् इति चेन्न । संयोगेना-
धिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आ-
पाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यंशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव संसर्गतोपगमात् । न तु संयोगस्य । एवं सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षतिः । एवं च येन संयोगेनाऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेन सम्बन्धेनाऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽधःस्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन समं परिवृत्त्य स्थापिते तद्वदेऽपटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्वदतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वागैवेति चेत् । एवं सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्यं निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभाव एव विवक्षिणीयः । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्वदनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत एवेति । एवं च यदेतत्कले समवार्थिक्यमते ऽतिव्याप्तिमुद्गावधिष्यति तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः । हेतुमत एकैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्तद्वत्तनुयोगिकत्वाभावासत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एकविशेष्यकपर्याप्तिः संसर्गकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सल्लिङ्गकपरामर्शात्तादृशानुमित्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तौ कैकस्मिन्नसत्त्वेऽपि उभयादिवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्त्वात्तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वं दुर्वा

मिति वाच्यम् । तद्यावृत्तप्रमालक्षणस्याऽपि कथाञ्चिन्निर्वचनसम्भ-
वादिति चेन्मैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषित-
पर्याप्तैः क्वचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानु-
मेतरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्या-
प्तित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया
तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्तानुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वश्रित्वेऽप्यम् । द्वि-
त्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकं कमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वविरहाच्च तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादि-
प्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्या-
प्तसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदेन तादृशसाध्या-
भावे निरुक्तप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात् अतो हेतुपर्या-
प्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मनिवेश इति । तच्च मनोरमम् । एता-
दृशीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छे-
कावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽग्रिमकल्पे विवक्षणे आकाश आ-
काशघटोभयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेर्दुर्वागत्वात् आकाशत्वाद्यवच्छि-
न्नेदमस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽस-
त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च
यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरुपादेयां नाऽन्यत्रेति वाच्यम् ।
आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्याप्तज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्न-
दस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोभयत्वादिहेतु-
रा आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्या-
प्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञान-
नुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यापयिकव्याप्तिप्रसिद्धापत्तेः
स्माद्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं संक्षेपतरेव । इमे बहव-
स्त्रित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो
तु प्रतियोग्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमद्वृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिवद्बुद्ध्याद्यवच्छिन्नभेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्येव सारम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नेहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थः । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात् । हेतुमन्निष्ठतदधिकरणतायाः साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेदसत्त्वात् इत्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधावनं दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्वचने ऽननुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिवेशेन व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेति दूषणान्तरमनवकाशमिति दिक् ॥

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकमन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात् एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् अवृत्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । एवं स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि विषयितया घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, विषयितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वाधिकरणनित्यज्ञानसम्बद्धत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य कल्पान्तरमाह-स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तानुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वैतद्वित्रित्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणाच्च विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, पटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । घटपटविषयित्वयोर्भिन्नत्वेन विषयितासम्बन्धसामान्ये तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । न चैतद्वित्रित्वावच्छिन्नाभावनिवेशे स्त-

पसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि-
नावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभि-
तया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिति वा-
च्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्या-
, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव
ाध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितव्रित्त्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वा-

। प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तिवत्त्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तिव-
मदशायामनुभित्युपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्याधिकरणत्वघटित-
ाप्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतन्क्षणवृत्तिवविशिष्टप्रमेय-
ामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोरव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्रा-
ाप्येष्टम् । न च तथाऽपि विपयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके
त्यक्षानत्वादिहेतावव्याप्तेः सम्भवात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति
च्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
तेयोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविपयितातो घट-
विशिष्टघटविपयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगि-
धिकरणत्वात् । न चेद्वरक्षानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविपयितायां
दशव्रित्त्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रति-
गिवैयाधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे-
नेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
कत्वस्य विवक्षणादीद्वरक्षानीयतादृशविपयितायां प्रमेयत्व-
ऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
त्ताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वात् । इत्थं
स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटा-
साध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति, प्रमेयत्वादिविशिष्टघटानिरू-
तकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेष-
ाया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेद-
ताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्याधिकरणतया त-
तियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः
ानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेरिरू-
तावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः क-
न्तरमनुसरति-स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वेऽपि विपर्यितासम्बन्धेन घट-
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावति-
व्याप्तेः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्व-
विशिष्टघटनिरूपितविपर्यितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित-
विपर्यिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविग्रहेण विपर्यितासम्बन्धेन घट-
दिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्-
बन्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणाच्च घटवान्नित्यज्ञानत्वादि-
त्यादावप्यव्याप्तेः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितासामान्य-
पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्व-
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तिमत्त्वे तु घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवृत्तेश्चाऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि
प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिरतः कल्पान्तरानुसरणमि-
ति परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविपर्यितासम्बन्धसामान्य-
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविपर्यितायां घटत्वपयाप्तावच्छेद-
ताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितायां च हेत्व-
करणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविपर्यितासामान्ये उ-
याभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः । तस्मात्प्रार्चीनमते वृत्त्यनियामकवि-
यितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात्
कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दी०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स-
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धे-
तद्दर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धे-
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमिति ।

कावच्छिन्नानधिकरणेन्यर्थः । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छे-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो
मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौ-
यिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ सम-
ायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये
ालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षत-
मेति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्य-
ावणप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च
मत्वाद्यवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
त्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
ाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन
त्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य स-
वायादिना वह्नाद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रति-
ोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छि-
त्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाल्लु-
णसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
ामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेश-
पि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-
दादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विर-
मादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ
ाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेतस्य संयोगसमवायकालिकविशेषण-
ासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्यसम्भवेऽपि
प्रेषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वतिप्रसिद्धा त-
ोयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्व-
व सम्बन्धैः साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियो-
गितायां साध्वतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशायामप्यनुमि-
रानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

वप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुना न सम्भवतीत्युभयाभा-
वानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभावज्ञानज्ञानत्वान्यतमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादाव-
व्याप्तिर्बोद्ध्या । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावाच्छिन्नत्वाभावनिवेशे कालो घट-
वानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्कां परिहरति ।
समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिस-
म्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठायास्तत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छे-
द्यतायाः प्रतियोगितानिष्ठाया अन्यूनानतिरिक्तवृत्त्यगुरुधर्मनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्या-
प्तिभयेन प्रतियोगितायां यादृशमवच्छिन्नत्वं तस्यैव लक्षणे निवेशः
कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दीक्षिता । अन्य-
त्सर्वं स्वयमूहम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्पे
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयवत्त्वे हेतुः
एकत्वेनेति । उभयवत्त्वेपीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ
उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्यं
जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यग्निमेणाऽन्वयः । यद्यपि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनाधिकरणत्वं प्रतियोगि-
निरूपिततादृशसम्बन्धानुयोगित्वम् । अधिकरणतानिवेशे तादा-
त्म्येन साध्यतायां व्याभिचारिण्यतिवशात्, तथा च समवायैक्ये गुणा-
देरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहैवेत्येतत्कल्पे
ऽपि समवायेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः तथा
ऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशलम्बन्धानिरूपितवि-
लक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवाया-
नुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुत

प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो-
त्तुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि
समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-
तावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति ।

इदमत्रावधेयम् । समवायकालिकविशेषणताशुभयसम्बन्धेन यत्र
द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगनानुयोगिकसमवायादा-
त्कोमयाभावासत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता-
सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-
णीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषवारणे
निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्त-
प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्य जा-
तिरित्यादावप्यतिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमिति ।

इदं त्ववधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-
यादेः साध्यता तत्र सङ्घेतावेतत्स्फटिकत्वादावुभयाभावघटित-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे
लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिक-
वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्वारम् ।
साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकत्वं चानुगतं
दुर्वचम् । तादृशस्य तस्य निवेशे ऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवह्निसंयो-
गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-
गेकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुरूपत्तेः । न
च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्व-
घटहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-
गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति वाच्यम् । माना-
भावात्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तद्घटितपरम्परायाः
सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्रूपेणाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-
गेकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-
दिना वा साक्षात्सम्बन्धः अतमेन स्फटिकादौ लौहित्यादिबुद्धेर्भे-

मत्वानुपपत्तेश्च । यादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वयद्विशेष्याऽनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकक्षाभ्रम इति तल्लक्षणात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावसत्त्वात् । न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायिसंयोगाविरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटकविशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वमुपेक्ष्य स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादिमन्प्रतियोगिकत्वस्यैवाऽभावो निवेशनीयः । परम्पराभिवृद्धावपि ईदृशरीत्याह्यभिति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटादिकं साध्यं महाकालवृत्तित्वादिकं हेतुस्तः कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । गगनादिनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशस्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्रसिद्धेः । विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यानिवेश्य निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धं निवेश्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशं कालिकविशेषणतावत्समवेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि साध्यकं द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचारनिरूपकाधिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावरुद्धतात् । इत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशे निवेशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यकमेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणांशे तादृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वात् । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धाप्रसिद्धेः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यांशे हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्धवन्निरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वानां च

गणामभावनिवेशात् दोषः गगनादिनिरूपितकालिकसम्ब-
न्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविपर्ययतादिसम्बन्धवन्निरु-
पेतत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्य-
म् । स्वरूपकालिकोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन जन्यज्ञानादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावति-
याप्त्यापत्तेः । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठायामुक्तस-
म्बन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वसाध्यायवि-
यतासम्बन्धवन्निरूपितत्वयोः सत्त्वेनाधेयतासामान्ये दर्शितत्रि-
त्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
न्निर्वाहात् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च नेयमनुप-
पत्तः । हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगि-
यधिकरणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां
वसमवायिसंयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावा-
त्तेः । न च स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके स-
मवायादिना घटादिहेतावच्छास्तिः, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपित-
व्यतिशेषस्वसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठत्वा-
यभावप्रतियोगितायां समवायिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न हि तत्र दर्शितप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि श-
यते वक्तुम्, स्वांशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशे-
त् । इयंस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य स-
म्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयता प्रकारतानिरूपिता द्विती-
समवायविषयता विशेष्यतानिरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारता-
विशेष्यतोभयनिरूपितेति, स चानुपपुक्त एवेति वाच्यम् । परम्परासम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघट-
यावद्भूतुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्स-
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता,
विशेषणं तु सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकतायामवच्छेदकमेव, न तु त-
न्तर्भावेन सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः,
शरीरत्वैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् । तथा च परम्परासम्बन्धेन

यत्र साध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूपं साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरण-
विशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकता-
या प्रतियोगितायां तदन्तर्भावेण पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावा-
दिति दिक् ।

अथैतल्लक्षणे विषयितादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया-
मव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृ-
शसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता-
यामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः प्रतियोगित्वतवच्छेदकत्व-
निष्ठावच्छेद्यत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतरूपेण
निवेशादिते वाच्यम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन साध्य-
तायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठा-
भावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
त्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन ता-
दृशप्रतियोगितासामान्ये तदुभयाभावस्याऽक्षतत्वात् । मैवम्
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्या-
ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् । तथा
हि विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां सङ्गतौ तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
कसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतो-
ऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभावः तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नाभावो-
वा तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्त्वा-
ल्लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
तादृशसम्बन्धेन साध्यवदभावोऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकतायामुभयसत्त्वेन नातिव्याप्तिः । वीह्यमान् धूमादित्या-
दौ संयोगादिना घटादिमदभावः समवायादिना वह्न्यादिमदभा-
वश्च लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावस-

लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वहेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदतायामुभयस्यैव सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिक-
वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ, वह्नि-
धूमोभयवान्वहेरित्यादौ द्वितीयादौ द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
वविरहेऽपि च नाऽतिद्वलक्षणयोपपन्नं वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्ववच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमो-
यवान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकं
योगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान्
मादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधि-
रणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगेनोभयसा-
यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य प्रति-
योगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च वह्निधूमोभयवा-
न्वहेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटक-
ता पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकभेदेन चेष्टाप्तिपदार्थभेदस्तदैव प्रतियोगि-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च सा-
नभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसा-
यकव्यतिरिक्तपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयवै-
धिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमति-
प्तिप्रसङ्गकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छि-
प्रतियोगिकत्वाभावनिश्रयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमिति-
वतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयक-
नं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते, तथा तादृश-
श्रयदशायां सकलवह्निमतमेव धूमवत्वमिति भ्रान्तानां वह्निहे-
कतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्र-
यप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं चा-

च्यम्, तथा च तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्येवातिव्याप्त्यर्थः । एवं यथा वह्निधूमोभयत्वेन उभयं धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जायते तथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं वह्निव्यापकमेत्यनामोक्तवाक्यादपि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोधः प्रमात्वसिद्ध इति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव तत्र उपनन्तरात्प्रतियोगिकत्वोक्त्याङ्गीकरणीयः । तथा च तद्विपर्याधयः प्रमात्वेन तद्विपर्याधयोरनुपपत्तिरित्यपीति । वह्निरित्यत्र धूमादिति नातिव्यक्तत्वस्याऽप्रामाण्यमिति पाठं केचित्कल्पयन्ति, यथासङ्गत्वेन च स्वल्पेऽतिव्याप्त्यव्याप्तिरिति जयन्ति ।

इदमत्रावधेयम् । घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटादिवैशिष्ट्यं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वा भासते । आद्ये एकघटादिमन्यपि तत्प्रसङ्गः । न च द्वित्वोपलक्षितस्यापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशिष्ट्यद्वयं तत्र भासते इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नापेक्षेदभ्रमेण द्वित्वभ्रमात्तत्प्रकारकप्रतीतावुभयमानानियमात् । तादृशबुद्धेर्द्वित्वविशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव विशिष्टाभावबुद्धिनिरोधित्वात् । द्वितीये संयोगसंसर्गकतादृशज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वापत्तिः, संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्वित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य बाधात् । तस्माद्द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतिसंयोगमात्रं न सम्बन्धोऽपि तु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिता संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव । अधिकरणता च पदार्थान्तरं अधिकरणस्वरूपा वा उभयर्थैव निरूपकभेदापि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैक्यसद्वैक्यमिति संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्ववन्न तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेयम् । एवं च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्तत्र चोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः प्रसक्तिः । अन्यथा द्वितीयकल्पेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुयोगित्वनिवेशादुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्धा संयोगेनोभयत्वावच्छिन्नसाध्यव्यभिचारिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेनाऽतिव्याप्तेर्बल्लेपत्वात् ।

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधि-
 णतेव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमा-
 न्यत्रैव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या
 वेशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो
 नीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते, किंवा प्रथमायां
 योगावच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगम-
 य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गांशेऽविलक्षणत्वेऽपि
 तेषां विशेषणभावभेदाद्विलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयत्रैव सं-
 मात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्नि-
 र् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्वह्निरित्यनयोश्च
 तयोर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायाव-
 ङ्गान्धारत्तैव सम्बन्धः स्यान्न तु समवाय उक्त्युक्तेरवशेषादिति
 यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारताया अनभ्यु-
 मात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायाव-
 ङ्गाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान्व्यटो
 रूपांमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवाया-
 ङ्गाधेयता आधारता वाऽतिरिक्त्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति
 वायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति चेन्न ।
 नुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगि-
 म्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्ग-
 क्षणानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव
 वाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतेत्येव
 भाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग
 धारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनि-
 ामिति संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वा-
 [। संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयव्यावृत्तानुयोगि-
 तः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वो-
 ऽनाऽतिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां
 गिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे
 मवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया

साम्यान् । अन्यथा भूतलादेः स्वसमवेतघटादिसंयोगानुयोगितया स्वाधारतापत्तेः । एतेन संयोगिन्याधेयताऽपि संयोग एव । प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधाराव्यावृत्तपदार्थान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात् । आधाराधेययोः संयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वकल्पने विपरीतकल्पनायामपि बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

एकानुयोगिकसंयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तदुभयत्वावच्छेदेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमाच्च संयोगेनोभयसाध्यके ऽतिव्याप्तिरित्यप्याहुः । प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमाघटिततयाऽनवस्थेत्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितश्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

(गा०) प्रतियोगित्वादिश्चेति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणघटकोऽपि तु प्रतियोगितात्वादिना, कुत्रचित्सम्बन्धविधेयस्वरूपत एवेत्यर्थः ।

ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्क्याह । सामानाधिकरण्येऽपीति । संयोगत्वादिनैवेति । साधनतावच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धादिभेदेनऽपि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिनि भावः । साध्यसामानाधिकरण्यशरी साध्यवत्संयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्म्यशे तत्संसाधिविधयेव लाघवेन निवेशात्तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, जत्यतिरिक्तस्याऽपि संसर्गतया भावे स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरित्याह । दर्शितं चेति । नियमाघटितमिति । तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तत्सम्बन्धत्वं न तद्विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, अतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात् । तत्प्रतीतिविषयत्वरूपनियामकत्वनिवेशे व्याप्तिवानन्तर्भावात् प्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च । न च विशेष्यतान्यतत्प्रका

तानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिभ्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्स-
म्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवे-
शान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगि-
विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात् ।
एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः ।
इत्थं च सामान्यतस्सम्बन्धघटितं साध्यवत्सम्बद्धत्वरूपसाध्य-
सामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं वा, तच्च संयोगत्वादिना तद्घटि-
तात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिकत्वरूपाल्लघुशरीरमिति तदेव
व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्य सम्बन्ध-
निवेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवदसंयुक्तत्वादिनिश्चयदशा-
यां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धक-
ताया अत्र वक्तव्यतया तत्राऽनुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् ।

अभावत्वं चेदत्र भावभिन्नत्वन्तदा प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेश-
पक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भा-
वभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाभाव-
त्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) अभावत्वं चेदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति
प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपा-
देयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिक-
रणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्ये-
कदेशिनः ॥

(गा०) अभावत्वं चेति । इदमिह नाऽस्तीदमिदं न भवतीति द्विवि-
धप्रतीतिकथनेनाऽभावत्वस्य संसर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये
प्रमाणमुपदर्शितम्, तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्र-
तियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन स-

स्वन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण
इति । भावेनाऽपि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रती-
तेर्जननादिति भावः । तदवच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परि-
भाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्धर्माप्रत्ययेऽपि
न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । अभावे तत्प्रतियोगिस्वरूप
निरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चाऽभावत्व-
स्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तद-
नुगमकरूपान्तराभ्युपगमात् । पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकभेदे
सम्बन्धान्तरवत्तद्भेदस्याऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरापेक्षणात्

यत्तु प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिप्र-
मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वाद्धटे
नाऽस्ति पटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रमितिनिर्वाह इति । तन्न साधीयः
घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्सं-
सर्गकप्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतिवै-
लक्षण्यस्य संसर्गतावैलक्षण्यस्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदक-
धर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्याऽऽवश्यकत्वात्, तेनानुगतीकृता
नुयोगिताया एव संसर्गतावद्भूमितावच्छेदकताया अपि सम्भवेना-
ऽभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात् । नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया
अपि तस्यामेवोपगमात् ।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावभा-
नोपगमे तदंशे एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारत्वस-
म्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगि-
तायाः सम्बन्धत्वमेव न सिध्येदिति चेन्न । मण्याद्यभावस्य दा-
हादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन
तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चोभयाभावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्न-
निरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथा च तादृशा-
नुयोगितायाः स्वाश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति
वाच्यम् । उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिवि-
शिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादिवि-
विशिष्टस्य उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकतासम्भवेन तादृशानु-

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्व-
मणित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्व-
वाद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव-
स्य निवेशनीयः । शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदति-
रेकानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् ।
त्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति ।
 विषयतेति । तत्त्वम् विषयतात्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अति-
 क्तपदार्थत्वोपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयताया विष-
 रूपात्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाद्धटत्वावच्छिन्नतद्विषयकज्ञा-
 नस्य विषयतावैलक्षण्यविग्रहाद्वैलक्षण्यपत्तिः । न च द्रव्यत्वघट-
 योरपि तत्र विषयताया तद्वैलक्षण्यदेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् ।
 यताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाद्धटत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञा-
 णाद्धटत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्य-
 पपादनस्याशक्यत्वात् । ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहा-
 न्वनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य पट-

त्वद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः । ज्ञानवि-
षयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषय-
ताया द्वैविध्यानुपपत्तिः ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानि-
त्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षण-
कारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नवि-
षयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा
प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्य-
त्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्-
न्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यानाऽभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः
अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वकिञ्चि-
द्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः
घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटा-
द्यभावस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्च
त्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति । एवमधिकरणत-
नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशाया-
मिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपीदानीं भूतलं घटव-
दिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त-
तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोगभेदप्रसङ्गेन धैपरीत्येनाधाराधेय-
भावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमपि क-
स्यपदार्थान्तर्भावेण दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपद-
दभावत्वादपरिग्रहः ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वं प्रतियोगित्वान्नातिरिच्यते तदभ-
वत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनियमात् । न चैवं घटादेर्घटभेदाभा-
त्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतित्यापत्ति-
रिति वाच्यम् । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभावत्वरूपतोष-
मात् । घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदीय-
श्रतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्तेनैव
दभावप्रत्यायनात् । न चैवमपि घटभेदादेर्घटाद्यभावत्वानुपपत्ति-
दप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावत्वात्मकानुयोगिक-
विशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ।

इति-अनुमानगादाधर्या सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिमाणिकावच्छेदकत्वं निवेशयि-
मवच्छेदकपदस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरतामाक्षिपति ।
नित्यादिना ।

(दी०) नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवा-
देमत्त्वप्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्र-
तियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन
पत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

(गा०) इह । एतल्लक्षणे, घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च घटत्वेन घटो-
भावप्रतियोगीत्यादिप्रतीतिसाक्षिको यो घटादिनिष्ठप्रतियोगितया
ह घटत्वादेरवच्छेदकभावरूपः स्वरूपानतिरिक्तः पदार्थान्तरात्मको
। सम्बन्धविशेषः स इह लक्षणे न शक्यनिवेशन इत्यर्थः । स्वरू-
पसम्बन्धविशेषात्मकावच्छेदकत्वाभावघटितं निरुक्तरूपं न व्याप्ति-
पमिति यावत् । तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरि-
ग्रिममत्रैव हेतुः । प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिसाधा-
गत्वादिति तदर्थः । प्रमेयधूमत्वेत्यादिकमतथात्वेनेत्यन्तं तत्र
तुः । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेद-
त्वाभाववत्तादृशसाध्यतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थः । संभवत्ता-
शप्रतियोगितावच्छेदकताकधर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादे-
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकम् ।

तस्य तत्साधकत्वोपपृम्भकव्याप्तिमाह-सम्भवतीति । तस्मि-
ति पूरणीयम् । तथा च लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे
त्यर्थः । गुरौ तदभावात्-तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात् । तथा
सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक

इति व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थः । सम्भवत्तदवच्छेदकताकत्वं च तदवच्छेदकत्वबाधकशून्यत्वम् । बाधकं चावच्छेद्यप्रतियोगित्वासमनियतत्वम् । तथा च तत्प्रतियोगित्वादिसामनैयत्यमेव सम्भवत्तदवच्छेदकताकत्वं पर्यवसितम् । सामनैयत्यघटकदलद्वयनिवेशादघटपदान्यतरत्वमहानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिघटत्वादेरातिरिक्तवृत्तिशुद्धवह्निवादेरवच्छेदकत्वासम्भवेन तादृशगुरुधर्मस्य नाऽवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितायाः सामनैयत्यं च प्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति तन्निरूपकाभावविरोधितावच्छेदकत्वरूपमवच्छेदकतानिर्वाहकम् । अतः सत्तात्वादेर्विशिष्टसत्ताद्यभावीयप्रातयोगित्वान्यूनानातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि तदभावविरोधितानवच्छेदकत्वाच्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः ।

यत्तु स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकधर्मापेक्षया गुरुत्वमेवाऽवच्छेदकत्वाभावसाधकतयाऽभिमतम् । स्वसमनियतसत्तात्वाद्यपेक्षया गुरोर्विशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्वाहाय स्वसमनियतत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश इति तन्न । घटप्रागभावत्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकघटत्वाद्यपेक्षया गुरोर्घटप्रागभावत्वादेरत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया जातित्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकतद्घटकसमवेतत्वापेक्षया गुरोर्जातित्वादेर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया च व्यभिचारात् ।

ननु प्रमेयधूमत्वं स्वावच्छिन्नधर्मिविशेषणतापन्नमेयत्वसहितधूमत्वम्, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मेयत्वविशिष्टधूमत्वं वा, उभयैव तदवच्छिन्नसाध्यके नाऽतिव्याप्तिप्रसक्तिः, शुद्धधूमत्वस्याऽवच्छेदकत्वं तादृशानवच्छेदकताया विशिष्टधूमत्वं दुर्घटत्वात् । एकदेशपर्याप्तवृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्य विशेष्यपर्याप्तवृत्तेर्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्य चाऽनभ्युपगमात् । शुद्धवह्निवादौ धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापर्याप्तमेयवह्निवादौ तदनवच्छेदकत्वसौलभ्येन मेयवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिविरहादित्यस्यैव कम्बुग्रीवादिमत्वा नुधावनम् ।

नचैवं मेयधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्त्यभिधानमत्वन्तासङ्गतमिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा

यानुपगमेन नानाव्यक्तिदृष्ट्याद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतानिर्वाहाय प्र-
तियोगितावच्छेदकापर्याप्तविषयतापर्याप्तिरनवच्छेदकत्वान्तार्थ इ-
त्याशयेनैव तदभिधानात् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वं च घटत्वव्यञ्जक-
संस्थानविशेषः । घटत्वापेक्षया तस्य गौरवं संस्थानस्य विजाती-
यावयवसंयोगरूपस्यानन्तत्वात्, अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वा-
च्च । घटत्वस्य चैकस्य जातिरूपस्य निर्विशेषगकस्यावच्छे-
दकत्वे लाघवादिति ।

न च घटसामान्याभावप्रतियोगितायां संस्थानविशेषस्यानव-
च्छेदकत्वेऽपि तत्तत्संस्थानवदभावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येकं तेषा-
मवच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्राऽतिप्रसक्तघटत्वस्याऽवच्छेदकत्वात्स-
म्भवादित्यनुगतरूपावच्छिन्नेष्वपि तेष्वनवच्छेदकत्वं दुर्घटमिति
तद्वच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् ।
तत्तत्संस्थानवत्तत्तद्वदाभावप्रतियोगितायामपि घटनिष्ठतत्तद्व-
क्तित्वस्यैव साक्षात्सम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्भवात्परम्परासम्बन्धेन
स्वसमवायिसमयेतत्वात्मकेन तत्तत्सयोगातां गौरवेणानवच्छेदकत-
या तादृशसम्बन्धेन संस्थानविशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभि-
चारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकम्, मृत्त्वपाषाणत्वा-
दिना सङ्करप्रसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव, तथा च तथा-
विधसकलघटानुगमकसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न स्व-
रूपतो घटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवः, न्यूनवृत्तित्वात् । नाप्यनुगत-
पान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्यरुच्चेर्घा-
प्राह्यगुणत्वानुधावनम् । घ्राणप्राह्यत्वं घ्राणग्रहणयोग्यता गुण-
वन्न्यूनवृत्तिघ्राणप्राह्यजातिरूपा, सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे इति न
गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्सामान्याभावप्रतियोगितासम्पन्नैत्यनुप-
पत्तिः । तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धत्वसुरभिन्वादिरूपाया-
नस्याः स्वरूपतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया तादृशजातित्वाद्यवच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं दु-
र्भममिति तद्विशेष्यतया गुणत्वनिवेशनम् । द्रव्यत्वादिहेतुक-
थले च गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्विशिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनियतस्य

तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तिसङ्कतिः । अथ वा घ्राणग्राह्यगुणत्वं स्वाश्रयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वसम्बन्धेन घ्राणजन्यसाक्षात्कारविषयतावत्त्वमेव, गुणत्वव्याप्यजातिघटितसम्बन्धलाभाय गुणपदम्, न तु गुणत्वमपि विशेष्यतया विवक्षितम्

एतेन गुणत्वस्य निरुक्तजातित्वावच्छिन्नगन्धत्वादिविशेष्यतया विवक्षितत्वे स्वरूपतो गन्धत्वादेर्गुणत्वविशेषणतायामप्यतिप्रसङ्गात्तादृशजातित्वावच्छिन्नस्य विशेषणत्वानुधावनं निर्बीजमिति दूषणमनवकाशम् । घ्राणग्राह्यगुणत्वं यथाश्रुतमेव ग्राह्यगन्धत्वरूपलघुधर्मसमनियततया न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपि वदन्ति ।

यत्तु अनवच्छेदकत्वमवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयस्वरूपम् । तथा चावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन विशेष्यांशोऽवच्छेदकप्रकारकप्रतीतिभिन्ना साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशधर्मप्रकारिका प्रतीतिस्तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणव्याप्तिरिति पर्यवसितम् । एवं च प्रमेयधूमत्वादिप्रकारकप्रतीतेर्धूमत्वादिप्रकारकतानियमात् प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेऽपि व्याप्तिपरिहारः सम्भवति न तु निरुक्तघ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकं, गन्धत्वादिकमविषयीकृत्यापि सुरभित्वादिकं सुरभित्वादिकमविषयीकृत्यापि च गन्धत्वादिकं विषयीकृत्य तादृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतिसम्भवादिति । तत्र । तथा सत्युत्करीत्या दण्डमान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । प्रत्येकं सकलदण्डमविषयीकृत्यैव दण्डत्वाद्यवच्छिन्नदण्डात्मकसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतेः सम्भवात् ।

अथ प्रतियोगितावच्छेदकीभूता ये ये धर्मास्तत्प्रकारकप्रतीतिभेदकृत्स्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामेकप्रतीतावसत्त्वात्तथैव च लक्षणे विवक्षितत्वाशेषमतिव्याप्तिरिति चेत् ? तर्हि तादृशरीत्या निरुक्तघ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽपि नाऽतिव्याप्त्यवकाश इति ।

अतथात्वेन । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । अनतिरिक्तवृत्तित्वमिति । स्वव्यापकतत्त्वमित्यर्थः । तच्छून्यावृत्तित्वविवक्षणे समवायेन प्रमेयसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिताशून्याप्रासिद्ध्या प्रमेयत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वनिर्वाहात्

प्रहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके धूमादौ वह्नित्वादेर्महानसीय-
प्रहयाद्यभावप्रतियोगिताशून्यवह्न्यन्तरवृत्तितया विशिष्टेऽपि तत्र
तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घटतयाऽतिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यापकतत्त्वनिवे-
शने च विशिष्टस्याऽविशिष्टस्य वा यादृशस्यावच्छेदकत्वमभिप्रेतं
तादृशस्यैव स्वपदेनोपादेयतया विशिष्टवह्नित्वादिकं प्रति विशिष्टव-
ह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याऽक्षतत्वेन तादृशस्याव-
च्छेदकत्वोपपत्तेः । ईदृशं यद्यत्स्वं तत्त्वाभावकृतस्य च साध्यताव-
च्छेदकविशेषणता बोध्या, अतः स्वत्वाननुगमेनैकसामान्याभावनि-
वेशासम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमादायाति-
प्रसङ्गानवकाशः ।

न च स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतयाऽवच्छेदकनिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वमेव
पर्यवसितमवच्छेदकत्वम्, तथा च विशेषणावच्छिन्ननिष्ठतत्तद्व्यक्ति-
त्वस्यापि विशेष्यपर्याप्ततया विशिष्टवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वे शु-
द्धस्यापि अनवच्छेदकतादुर्भिक्षमिति वाच्यम् । शुद्धस्य विशेष-
णान्तरसहितस्य वा यादृशस्याधिकरणता अभावप्रतियोगितानि-
ष्ठव्यापकताशरीरे निविष्टा तादृशरूपपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वोपगमात् । मेयधूमत्वादिप-
र्याप्ताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अप्रसिद्धावपि तथावि-
धाया विषयतावच्छेदकतायाः प्रसिद्ध्याऽतिव्याप्यनवकाशात् ।
प्रहानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नि-
त्वादावपर्याप्त्वाद्विशिष्टवह्न्याद्यभावमादाय दोषानवकाशात् ।

अत्र यदि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यानति-
रिक्तवृत्तित्वं निवश्यते तदा निखिलवह्न्यादेरेव धूमादि-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितया वह्नित्वादेरपि स्वव्या-
पकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वरूपतादृशप्रतियोगितासा-
मान्यानतिरिक्तवृत्तित्वेन तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वानुपपत्तिरिति तादृशयत्किञ्चिदेकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशप्रतियो-
गिताकत्वरूपं निवेशनीयम् । तथा सति धूमवान् वह्नेरित्यादौ धू-
मत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वं न स्यात्, धूमादिसामान्याभावप्र-
तियोगिताया अपि धूमादिस्वरूपतया प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेन प्र-

त्येकं धूमत्वादिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तत्तद्भूमत्वादरेव तथात्वादित्यतिरिक्त्याह । प्रतियोगिताया इति । स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतिव्यक्तिभेदप्रयोजकहेतुगर्भ-विशेषणम् । अतिरिक्तपदार्थरूपप्रतियोगितायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वादिति भावः । तादृशप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेन तादृशाभावनिवेश एव पूर्वोक्तदोषः, न तु तादृशाभावस्य प्रानिस्विकरूपेण निवेशने, तत्तद्विशेषाभावप्रतियोगितात्वस्य बहिर्त्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वादित्याशयेनाशङ्कते—

(दी०) न च तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् । अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छते इति वाच्यम् । बहिर्द्यद्वृत्तिद्वित्वतार्णार्णदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवद्वित्वादावतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) न चेति । तथाविधेति । प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमहत्तोत्यर्थः । यत्किञ्चित्पदं तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽभावनिवेशलाभाय । प्रत्येकं निविष्टस्याऽपि तथाविधाभावस्य सकलस्य नैकत्रावच्छेदकताघटकता किन्तु एकस्यैवेति स्फोरणायैकपदम् । तादृशप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वव्यापकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वम्, अतो न पूर्वोक्तदोषः । अत एव । ईदृशावच्छेदकत्वस्य मूलाभिप्रेतत्वादेव । अतिरिक्तेति । सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटातिरिक्तत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः । धूमत्वादेरपीति । विशेषाभावकूटान्तर्गतमेकमभावमुपादाय धूमत्वादौ निरुक्तावच्छेदकत्वोपपादनासम्भवादिति भावः । तत्साधनमिति । सामान्याभावस्याऽतिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः । सङ्गच्छते इति । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावानभ्युपगन्तुमतेऽपि विशेषाभावीयप्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नतया धूमत्वादावपि बह्व्यादिस-

मानाधिकरणधूमादिविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाऽतिव्या-
प्यप्रसक्त्या सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनस्य एतल्लक्षणप्रस्तावे-
ऽनुपयुक्तत्वापत्तेरिति भावः ।

न चातिरिक्तसामान्याभावाभावे उक्तरीत्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि
ये एव बन्धभावा हृदादौ वह्निर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति प्रत्येकं धूम-
समानाधिकरणानां तेषां प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्निवैष्यन्तीत्य-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति तत्साधनसङ्गत्या उपपन्नसङ्गतिरिति वाच्यम् ।
हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन यादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियो-
गिताकत्वमतादृशत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतां स्वीकृत्य
तादृशाव्याप्तेर्वारणसम्भवात् । न हि धूमाधिकरणवृत्तित्वावच्छि-
न्नविशेषभावे वह्निव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, धूमवति वह्नि-
र्नास्तीत्यप्रत्ययात्, अपि तु यावद्विशेषाभावाधिकरणहृदादिवृत्ति-
त्वावच्छिन्ने एवेति ।

इदमापाततः । तथाविधाभावीययत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेद्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपाव-
च्छेदकताविवक्षापक्षेऽपि धूमत्वादेरवच्छेदकत्वस्य सामान्याभावा-
नतिरिक्तत्वमते शक्योपपादनत्वात् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ने
एकधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षयाऽव्याप्तेरपि शक्यवारणत्वात् ।
वह्निवस्य वह्निग्रयोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वेऽपि तन्न्यूनवृत्तितया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया तादृश-
प्रतियोगितामादाय दूषणस्योद्धारः सम्भवतीति तार्णानार्णदह-
नौभयाभावप्रतियोगितानुसरणम् । अतिप्रसङ्गात् । धूमादिसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । तार्णानार्णदहनो-
भयत्वावच्छिन्नाभावानुसरणप्रयोजनं स्वयमेव स्फुटयति-

(दी०) एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् । अत-
र नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः ।
धुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावग्याप्तिः, ता-
दृशत्वच्छिन्नताप्रसिद्धेरिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदका-
तिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) एतेनेति । तार्णातार्णदहनोभयाभावप्रतियोगितामादा-
याऽतिप्रसङ्गतादवस्थेनेत्यर्थः । अन्यूनवृत्तित्वविशेषितम्, अन-
तिरिक्तवृत्तित्वमपि । अत एव । दर्शितोभयाभावमादाय वह्नि-
त्वादावतिप्रसङ्गादेव । नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकार-
ऽपीति । तथा सति यत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यपर्यन्ता-
निवशेऽपि धूमत्वादेर्धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-
पपादनसम्भवादिति भावः । उभयत्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रत्येकमपि प्रतीतेरव्यासज्यवृत्तिव्या-
स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वं प्रतियोगितायां निवेद्याऽपि वह्नित्वा-
दावतिप्रसङ्गवारणासम्भव इति ध्येयम् । प्रतियोगिताधर्मिकोभया-
भावघटितव्याप्तिपक्षे मेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्न स-
म्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्वादिरूपगुह्यधर्मावच्छेद्यत्वस्य
कुत्रापि प्रसिद्धिविरहेण तद्घटितोभयाभावाप्रसिद्धेरिति तन्मते
मेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमाह । लघुरूपेति । तादृशतदवच्छे-
द्यत्वाप्रसिद्धेरिति । तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धे-
रित्यर्थः । विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तत्प्र-
सिद्धिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा मेयधूमवान् वह्नेरित्या-
दावतिव्याप्तेरेव तादवस्थयादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकान-
तिरिक्तवृत्तित्वस्येति । तथा च धूमादिसामान्याभावप्रतियोगिता-
याः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वा-
देरैक्येन स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
तत्कत्वात्मकस्वव्यापकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वादा-
वक्षतमेवेति भावः ।

न च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपतामते सामान्याभाव-
प्रतियोगितायाः विशेषाभावप्रतियोगितातो न भेदः, प्रतियोगि-
नामभेदात्, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारा, धूम-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगिताकूटे वह्नित्वादेरवच्छे-
दकत्वात्तस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । सामा-
न्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगित्वाभेदेऽपि सामान्याभावीयप्रति-
योगितात्वेनैव सामान्यधर्मावच्छेद्यत्वाद्धेतुसमानाधिकरणाभाव

नियोगितात्वावच्छिन्नावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविषक्षणेनाऽव्याप्ति-
निरासात् ।

स्वव्यापकतत्त्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदक-
घटकसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन च बोध्या, तेन सम्बन्धसामान्येन
धूमत्वादिकं प्रति समवायादिना धूमत्वादेरव्यापकत्वेऽपि समवाया-
दिना वह्नित्वादिकं प्रति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादेर्व्यापकत्वे-
ऽपि च न क्षतिः । दण्डमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकदण्डादौ दण्डान्तरसमानाधिकरणभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्तदण्डादौ तत्तदण्डादिसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याऽक्षततया सर्वत्रैव दण्डादि-
भक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमक्षतमेवेति नाति-
व्याप्तिः । दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकसङ्ग्रेतावपीदृशरीत्याऽव्याप्तिरिति
नाशङ्कनीयम् । दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बन्धेनाऽखण्डस्य
पण्डत्वादेरेव साध्यतावच्छेदकतायाः स्वीकृतत्वात् ।

नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकव-
घटाभयत्वानतिरिक्तवृत्तितया वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वं 'दुर्वारमे-
' । न चोभयत्वादेरुभयादिपर्याप्ततया प्रत्येकं तदत्यन्ताभावस्तद-
च्छिन्नभेदश्च वर्तते, अयमेको न द्वाविति सर्वजनसाधारणानु-
वस्य दुरपह्वत्वात् । तादृशप्रतीतिरेकत्वादौ द्वित्वाद्यवच्छेदक-
भावावगाहित्वोपगमे मूलावच्छिन्नो वृक्षो न कपिसंयोगीत्यादिप्र-
तिरेपि मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावावगाहितास्वीका-
रपत्तेः । यदि च तत्र बाधकाभावाद्दृक्षार्थाधिकरणकपिसंयोगाद्य-
भावा विषयस्तदा प्रकृतेऽपि एकत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभा-
दिविषयकत्वं दुर्वारमेव । एकत्वाद्यवच्छिन्नं द्वित्वादिमत्त्वप्रत्ययानु-
यन बाधकविरहस्य तुल्यत्वात् । प्रत्येकमुभयादौ द्वित्वाभावादि-
त्वेऽपि द्वित्वाभावानुयोगितानवच्छेदकतया द्वौ न द्वाविति प्रतीते-
रुपपादत्वात् । द्वित्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावप्रत्ययस्ये-
वात् । नञ्पदेनाऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधनात् द्वि-
वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अभावप्रतीतेर्द्वौ न द्वावित्या-
रकताविरहात् । तदाकारकप्रतीतिरेव चाऽनुभवविरुद्धत्वात् ।

तथा च द्वित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तिता कथं वह्नित्वादेरिति वाच्यम्
 एवं सति बह्विधतोभयवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकत्वि
 त्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतादृश
 द्वित्वादिकमुपादायैव तस्याऽवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सम्पा
 दत्वात्, तस्य चोक्तरीत्याऽसम्भवादिति स्वव्यापकतत्कत्वस्य
 तदनतिरिक्तवृत्तित्वघटकव्यापकतायां प्रतियोगिताध्यधिकरणत्वस्य
 भेदे निवेशनीयतया उभयत्वादावपि वह्नित्वनिरूपिततादृशव्याप
 कताया अक्षतत्वेन तदवच्छेदकाप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न हि
 प्रत्येकवृत्तिरुभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिताध्यधिकरणः । उभ
 यत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अव्यापक
 वृत्तितया प्रत्येकमुभयत्वाद्यनधिकरणतावत्तदवच्छिन्नभेदप्रतियो
 गितानधिकरणत्वस्याऽसम्भवादित्याशङ्क्य प्रतियोगितावच्छेदका
 नतिरिक्तवृत्तित्वघटकमवच्छेदकं स्वसमानवृत्तिकत्वेन विशेषयति-

(दी०) स्वसमानवृत्तिकं चाऽवच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वं च
 स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वम् । यावत्त्वादिकं तु न
 तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूप
 सम्वन्धविशेष एव । त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमान
 वृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः । घटस्य
 चाऽवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवं च यद्वर्मावच्छिन्ने
 त्यत्र यद्वर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनोक्ताव्याप्ति
 निरिहासः ।

(गा०) स्वेति । तथा च बह्विधतोभयत्वादेर्वह्नित्वादिसमानवृत्ति
 कताविरहाद्वह्नित्वादेस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि न पारिभाषिकावच्छे
 दकतापत्तिरिति भावः ।

अत्र व्यापकताशरीरे स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वाधिकरण
 तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्याभावविशेषणत्वोपगमे
 तु द्वित्वाद्यधिकरणस्य प्रत्येकं द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदाद्यधिकरणत्वेऽपि
 द्वित्वादेर्द्वित्वादिव्यापकत्वं भेदे प्रतियोगितावैयधिकरण्यमनिवेश्य-

मुपादयितुं शक्यमिति स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशनमयुक्तम् । न चा-
व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽव्याप्यवृत्तितामते सं-
योगेन दण्डादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिणि हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं दण्डादिकमादाय दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे
प्रतियोगितावैयधिकरणयाप्रवेशे न स्यादिति वाच्यम् । अव्या-
प्यवृत्तिदण्डादिकमादाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वाम्भवेऽपि व्य-
भिचारनिरूपकाधिकरणयत्किञ्चिदव्यक्त्यवृत्तित्वरूपहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय दण्डादेः साध्यतावच्छेद-
कस्य तथात्वोपपादनसम्भवात् । तदवृत्तौ साध्ये तदवृत्तित्वाव-
च्छिन्नभेदस्य कथमप्यसम्भवादिति तु चिन्तनीयम् ।

१ ननु किमिदं समानवृत्तिकत्वम् ? यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं
तदाऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्तनिवेशवैफल्यम्, स्वाभ्युत्पत्तिं यत्तदन-
तिरिक्तवृत्तित्वस्य स्वस्मिन्नियतत्वात् । ताणान्ताणंदहनेभयत्वादिक-
मादाय दहनत्वादंगवच्छेदकत्वापत्तेश्च दुर्वागता । यदि चैकजाती-
यवृत्तिकत्वमेव तत्, तच्च स्यानिष्ठव्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्ति-
धान्यतरूपवत्त्वम्, द्वित्वादेः च वदित्वादेर्न तादृशसमानवृत्तिक-
त्वं वदित्वादेः व्यासज्यवृत्तित्वादित्युच्यते तदाऽपि वदित्वाभेदभयवान्
मदित्वादेः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवदित्वाभे-
दवृत्तित्वाधनतिरिक्तवृत्तितया साध्यतावच्छेदकस्य तथात्वापत्तेः ।
द्वित्ववृत्तित्वाद्योक्तभयमेव व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र निरुक्तसमानवृत्तिकताया
रूपवादेत्यादित्यत आह । तत्त्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः ।

वदित्वादिप्रत्यावृत्त्यनागतार्णोभयत्वादिकमादाय वदित्वादाव-
प्रसङ्गाभावं ऋदुद प्रति । यावत्त्वादिकमिति । आदिना दर्शि-
द्वित्वादिपरिग्रहः । न तथा । न स्वपक्षेऽप्यधिकरणपक्षवत्त्वरूप-
द्वित्वादिनिरूपितसमानवृत्तिकत्ववत् । वदित्वादेः प्रत्येकव-
त्त्वादेः पर्याप्तत्वात्तस्य चाऽतथात्वादिति शेषः । तथा च यावत्त्वादेः
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वदित्वाद्यन्यू-
नतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि च न श्रुतिरिति भावः ।

ननु पर्याप्तिराश्रयत्वमेव वदित्वादिसमानाधिकरणयावत्त्वादेर्व-
त्तादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्त्यभक्षतमेवेत्यत आह । पर्याप्तिश्चेति ।

अयमेको घट इत्यनेनाऽव्यासज्यवृत्तिघटत्ववह्नित्वादीनां प्रत्येकमेव पर्यामिरिति दर्शितम् । इमौ द्वाविति प्रतीतिकथनेन व्यासज्यवृत्ति-
द्वित्वादीनां न प्रत्येकपर्यामिस्तथा सति अयमेको द्वावित्यादिप्रती-
त्यापत्तेरिति दर्शितम् ।

यद्यपि समुदायपर्याप्तत्वेऽपि तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनपवा-
दम्, समुदायस्यैकदेशानतिगित्वादिनि यावत्त्वादेव वह्नित्वादिप-
र्याप्त्यधिकरणप्रत्येकवह्निपर्याप्तत्वं दुर्वारम् । तथाऽपि स्वपर्याप्त्य-
वच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वमत्र विवक्षितमिति न दोषः । व्यास-
ज्याव्यासज्यवृत्त्योः समानजातीयवृत्तिकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तयोरेक-
धर्मिणि पर्याप्तिसत्त्वेऽप्येकधर्मावच्छिन्नेऽपर्याप्तेः । अन्यथाऽयमेको
वह्निगित्वद्वयमेकां यावानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ घटावित्यादौ यदि घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण
द्वित्वादिपर्यामिर्भासते तदा आकाशावित्याकारकप्रतीतेरपि प्रमा-
त्वापत्तिः, आकाशत्वादिसामानाधिकरण्येनाऽऽत्माकाशोभयत्वादे-
पर्याप्तत्वादतस्तत्र धर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्तेरेव वि-
षयत्वमङ्गीकार्यम् । तथा चाऽव्यासज्यवृत्तेरपि द्वित्वावच्छेदक-
त्वमायातमिति व्यासज्यवृत्तेरव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकत्वं दु-
र्वागमेव । न चानेकवृत्तेरव्यासज्यवृत्तेरपि व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्या-
प्त्यवच्छेदकत्वमास्तां तादृशधर्मस्य च नाऽव्यासज्यवृत्तिपर्या-
प्त्यवच्छेदकत्वं किं त्वेकमात्रवृत्तेरेवेति न व्यासज्यवृत्त्यव्यास-
ज्यवृत्त्योरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । घटो द्रव्य-
मित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यव-
गाहनादेकमात्रवृत्तेरेवाव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्युक्त्यास-
म्भवात् । तत्र घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यत्वा-
दिपर्यामिर्भासते न तु तदवच्छेदेनेत्युक्तावयमेको घट इत्या-
दावपि इदन्त्वादौ घटत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताभावे विवादस-
म्भवेनाऽव्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरवच्छिन्नत्वस्यैवाप्राप्तासिद्धिप्रसङ्गात्
धूमत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तत्राऽवच्छेदकलक्षणाव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्य-
वच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम्, अव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्य-
वच्छेदकेकमात्रवृत्तिधर्मे व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहा

स्या व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकत्वमिति व्या-
सज्याव्यासज्यवृत्त्योर्न समानवृत्तिकताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं
प्रति अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशवैफल्यापत्तेः । न्यूनवृत्तिमहानसीय-
द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः बहिर्त्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्या-
कताविरहेणैव तादृशधर्ममुपादाय बहिर्त्वादेरवच्छेदकतापत्यस-
म्भवादिति चेन्न । अनेकवृत्तिघटत्वादेर्हि तत्तद्घटत्वादिरूपैकैकमात्र-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्य घटनिष्ठपर्याप्तित्वादिरूपानुगतधर्मा-
वच्छिन्नस्याऽवच्छेदकत्वमेवोपेयते न तु घटत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वा-
र्यावद्घटादिषु पर्याप्त्यन्तरम्, मानाभावात् । एवं चैकमात्रवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नायाः पर्याप्तेरवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतयानुगत-
त्वावच्छिन्नपर्याप्तिकूटावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमादाय
यासज्यवृत्तेर्नोव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकतापत्तिरिति ।

न च कालाकाशावित्यादिप्रतीत्या एकमात्रवृत्तिकालत्वादेर-
द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावगाहनादेकमात्रवृत्तिधर्माणामपि
यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतया तस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मस-
मानवृत्तिकत्वं दुर्बलमिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या तथाविधधर्म-
यादौ व्यासज्यवृत्तेरेव द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताया अवगा-
हनात् । प्रकृते चाव्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकताया एव निवेशेनाति-
सङ्गविरहात् ।

अत्राऽऽहुः । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादीनां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धा-
त्ते मानाभावः समवायादिसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । न च समवायस्यै-
त्येन पटादावपि घटत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इति प्रतिनियत-
तियोगिकपर्याप्तिसम्बन्धस्वीकार इति वाच्यम् । प्रतिनियत-
तियोगिकैकविधसम्बन्धेनैवोपपत्तेर्द्विविधसम्बन्धसिद्धेः कथमप्य-
सम्भवात् । एवं द्वित्वादेरपि पर्याप्तिसमवायादिरूपसम्बन्धद्वयकल्प-
मयुक्तम्, अनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकविधसम्बन्धेनैव निर्वहतात् ।

न चायमेको द्वित्वसम्बन्धीति प्रतीतेरेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेना-
पि द्वित्वादेः सम्बन्धान्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् ।
तादृशप्रतीतावपि एकत्वसामानाधिकरण्येनानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
सम्बन्धस्यैव भानोपगमात् । द्वित्वादिप्रकारकतत्सम्बन्धसंसर्गक-
त्वावेव तत्सम्बन्धांशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाननियमात् ।

सम्बन्धप्रकारकोक्तबुद्धौ धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-
वगाहितात्मभवोदिति । तथा च समवायानिरिक्तस्य संसर्गको-
दावनन्तभावेऽप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवः । स्वाधिकरणतावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्य समानवृत्तिकत्वस्य लक्षणे निवेशनी-
यत्वात् ।

व्यामज्यव्यामज्यावृत्तित्वान्यतररूपेण सजातीयत्वरूपसमान-
वृत्तिकत्वमुपेक्ष्य स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वनिवेशस्य प्रयोजनं स-
ञ्चयति । द्वित्वादिकमिति । द्वित्वादिसमानवृत्तिकम् । द्वित्वादिपर्या-
प्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकम् । त्रयो द्वित्वादित्वादिप्रत्ययविरहादिति भावः
द्वित्वादिना । वह्निधूमोभयत्वादिना साध्यतायाम् । नाऽव्याप्तिः ।
न धूमादावव्याप्तिः । द्रव्ये द्रव्याणां त्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्येकैक-
धर्मस्य । द्वित्ववित्वादित्यनूनाधिकवृत्तिसंख्यापर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽपि
तादृशधर्मस्य प्रत्येकतत्पर्याप्त्यातत्प्रसक्तत्वेनाऽनुगमकर्यात्किञ्चिद्व्या-
वच्छिन्नपर्याप्तिकृत प्रत्येकाऽवच्छेदकतया पूर्वाववक्ष्या सामञ्जस्य-
मिति ध्येयम् ।

आत्माश्रयशङ्का निरस्यति । घटकं चेति । स्वरूपस-
म्बन्धविशेष इति । तादृशावच्छेदकताश्रयसमनियतलघुधर्मानतिरि-
क्तवृत्तित्वमादायैव कम्बुग्रीवादिमत्त्वादाववच्छेदकत्वोपपादनसम्भ-
वादिती भावः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटनापक्षे गुरुधर्माव-
च्छिन्नसाध्यकसङ्केतो साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिवन्ध-
नामव्याप्तिं परिहरति । एवमिति । यद्धर्मोऽन्यूनवृत्तीति । तद्वन्मूतवृत्ति-
त्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र पूर्वा-
क्तयुक्त्या भेदे प्रतियोगिताविर्याधिकरण्यनिवेशाद्वह्निघटोभयत्वादव-
ह्निवाद्यन्यूनवृत्तित्वमक्षतमेवेति यद्धर्मपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वप्रति-
निवेश्यमतो धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशाभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितायाः प्रतियो-
गिभेदेन भेदे धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः प्रत्येकं धूमत्वा-
द्यन्यूनवृत्तिताविरहेणातिव्याप्तिः । नानाप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगि-
ताया ऐक्ये वह्निघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रत्येकपर्या-
प्तायां वह्नित्वादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वसहितवह्नित्वाद्यन्यूनवृ-
त्तित्वसत्त्वादव्याप्तिरतस्तद्वन्मूतवृत्तित्वमात्रमुपेक्ष्याऽन्यूनवृत्तिधर्मा

चिच्छन्नत्वपर्यन्तस्योभयाभावप्रतियोगितायां निवेशः ।

अथात्र दण्डादिनानाध्यक्तिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारि-
विशेषेऽतिव्याप्तिः, निखिलानामेव दण्डादिव्यक्तीनां दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रातयोगतावच्छेदकतया
हेतुसमानाधिकरणदण्डाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृ-
शभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् । तादृशभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपाविशिष्टावच्छेद्य-
त्वाभावनिवेशे दण्ड्यादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद-
कदण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वस्य दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगि-
तायां सत्त्वेन तत्रानिव्याप्तिपरिहारेऽपि धूमवान् बह्वेत्यादा-
वतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन स्वरूपत एव
धूमत्वादेरवच्छेदकतया विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वात् । न च विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
भिमिक्षा नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटावृत्तिजातिमत्सामान्या-
भावप्रतियोगितायामेव तत्प्रमिद्धेरिति चेन्न । दण्डाद्यात्मकसाध्य-
तावच्छेदकस्य साध्यनिष्ठभेदप्रातयोगितानवच्छेदकत्वासम्भवे-
ऽपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्त्यन्यत्वस्याखण्डस्य तथा-
त्वान्तदवच्छेद्यत्वाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तासामान्येऽसत्त्वेन दण्ड्यादिसाध्यकेऽनतिप्रसङ्गात् ।

अथ वा साध्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां यादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वं नास्ति तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वाद् द-
ण्डादिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारिणि दण्ड्यादिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तायां तत्ताविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्नायां दण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वादण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायां च तादृशभावास-
त्त्वेनानिव्याप्त्यनवकाशात् । अवच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं
निवेश्य सम्बन्धभेदनिबन्धनो दापो निरस्यः ।

सत्तावान् जानेरित्यादौ सत्तात्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितयाऽव्याप्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकाव्यभिचारित्वरूपस्य स्वव्यापकतत्त्व-
स्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य निवेशो न सम्भवतीति यद्द-
ण्ड्यादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाव्यभिचा-

रिता, प्रतियोगितावच्छेदक्यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्य वा यद्रूपविशिष्टव्यापकता तत्स्वरूपं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयम्, तावतैव च वह्निघटोभयत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकमादाय वह्नित्वाद् पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरासः सम्भवति. वह्नित्वादिविशिष्टस्य तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वात्, तादृशोभयत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकत्वाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदके स्वसमानवृत्तकत्वविशेषणनिवेशं विनैव निर्वाहः, एवं यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिताधर्मिकस्य व्याप्तिघटकतापक्षेऽपि तदन्यूनवृत्तित्वं यदि तद्व्यापकत्वं तदा सत्तात्वव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादुक्तस्थले एवाव्याप्तिरिति तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकत्वरूपं तदन्यूनवृत्तित्वमेव निवेद्यम्, तावतैव वह्निघटोभयत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकतया धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽप्यव्याप्त्यनवकाशात् । यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मे यद्धर्मसमानवृत्तिकत्वविशेषणप्रक्षेपमन्तरेणैव सामञ्जस्यमित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(दी०) वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।

(गा०) तदवच्छिन्नंति । तत्पदमनतिरिक्तवृत्तित्वप्रतियोगिभूतहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणपरम् । स्वपदमनतिरिक्तवृत्तित्वनाभिमतपरम् धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति मेयधूमत्वादिविशिष्टस्यासम्बद्धतया मेयधूमत्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । धूमत्वाद्याश्रयमहानसीयधूमाद्यभाववति धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्त्या तद्धूमत्वादिरूपावच्छेदकभेदमादायातिव्याप्तिरिति तदाश्रयप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमुपात्तम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया यस्य येन सम्बन्धेनावच्छेदकता तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशनीयम्, तेन विषयितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञानादौ

भावति धूमत्वादिविशिष्टधूमादेः सम्बद्धत्वेऽपि न धूमत्वादेरव-
च्छेदकत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स-
म्बद्धतया तादृशं स्वं गुणत्वादिकमेवेति संयोगेन धूमादिसाध्यके
भिचारिण्यतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे वि-
षयं देयम् । धूमाद्यभावस्यापि हृदादौ प्रतियोगिवैयधिकरणतया त-
भाववारणासम्भवात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिम-
त्तियो यस्तद्भिन्नत्वनिवेशे संयोगेनावृत्तेर्गुणादेरेवाभावस्य प्रसिद्ध्या
इति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छे-
दकत्वानुपपत्त्या पूर्ववद् गुणत्वादेरेवावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिताद-
स्थ्यम् । स्वपदेनानुयोगिभूताभावोपादाने संयोगेन साध्यतायां स-
त्तौ तादृशसम्बन्धेन गुणाभावप्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्ध्या
तादृशभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभा-
धिकरणासम्बद्धत्वं विवक्षणीयम् । द्रव्यं गुणादित्यादौ हेतु-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्य-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वत्वा-
विशिष्टस्यासम्बद्धतया द्रव्यत्वत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यम् ।
द्वर्मस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादानं
रात्रिप्रेतेन नासिकारूपशमनुकरोतीति तद्धर्मावच्छिन्नवैयधि-
रण्यविशिष्टत्वमेव निवेशनीयम् । तद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणा-
सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं तु फलितार्थः । तद्धर्मावच्छिन्नानधि-
रणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदसम्बन्धित्वम् । तेन गुणवान्
न्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
योगितावच्छेदकगुणादिविषयकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य विषयतया द्र-
व्यादिसम्बद्धस्य सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे नित्यगुणादौ गुण-
ादिविशिष्टस्यासमेवतत्वेऽपि न गुणत्वादेरवच्छेदकताप्रसङ्गः । एवं
महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ उभयाभावघटित-
प्रयोगिवैयधिकरण्यशालिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकग-
वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्र-
सिद्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तद-

वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्तद्वि-
करणामसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं विवक्षणीयम् । ईदृशं च स-
तत्र गगनत्वादिकमेव प्रसिद्धमिति नाऽऽख्यासिः । तदसम्बद्धत्वं च
तदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वं तेन संयोगादिस-
म्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति ज्ञाने कपालादौ विपर्ययस-
मवायादिना घटत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि वह्निमान् धूमात्
त्यादौ नावच्छेदकाप्रसिद्धिः । तादात्म्येन साध्यतायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽऽख्यासिः स्यादित्यवृत्तिव्यु-
त्थासम्बद्धत्वानुधावनम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति गु-
णादौ विशिष्टसत्तात्वाद्याश्रयसत्तादेः सम्बद्धतया विशिष्टसत्ता-
त्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति स्वाश्रयेऽसम्बद्धत्वमनिवेद्यं स-
विशिष्टे तन्निवेशनम् ।

यद्यपि विशेष्यस्य तत्सम्बन्धित्वे विशिष्टे तदसम्बन्धित्वं द-
र्शयितुम्, तथापि स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभाववत्तदवच्छिन्नाभाव-
वदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य तदवच्छिन्न-
भाववदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकता-
याप्यधिकरणापर्याप्तविषयतापर्याप्तप्रधिकरणत्वस्य वा विवक्षणीय-
यान दोषः । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि च विशिष्ट्यापादाय तद-
वकूटमेव निवेशनीयम् । तेन मेयधूमत्वादिवाशप्रतियोगिकत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य गुरुवर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतामन्त-
सिद्धावपि न क्षतिः ।

वस्तुतो मेयधूमत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावस्य शुद्धधूमत्व-
दिप्रकारकज्ञाननिष्ठावर्पायतासम्बन्धसाधारणत्वाद् धूमत्वादिना-
प्रतियोगिकत्वत्वस्य लघुधूमस्य न तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्त-
व इति न मेयधूमत्वादिवाशप्रतियोगिकत्वत्वावच्छिन्नाभाव-
प्रसिद्धिरिति सामान्यत एकाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति ध्येयम् ।

येन रूपेण यस्य यद्वर्तमानसम्बन्धिता तदन्यरूपावच्छिन्ने-
न तत्सम्बद्धत्वाभावसत्त्वमभ्युपेत्य वा एतल्लक्षणम् । द्विती-
लक्षणं च तदनभ्युपगमेन । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकमहानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नाभाववति वह्निवादि-

शिष्टमहानसीयवह्नादेरसम्बद्धतया वह्नित्वादावतिप्रसङ्गवारणाय
सामान्यपदम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगा-
दिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकता-
दिकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वनिवेशेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटत्वा-
दिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महाकालपरिमाणा-
देहेतुके ऽवच्छेदकाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति
काले कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य स्पन्दादेः कालि-
कसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे घटत्वादिसमनियतासमवेतगुरुधर्मस्य यत्र
साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशधर्मस्य घटत्वादिकमादायावच्छे-
दत्वानुपपत्तिः । घटत्वादः समवायेन घटाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्तत्सम्बन्धेन च तद्धर्मविशिष्टाप्रसिद्धिरिति चेन्न । यत्कि-
त्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसामान्ये ऽसम्बद्धत्वनिवेशनेन सामञ्जस्यम् ।
न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतिया-
तावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति विषयितासम्बन्धेन वह्नि-
विशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेनाऽसम्बद्धत्वाद्बहिर्व्यादेर्गुण-
न द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
विषयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयितया गुणत्वादि-
विशिष्टस्याऽसमवेतत्वात् गुणत्वादेरवच्छेदकत्वापत्त्याऽव्याप्तिरिति
च्यम् । साध्यतावच्छेदके तादृशपारिभाषिकावच्छेदकताशून्य-
निवेश्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
कावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वांशे साध्यसामानाधिकरण्यघटके
रिभाषिकावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितत्वस्य निवेशनीयतया विषयितया वह्नित्वादेरवच्छेदक-
ऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वह्नित्वाद्य-
वच्छिन्ननिरूपितायामधिकरणतायां विषयितासम्बन्धेन वह्नित्वा-
वच्छिन्ननिरूपितत्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । गुरुधर्मस्यापि
गतिबलेनाधिकरणनानिरूपकतावच्छेदकत्वापगमात् गुरुधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्र-
सिद्धिः ।

अथ वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकविशिष्टावृत्तिविषयिताकत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेषणमङ्गीकार्यम् । समवायसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य या विषयता तस्याः सम्बन्धान्तरेण वह्नित्वादिविशिष्टनिष्ठविषयतान्यतया नाव्याप्त्यवकाशः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताप्रवेशमतेऽपि ईदृशी रीतिरेवादरणीया, अन्यथा वह्नित्वादिधर्मिकानवच्छेदकत्वादिग्रहस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुसंभर्तितावच्छेदकतया वह्निवत्त्वादिविषयताया हेतुतावच्छेदककर्मनिवेशाद् गौरवस्य वह्निवत्त्वाद्यनुपस्थितिदशायां वह्निमानित्याद्याकारकानुमित्यनुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् ।

अत्र च यत्किञ्चिद्वैतव्यधिकरणासम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्य लघोरवच्छेदकान्तार्थत्वसम्भवे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्य गुरुतरस्य निवेशनं मूलोपात्तप्रतियोगितान्तस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधेन । अन्यथाऽवच्छेदकान्तसमुदायस्य पारिभाषिकैकपदतापत्तेः । यथा निरुक्तावच्छेदकतानिवेशेऽवच्छेदकपदस्यैवावच्छेदकावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे पारिभाषिकत्वं तद्वत् ।

अत्र च जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वप्रसिद्धिस्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति जातित्वादिविशिष्टस्याऽपि समवेतत्वात् जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च समवेतत्वस्यैवाप्रसिद्ध्या तदभाववदसमवेतत्वस्य जातित्वादिविशिष्टादौ दुर्निरूप्यत्वात् । एवं यथाश्रुतविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वादेरप्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिरतोऽन्यथानतिरिक्तवृत्तित्वं निर्वर्त्ति । स्वविशिष्टेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकशुद्धधूमत्वादेर्मध्यधूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया मेयधूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ मेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादेर्जातित्वविशिष्टसमवायिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तस्य तथात्वोपपत्तिः । विवि

ज्ञातवान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वविविशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वा-
यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्टस-
त्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
तद्विशिष्टसत्तात्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । सम्बन्धित्वं साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितादिसम्बन्धेन घट-
तद्विशिष्टसम्बन्धिज्ञानादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
वच्छेदकाप्रसिद्धिः ।

अथैवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादाववच्छेद-
प्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धेनोऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन गगनत्वाद्युपादानासम्भवात् ।

न च सम्बन्धसामान्येन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः सम्बन्ध-
सामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो निवेश्यः । विषयितया ग-
त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तद्विषयकज्ञानादौ सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशज्ञानासमानकालिकतत्तद्घटाभावादेः
प्रतियोगितायां गगनत्वादेरनवच्छेदकत्वादुक्तस्थले गगनत्वादिकमव-
च्छेदकं प्रसिध्यति, तादृशज्ञानादौ कालिकसम्बन्धेन गगनादेरभाव-
ोऽपि तस्य विषयितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
मान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दज्ञानत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया वह्नि-
त्वावच्छेदकत्वापातात् । ज्ञानत्वाद्यवच्छेदज्ञानाभावस्य विषयतासम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, कालो घटवान् कालपरिमाणा-
त्तादौ गगनत्वादिविशिष्टाभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
तद् गगनत्वादिकमवच्छेदकमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
तादात्म्येन सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ यो भेदस्तत्प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वादौ सत्त्वेन सत्तात्वादे-
रवच्छेदकत्वापातात् । तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणा-

भावस्य निवेशेऽपि घटत्वाभाववान् घटान्यत्वादित्यादौ हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टघटत्वाभावत्वादेरन्यतरसम्बन्धेन घटत्वाभावत्वादिविशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्त्यापत्तेः । घटत्वाभावत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वादौ घटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभाव-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सत्त्वात्, घटत्वाभा-
वे च तदवच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वान्निष्ठपुनर्भाव-
स्याऽन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।

एतेन यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठो यस्तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वविवक्षापि निरस्ता । तादात्म्येन सत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्म-
न्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया क्तस्थले सत्ता-
त्वादेरवच्छेदकताया दुर्वारत्वात् । कालिकसम्बन्धेन वह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च ।

न च येन येन सम्बन्धेन यो यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तेन तेन स-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, संयोगसमवायादिना वह्नित्वसत्तात्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छि-
न्स्याऽव्यापकतया च नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम् । एवं सति वि-
षयितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तेन स-
घटाद्यवगाहिनि घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानादौ विषयितया घटत्वादिवि-
शिष्टस्यासत्त्वेन घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वविवक्षणीयम्, व्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वादिकमादा-
कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरवच्छेदकत्वनिर्वाहासम्भवात् ।

न च हेतुसमानाधिकरणाभावीयसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्
प्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वं तस्य वाच्यम्, घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तादात्म्यं

यितां च तादृशसम्बन्धमुपादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
यम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठभेदप्रतियोगितायां गौरवेण
वच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
शभेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
तादृश्यसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । वह्नि-
न् धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
वघटितप्रतियागिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
माधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियागि-
वच्छेदकं रूपत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
मवायंन प्रतियागिद्वयधिकरणाभावस्य प्रतियागितानवच्छेदकम् ।
वह्निन्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियागितावच्छेदकसम्ब-
न्धे परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियागिवैयधिकर-
णशरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
भावघटितप्रतियागिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
ः । वह्निन्वादिविशिष्टसम्बन्धनि सत्त्वान्नायं दोष इति वाच्यम् ।
हेद्यणुकत्वादेर्यत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
च्छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियागितानव-
च्छेदकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतिया-
गितावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
पत्त्यात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
भाभवत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य विवक्षणीय-
ं न कश्चिद्वापः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
च्छिन्नाभाववत्समेतत्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वादृशाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये-
न जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालपरिमा-
दित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्ध्यप्रसि-
द्धावपि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
वच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दकतानिर्वाहादिति तत्र । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिष्कारेण
द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र वदन्ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट
सम्बन्धिनः प्रसिद्धिर्यत्र तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्ट
सामान्यकत्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाणा
दित्यादौ गगनत्वादाववच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशिष्ट
तदवच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्
सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टेत्यादिरूपः
तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः
सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा
कारो व्यवस्थितविकल्पार्थक इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । ईदृशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयाविषयकज्ञानम
मिति हेतुः, प्रत्येकाभावस्य वा वैकल्पिकी कारणता ? आद्ये, काल
घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि
तीयस्यावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । तृतीये, जातिमान् मेयत्वादि
त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽवाधितत्वात्तज्ज्ञ
नाद्धमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्व
कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणादिहेतुकानुमि
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्य
मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकारात्
क्तदूषणद्वयावकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितिव्या
ज्ञानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले यादृशज्ञा
दनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्रानुमित्यनुत्पादस्यानुभवविरुद्धत्वात्
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणा
त्यत्राऽनुमितिस्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु
तेरवश्यस्वीकरणीयतापातात् । अन्यथा सद्धेतुकानुमितावर्तित
सिवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यविषयकतज्ज्ञ
स्यैव लाघवेन हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु
चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समवेतमात्रमेव
कलहेतुमति समवेतमिति भ्रमदशायामनुमित्युपपादनासम्भवा

ानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादि-
शेषस्य च समवायेन सम्बन्धिताया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टेत्यादि-
वच्छेदकत्वस्य कचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्र-
महाकाले कालिकसम्बन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महा-
लत्वादिहेतुकघटाद्यनुमितेरिव तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्या-
मितेदुरपहवत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि व-
ानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियो-
गानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ते-
सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्य-
वच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं
मिः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
दकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्ब-
न्धिष्ठस्य तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्बन्धेन धूमत्वाद्यात्मक-
पावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान्
रूपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
ग्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
नत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्बन्धिनि वर्तमानस्य
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानव-
दकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाविशिष्टावृत्तित्वं च कालि-
सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षण-
न्वयः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगा-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
त्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्ये-
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्य-
स्य विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति
त्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्य-
नियमनिवेशनम् । संयोगादिना वह्न्यादिमन्निष्ठो ज्ञानाद्यभा-

वश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयर्थ्य-
 ण्याश्रय इति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवै-
 र्थ्यधिकरण्यनिवेशे कालः सर्ववान् मेयत्वादित्यादौ सर्वत्वस्यावच्छे-
 दकत्वोपपत्तये उभयाभावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यस्य नि-
 शेषशनीयतया तादात्म्यादिना गगनादिसम्बन्धिगगनादिनिष्ठगगन-
 द्यभावस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयर्थ्य-
 ण्यधिकरण्यशालितया कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाववच्छे-
 दाप्रसिद्धितादवस्थपिमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निवेशितम् । सत्त-
 वान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 शिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिवैयर्थ्य-
 रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापरि-
 रतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यमेव नि-
 शेषशनीयम् ।

न च सर्वत्वावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञा-
 नत्वादिकं हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्ति-
 सर्वत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्वविषय-
 ज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति वा-
 च्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयके सर्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽपि
 दादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवैयर्थ्यधिकरणतया स-
 र्वत्वस्य तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्वस्यावच्छे-
 दकत्वोपपत्तेः ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्वत्वं साध्यतावच्छेदकं न
 जन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वविशिष्टासम्बन्धित्वाभिज्ञाने
 चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयर्थ्यधिकरण्यस्य
 ऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वानु-
 पत्तिरिति वाच्यम् । नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्वमि-
 ज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया अनपायात्
 तदसत्त्वं तुल्ययुक्त्या जन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईश्वरज्ञाने
 सम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईश्वरज्ञाने विशिष्टप्रतियोगि-
 व्यधिकरणस्य सुलभत्वसम्भवात् । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्बोध्यम् ।

यदूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य । सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्बन्धिप्रत्यूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिसम्बन्धा वा सतिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यदूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्बन्धेनाऽप्यसम्बन्धित्वं हेतुमत्तादृशसम्बन्धप्रत्यूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभिन्नत्वमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव द्यति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमान्निभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्पत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकरऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं साविशिष्टसम्बन्धिनिभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादेवेत्यर्थः । विशिष्टान्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीति । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तशेष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकपक्षः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टतात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिवारणाय व्यापकपरित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । विशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यवृत्तितत्सम्बन्धावच्छेद्यत्वस्वविशिष्टसम्बन्धिभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन सन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेशेष्टसत्तात्वाश्रयसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य जात्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्ववैशिष्ट्यं च साध्यतावच्छे-

दकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादि
 कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्न्यादिसंयोगिनिष्ठाभा
 प्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वा
 वच्छेद्यत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामा
 सत्त्वेनाऽतिव्याप्यापत्तेः । सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेना
 विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगादि
 सम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूम
 दिमन्निष्ठाभाधीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेद
 तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकघटाभाव
 त्वादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभ
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽन्यथात्वात्, भेदार्थ
 योगितायां प्रसिद्धस्य तदवच्छेद्यत्वस्याभयाभावमादाय उक्तस्य
 एवातिव्याप्तिः । संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिश्च
 वच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशाभावार्थ
 योगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावमादाय तत्राति
 व्याप्त्येवार्णाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः ।
 अत्र च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव,
 अन्यथा सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठार्थ
 योगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छे
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेनाति
 व्याप्यापत्तेः । वह्न्यादिमन्निष्ठस्य घटाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि
 व्यधिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदसमानकालीनप्र
 तिव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छे
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वादव्याप्या
 पत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वि
 श्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरि
 णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धि
 खण्डकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य
 लभत्वेऽपि सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालस्यैव का
 लिकसम्बन्धेन सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धितया तत्र तादृशसम्बन्धेन

प्रयोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्ध-
न गगनादेवृत्तिमत्त्वपक्षे प्रतियोगिताधार्मिकोभयाभावघटित-
णकरणान्तन्मते उभयाभावघटनमाऽपि गगनाद्यभावे कालि-
सम्बन्धेन वैयर्थ्यकरणस्य निर्वाहायितुमशक्यत्वात् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमग्रेऽभावप्रतियोगि-
तां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिव्यधिकरणनिवेशेऽपि सर्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तदवच्छिन्न-
वन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
धिकरणस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
प्रसिद्धिः । कालिकानिरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-
गावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-
योगितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यव्या-
तादवस्थमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
योगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-
गासामान्ये यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभया-
वस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशहेतु-
मनाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यद्यत्त्वं तद्धर्मवत्त्वं तेन
सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया सर्वमामञ्जस्यात् । सर्वववि-
ष्टसम्बन्धिनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनसमानाधि-
णतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-
धेन कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-
पकत्वोपपत्तेः ।

न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-
शेषणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-
ष्टमग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तादृशग्रन्थस्याप्युक्तोभयाभा-
वेशेषणतायामेव तात्पर्यात् ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-
योगितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
णस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादृशधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति नाग्रिमग्रन्थविरोधो न
महाकालः सर्ववान् महाकालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिः, प्रसि
द्धायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यायभावीयप्रतियोगिताया सर्व
त्वविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समवायसम्बन्धेन प्रतियो
गिव्यधिकरणस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यायभावस्तदीयत्वसर्वत्वाद्य
च्छिन्नत्वोभयाभावस्य सुलभत्वात् ।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकता
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चित्प्रति
योगिकभेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिद्भिन्नतादृशावच्छेदकस्य
धारणत्वात् । तथा च लघुरूपसमनियतं यद् गुरु रूपं नद्विशिष्ट
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृश लघुरूपविशिष्ट
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमानियतधर्माणि
क्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वात्
च्छिन्नभेदाप्रसिद्धा द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वात्
प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य प्रमेयवह्निमा
धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्ष
णनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्य
यद्द्रूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्त
द्रूपविवक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वावच्छिन्नभेदाप्रवेशेऽपि सामान्यपदार्थघटकतया स्वविशिष्टस
म्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छि
न्नभेदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्योभयाभावविशे
णतया प्रवेशात् प्रमेयवह्निवाद्यवच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टसम
न्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न
भेदाप्रसिद्धेवाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो
गितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीयत्वयद्द्रूपावच्छिन्नत्वो
भयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्तार्थत्वे प्रमेयवह्निवविशिष्टसम
न्धनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेवाऽव्याप्ति
त्याशङ्क्याह ।

(दी०) तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः, नात

तैरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय
षः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रति-
गितावच्छेदकत्वमनिसत्तत्त्व्याक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्र-
योगिव्यधिकरणो बोध्यः ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताश्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितास्त्वित्यर्थः । विशिष्य । तत्तद्व्याक्तित्वेनैवेत्यर्थः । तथा च
तुगत्या या याः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावानिरूपिताः प्रति-
गितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ
। गुरुत्वमविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
तथा प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि घटत्वावच्छिन्नाभावीया या प्रतियोगिता तदवच्छेद-
कं घटत्वादिनिष्ठतत्त्व्याक्तित्वादिसमनियतमिति तदपेक्षया
त्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगिता विशि-
प्तादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगि-
तां समशरीरनानाधर्मसमनयत्यं तत्र नानाधर्माणामेवैकप्रति-
गतायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतत्त्व्याक्तित्वानां लघुत्वे-

तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रति-
गतानां विशिष्य निवेशाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः, अन्यादृशप्रतियो-
गावच्छेदकानां च तत्तद्व्याक्तित्वेनैव भेदो निवेद्यः ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदाध्वानाधर्मावच्छिन्नैकप्रति-
गत्वासम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकासमनयत्यस्यैव प्रति-
गताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैक्ये
। कविरहात् । एवं यत्रानुगतं करूपावच्छिन्ननानाव्यक्तीनामे-
तियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकानिष्ठतत्त्व्याक्तित्वानां न्यून-
त्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियो-
गावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नैकावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगितायां
 च्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छि-
 भेदोऽप्रसिद्धा निवेशयितुमशक्य एवेति वाच्यम् । तादृशमे-
 निवेशासम्भवेऽपि अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छि-
 न्नभेदनिवेशोऽविरोधेन प्रतियोगितानां विशिष्य निवेशेनोक्तिस-
 तेः । न हि आश्रयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नावच्छेद-
 ताया अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्ति-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे गौरवं येनोक्तभेदस्याऽ-
 सिद्धिः स्यात् । एवं धूमत्वादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठाभावप्रतियोगितायां महानसीयत्वादसहितस्याऽवच्छेदक-
 धर्मान्तरसहितरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां तत्तद्व्यक्ति-
 भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्वादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धात्
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । विशेषणावच्छिन्नधूम-
 दिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यभूतधूमत्वादिपर्याप्ततया तद-
 च्छिन्नभेदस्य विशेष्यभूतधूमत्वादावसम्भवादिति तत्तत्प्रति-
 गितावच्छेदकस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेश-
 तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्ति-
 धूमत्वादौ प्रत्येकं तद्व्यावच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनवकाशात्
 न च तत्रावच्छेदकताव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगित-
 च्छेदकत्वं सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति श-
 स्पदमपि । महानसीयत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छे-
 सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तासामव्यासज-
 त्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्,
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया ते
 रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्वचत्वमिति
 पारिभाषिकावच्छेदावच्छेदकभावभ्येति शेषः । प्रतियोगि-
 धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्र-
 योगितायां यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वं न निवे-
 ते तदा प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव वदित्वादिविशिष्टसम्ब-
 निष्ठावच्छिन्नभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् त-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वाप्रसिद्धासम्भवः, महानस-

प्रसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयो-
दिसम्बन्धेन प्रतियोगसमानाधिकरणत्वेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियो-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन ता-
त्ताभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दम्, संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिप्रति-
गितायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृश-
भावच्छेद्यत्व च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्म-
काशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रासङ्गमिति वाच्यम् । आका-
शाभावत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । आ-
शाभाववह्निमदन्यतरत्वादवह्न्यादिमन्निष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छे-
त्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं दुर्वारमेव तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयि-
सम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात्, अभावत्ववह्निमत्त्वा-
वच्छिन्नाभावस्य च सत्त्वादभावत्ववह्निमत्त्वादेस्तादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विष-
यतादिवृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धवानु-
मे तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
गमाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादिरूपधूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याभयाभावमादायतिव्याप्तिरित्येतल्लक्ष-
प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शित-
जनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धात्मकस्वशिष्टसम्बन्धित्वं च निवेशयति । प्रतियोगित्व-
यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादि-
शेषसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रात-
गेत्यधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मिको-
भावघटितलक्षणस्य न तत्राऽव्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकाल-
पि तद्विशेषसम्बन्धितया तन्निष्ठस्यातीतानागतव्यक्तीनामेव
इशाभावस्य तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति ।
एवमेव एवाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

वश्चेति । बोध्य इति । अन्यथाऽऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति शेषः ।

अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिमाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेदकलक्षणग्रन्थकामावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणप्रक्षेपमन्तरणाऽप्युद्धरस्तादृशविशेषणस्य तदसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावात्तादृशविशेषणस्यापि दर्शितव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तस्य चानुपादेयत्वमाशङ्कते । न चेत्यादिना ।

(दी०) न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयम्, संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टसवृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यम् ।

(गा०) मौलम् । मूलस्थं हेतुसमानाधिकरणाभावे तद्विशेषणममौलस्थानुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्त्यनवकाशे हेतुमाह । संयोगत्वावच्छिन्नाभाववतीति । द्रव्यादाविति शेषः । संयोगत्वादिविशिष्टसवृत्तेरिति । तथा च तदनुपादानेऽपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदके स्वरूपसम्बन्धरूपोक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तोभयावधपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्याऽसत्त्वादुक्तप्रतियोगितायां तद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावस्य च सत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः । इदमीयस्य तद्विशेषणस्याऽनुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्त्यनवकाशे हेतुमाह । गुणादीति । द्रव्यतरासमवेतत्वमात्रसमवेतद्रव्यत्वात्यन्ताभावावरोधितावच्छेदकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् सकलद्रव्यसमेवतत्त्वरूपाधिकांशघटितद्रव्यत्वत्वात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरितोपाद् द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति । अवृत्तेरिति । संयोगत्वादिविशिष्टस्येत्यनुषज्यते । तच्च तदनुपादानेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणस्थतत्पदेन संयोगत्वाद्युपादानासम्भवेऽपि द्रव्यत्ववदिकमादायैव संयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य सूपपा

त् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
गेतानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य-
वार्वाच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां स-
त् तत्र निरुक्तोभयाभावासत्त्वाच्चेति भावः । समवायादिनाऽव्या-
वृत्तिसाध्यकं तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
वच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठ-
भिचारनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्ययुद्धारेऽपि सं-
तानाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिर्देवागैव संयोगेन किञ्चि-
त्तावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविग्रहात् साधनवन्निष्ठसंयोगसम्ब-
त्तावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवन्निष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
वच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंयुक्तमात्र-
नेगुणत्वादावेव प्रसिद्धेऽपि इदमायप्रतियोगिवैयधिकगण्यवि-
शेषापादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वे च हेतुसमानाधिकर-
भावे तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादि-
दावेवाऽव्याप्तेरिति समाधत्ते धूमवानिति ।

(दी०) धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । न व्युत्पत्तिकाला-
च्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिद्भूतते, येन बह्निमदयो-
लकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्य-
वच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्यते ।

(ग०) ननु धूमादिमत्यपि पर्वतादौ शिखरावच्छेदेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविग्रहेऽपि अयो-
लकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्वमव्याहृतमेव, शिखराद्यवच्छे-
दऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसम्बन्धादिति साधनाव्यापकतावच्छेद-
तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्ट-
तदसम्बद्धत्वाभातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । न हीनि ।
तेकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिद्देशावच्छेदेनायोगोलका-
व्यव्याप्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तद-
च्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्भूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुष्यतेवेति
। द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च धूमत्वादि-
शिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभायमा-
याऽतिव्याप्तिर्बोद्ध्या ।

वस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
वेशे संयोगेन साध्यतायां सद्भेदौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽव्य-
प्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावा-
प्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका-
यत्तद्भेदस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेश्यैव तादृशव्याप्ति-
वार्णनीयेति तथैवाऽतिव्याप्तिरसद्भेदौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तवि-
शेषणमकिञ्चित्क्रमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाश्रुतप्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिवेशनेऽपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातौ
त्यादौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकगुणासमवेतत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके स-
त्त्वेनाऽतिव्याप्यनवकाशात् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रति-
योगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेश-
द्रव्यं गुणादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियो-
गिताश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया हि
शिष्टद्रव्यत्वत्वे द्रव्यत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अव्याप्यनवकाशेन इदमपि
प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्निवेशनव्यावृत्त्यसम्भवात् ।

यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे यत्प्रतियोगिता-
यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा हि
प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे वह्वादिव्यक्तिभेदेन तन्निष्ठ-
प्रतियोगितानां भेदाद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्नादिनिष्ठप्रति-
गिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतादौ सत्त्वाद्वहिमान् धूम-
दित्यादावव्याप्तिरिति । तदसत् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगि-
रूपत्वे महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वह्नित्वाद्यव-
ह्निमहानसीयवह्नादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगिताव-

तावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
वच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तद्दो-
षादवस्थात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्र-
योगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नान-
धिकरणत्वनिवेशेऽप्येगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा विव-
क्षासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छि-
न्नधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया म-
हानसीयवह्नित्वादेर्वह्नित्वाद्यवच्छेद्यतावच्छेदकवह्नित्ववृत्तिप्रतियोगित्व-
वच्छिन्नानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदक-
त्वविवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि सा-
म्यात् ।

भेदम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्य-
विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादानतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र हेतु-
तानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरे-
ष्वपिजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्त्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्बन्धभेदानिवन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
योगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकप्रतियोगितयोर्यदि सा-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेद्यते तदेव प्रतियोगिवैय-
करण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि द-
त्तगित्याऽतिव्याप्तिरप्युच्यते । यदि च तद्दोषवारणाय हेतुमन्नि-
र्भावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्ब-
वच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववत्सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्व-
शिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
तकत्वं वा निवेद्यते, उभयत्र विशिष्य विशेषणताविशे-
सम्बन्ध एव वा, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ सम्बन्धान्तरेण
विषयताविशेषण वा प्रतियोगिवैयधिकरणयाघटितसाध्यव्या-
तायामवच्छेदकस्य तत्सम्बन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकभेदत्वादेः प्रसिद्ध्या धूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेरतिव्यापक-
नवकाश इत्यालोच्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता-
विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यद्वयम् ।

(गा०) यद्यपि वह्निधूमादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकता-
विशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितप्राप्ति-
भाषिकावच्छेदकत्वमन्तर्भाष्याऽपि निर्वक्तुं शक्यते तथा स-
प्यनीतप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावीयसमवायसम्-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसंयोगिनिष्ठतत्त्व-
बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तदन्यत्वस्य तद्वैतव्या-
पकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तदवच्छिन्न-
व्यभिचारस्तदसमवेतत्वस्य हेतुमन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगेन तद्वैतविशिष्टं प्रति समवाये-
व्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणां पारिभाषिकावच्छेद-
ताध्नाध्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकतायां समवाय-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वनिवेशे म-
नसभेदत्वादिविशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना यः सम्बन्ध-
सामान्यादस्तन्निष्ठाभावीयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य वह्न्यादिसमानाधिकरणाभावीयतत्त्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकेऽसम्भावितत्वान्महानसभेदत्वादेरपि-
ह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणतावि-
षयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावरूपव्या-
पकतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमित्यौपयिकं वाच्यम् । तथा च स-
तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुचितम्, एक-
तीयावच्छेदकत्वाभावसत्त्वानुरोधादित्याशयेनाह । विशेषण-
विशेषेति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
दिनिवेशाभिप्रायेण मूलकृता प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्तामा-
भावः । अतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकार-
प्रमाविषयत्वत्वसाध्यवच्चप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
तिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नय-
त्तविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
सामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्या-
पिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्धेतौ साध्यतावच्छेदकं
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्बृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्बन्धेन
बृत्तित्वमभावस्य तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं
च्यम्, उभयत्र विशेषणताविशेष एव वाभावस्य सम्बन्धः ।
तत्कल्पे च घटमिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वा-
रूपस्य तद्व्यतिरेकभावस्य तदीयासाधारणधर्मरूपाद्यात्मकतद्व्य-
तिरेकस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्धर्मभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वा-
भावः । एतद्घटतद्व्यतिरेकान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशा-
न्तरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्बन्धेन वृत्तावपि ता-
द्व्यतिरेकत्वानुसरणे प्रयासगौरवम् । गगनमिन्नं मेयत्वादित्यादौ
विचारनिरूपकाधिकरणगगनभेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगन-
प्रान्त्यविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य ल-
क्षणघटकत्वासम्भवाद्वाविचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादा-
तिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वा-
विवनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूप-
काधिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थाभयेना-
धिकरणरूपस्य साध्यवन्ति घटादी न विशेषणतया वृत्तिर्द्रव्या-

दिरूपाभावस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्यत्वं न तन्म
म्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमाविषयत्वत्वानुभाव
मिति । तदसत् । घटादिरूपभेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसम्बन्धा
न्तराभावेन भेदस्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्बन्धस्यावश्यो
यत्वात् ।

अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वापेक्षया धूमादिप्रका
रकप्रमाविषयत्वत्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमाशु ग्राह्यमित्या
शयेन तदेवानुपरानि । साध्यत्वप्रकारकेति । साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । प्रतियोगि
ति । अभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः । अ
तिव्याप्तेरिति । अवच्छेदकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण
निवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावित्यादिः । हेतुसमानाधिकरण
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः स्वाविशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्न
भाववदसम्बन्धित्वं लभ्यते इति कदाच्ये एवाऽतिव्याप्तिनि
रासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणे यथाश्रुतप्रथमनिरुक्त
वच्छेदकताया निवेशे जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यादि
समवेतत्वाप्रसिद्धा जातित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वेनाऽति
व्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणे स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छे
दकसम्बन्धे तदवच्छिन्नाभाववदननुयोगिकत्वनिवेशेन कालो
टवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादि
विशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेः । एवं चरमनिरुक्त
वच्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धेर्दर्शितर्या
नुसरणे च गौरवमिति कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्ति
पक्षेऽपि प्रतियोगिताधार्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितत्वं
सिरेवाऽवलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निष्कृष्टार्थमाह
तथा चेति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात्
तस्यावच्छेद्यत्वाभावानुयोगिविशेषणता न सम्भवति, स्वावच्छे

सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया दर्शितस्थलेऽप्रसिद्धेति त-
द्विधे प्रतियोगिदिशि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नि-
र्णयोभयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्बन्धनिवे-
द्य च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधार्मिकतादृ-
क्त्वच्छेद्यत्वाभावाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युभयाभावोपेक्षा ।

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवच्छे-
दयानिवेशेनैवोपेक्षावभावद्वयानिवेशनमनतिप्रयोजनकम् । तथा-
पि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलोक्त-
लक्षणार्थ इति तदुपादानम् । यथासन्निवेशे चावैयर्थ्यम् । अन्यथा
साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधि-
करणसामान्ये वा यद्धर्माविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वं यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्माविशिष्टसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव-
त्सम्भवेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमननु-
सृत्य स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा-
यद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिप्रहोपायशेषे
वर्धितकृतव ।

किञ्चित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया हेतुसमानाधि-
कणाभावप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृश-
प्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्येव फलिता-
 । तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसानं मेयधूमवान् बहोरत्वादावति-
प्रसिद्धिः, मेयधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितानिष्ठ-
सावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वा-

त । विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्वरूपेण च व्यापकत्वमशक्यनिवेशनम्, वह्न्यादिसमानाधिकरणहृदत्वाद्यभावात् । या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वस्वरूपेण धूमादिसमानाधिकरणाभावात्तत्प्रतियोगितासाधारणनिरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावादसम्भवापत्तेः । अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटघन्तो ये हृदभेदत्वादयो धर्मास्तदवच्छेद्यत्वाभावानां प्रत्येकं तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधारणतया तदवच्छेद्यत्वाभावकूटस्य प्रातिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशादिव्याप्यनवकाश इत्याहुः ।

अन्ये तु अभावद्वयानुपादाने प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वस्वत्वमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निसमानाधिकरणायोगोलकभेदाद्यभावप्रतियोगितामयागोलकभेदादिरूपाया धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धानुपाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसंवृत्तत्वावशिष्टागोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्त्वात् । विशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टभेदरूपप्रतियोगितातः शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगितायाः नतिरेकात् । अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमत्वादिविशिष्टवच्छिष्टो योऽभावस्तन्निरूपितप्रतियोगितायावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाभावात्तत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपरवदिवृत्तित्वविशिष्टहृदभेदाद्यभावाद्यविशिष्टहृदभेदात्मकप्रतियोगितावह्न्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकशुद्धहृदभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वमप्यक्षतम् । शुद्धहृदभेदादिरूपतदभावप्रतियोगितातो विशिष्टहृदभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकादित्यव्याप्तिरसम्भवेति वाच्यम् । हृदभेदाद्यात्मकप्रतियोगितायां शुद्धहृदत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावोपगमादिति

तदसत् । विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाभावोपगमे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात् । अयोगोलकभेदादिरूपायां शुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नायामपि प्रतियोगिताकिञ्चिद्विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावसम्भवात् ।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियोगितानां हेतुसमानाधिकरण

मावयित्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभाववि-
क्षणान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यभावद्वयानुपादानेऽपि सा-
ञ्जम्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-
शेषे तत्सत्त्वेनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकभेदत्वाद्यवच्छे-
त्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-
शाभावसत्ताया दुर्वारत्वादभावद्वयोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थाय-
। प्रतियोगिताधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-
हिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-
पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि वह्नि-
न धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-
मासिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदान् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति क्वचिद्द-
यभावसत्त्वेऽपि प्रमेयवह्निव गौरवाद्धमसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिवारणाय गुरुधर्मा-
च्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव
विशेषेऽपि वह्निवत्साध्यकच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवान्निवेशयितुमुचित इति वाच्य-
। धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभावस्य धूमादिव्यापकतानवच्छेदककम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-
प्राधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन वह्निवत्साध्यकच्छिन्न-
वच्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केपाञ्जलमतमाह । यत्रेति । य-
थावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयवह्निवत्साध्यकत्वप्रत्युक्तानवच्छे-
दकत्वग्रहदशायां भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिव्याभिचारिलिङ्गन तद्रूपाव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितरनुरोधेन सल्लिङ्गकलपुरुपसमनियतगुरुव-
त्साध्यकच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-
रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथाऽपि वास्तवि-
व्याप्तिः सङ्गतावेवेत्यभिप्रायेण सङ्गतावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्वीजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानादनुमितिस्तदा वह्नि-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानान्नानुमितिरित्युक्तेरनुमर्षावरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्वभावात् कश्चि-
 देवानुमितिः कचिन्नेत्यननुभवात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकिणि के-
 वलान्वयित्वभ्रमदशायां नानुमितिस्तादृशव्यतिरेकिसाध्यके सा-
 ध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्यं गौ-
 रवादित्युक्तिसम्भवेन मूलकृतो व्यापकसामानाधिकरण्यमाल-
 म्ब्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एवं समवायेन भेदप्रति-
 योगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्बन्ध-
 रूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वे हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभा-
 वप्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्दैर्घ्येन समवेतत्वादिकमेवाऽवच्छे-
 दकं न तु तद्वदितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशायां हेतौ त-
 दवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि
 व्यभिचारिहेतुनाऽभ्रान्तानां जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्या-
 पत्तिः, भेदप्रतियोगितायां जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या तदभाव-
 ज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नि-
 त्वादेर्वह्नित्वादिसमनैयत्यभ्रमेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वभ्रमदशायां
 हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकर-
 ण्यग्रहेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति
 तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वा-
 भावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवः । वस्तुतो भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्ध-
 स्य स्वरूपसम्बन्धरूपमहानसावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य संयो-
 गसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेको धूमादिसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगितासामान्ये वर्तते, संयोगादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगितायाः शुद्धमहानसावृत्तित्वादिनैवाऽवच्छेदादिति
 स्वावच्छेद्यत्वघटितोभयाभाववद्धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितासामान्यकत्वं धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्ति-
 द्रव्यत्वादिसाधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति व-
 ह्नित्वादावपि तज्ज्ञानं नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभावघ-
 टितव्याप्तिपक्षेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले स्वरूपसम्ब-
 न्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य हेतुताया एतादृशयुक्तेरेवाऽनवका-
 शात्—इत्यादिकं बोध्यम् ।

काचित्तु पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावघटितव्याप्तायुक्तं

तीत्या प्रतियोगिवैयधिकरणयानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद्व-
द्विदितव्याप्यादर उचित इत्यस्वरसमीजमाचक्षते ।

गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य
द्विदितव्यामि परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्ना-
स्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः ।
न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविध-
क्लिष्टिश्चक्षितसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एक-
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्र-
माणं च घटसामान्यशून्ये ।

(गा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिबलादिति ।
इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणं
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन्याः प्रतीतेर्बलादित्यर्थः । भवति
इति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्यावर्तकत्वे गौरवज्ञानस्या-
ऽवच्छेदकताग्रहविरोधिताप्रसङ्गेन तद्दशायां तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तिरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशे प्रमात्वस्य सविवाद-
स्या तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकाली-
नतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोपन्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतावच्छेदकत्वं न प्रकारः,
अपि तु संसर्ग एवेति नदंशे सम्बन्धविशेषावगाहित्वन्तत्प्रकारकत्व-
घटितभ्रमत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । भ्रमत्ववत्प्रमात्वस्यापि प्रका-
स्तादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

वस्तुतस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे
प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि
विशेष्यविशेषणभावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वकम्बुग्रीवादि-
मत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धभानमप्या-
वश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणभावानिर्वाहात् । संसर्गसं-
र्गा न विशिष्टग्रीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकवत्त्व-

न्तराविशेषणत्वेन यस्य संसर्गता तत्संसर्गा न भासते इत्यर्थः ।
तथा चोक्तप्रतीतेरवच्छिन्नत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वभ्रमत्वं गुरुधर्म
स्याऽनवच्छेदकत्ववादिनां निष्प्रत्यूहमेव, संसर्गताविशेषसाधार
णसंसर्गविशेषावच्छिन्नाविषयतात्वरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वव्यव
त्त्वोपगमात् । प्रकारतात्वं पुनरखण्डधर्मान्तरं संसर्गताव्यावृत्तमेवा
तो न संसर्गविशेषमाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुरस्कारेणैव विषय
ताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् । इत्थं च नोक्त
प्रतीतिः प्रतियोगितायां गुरुधर्मावच्छिन्नत्वसाधकतैववधेयम् ।

गौरवप्रतिसन्धानकालीनायां कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्याकाङ्क्षा
कायामपि प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रमन्याशङ्कते । न चे
ति । तत्प्रतियोगिकेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याश्रयप्रतियोगित्वे
त्यर्थः । अवलम्बनम् । विषयः । तथाविधेति । कम्बुग्रीवादिप्र
त्त्याश्रय इत्यर्थः । तादृशप्रतीतेरनुदयादिति । तथा च तस्यास्त्य
तियोगिकाभावमात्रावलम्बनत्वे यत्किञ्चिद्व्यादिमन्त्यपि तथाविश
घटाद्यभावस्यावाधेन तादृशप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । अत ए
वेति । यत एव कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवा
दिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुधर्म
च धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकोऽन एवेत्यर्थः । एकघटवतीति
प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सप्तम्यर्थः । भूतले इति ज्ञान
कारान्तर्गतम् । एवघटवति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुक्त
मत्रेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम् । न प्रमाणमिति । तादृशप्रती
तेरवच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतादृशशब्दजन्यतादृशप्रतीति
प्रमात्वस्याऽपि सम्भवेन प्रमाणमपि स्यादित्युपपद्यते । प्रमाण
चेति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधितावच्छेदकत्व
ग्राहकतया तादृशशब्दाऽपि प्रमाणं न स्यादित्युपपद्यते ।

एतेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्त्यन्तरमपि दर्शितम् । न च
कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धि
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सं
सर्गतया भासते इत्युपेयम्, तथा च गुरोरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्त
दोषावसर इति वाच्यम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदानामनन्त

अवच्छेदकत्वे मानाभावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे
अयं गुणाद् गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यता-
प्राप्तेः, गुणादिगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन
स्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् ।
तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युग-
सहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरावच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणान-
वच्छिन्नद्रव्यत्वादित्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहे-
तुसुरणम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुमन्निवेशा-
पेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तान्नवेशे लाघवादित्यर्थः ।

ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वानां ता-
त्त्वावच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्ती निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्य-
क्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वे-
ति प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अन-
वच्छिन्नां तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्वघटितधर्मापेक्षया
विशिष्टस्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामप्यव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यताप्रसङ्गो
सन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञे-
यात् । अत एव प्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
रभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽनुसन्धेय

इति । अतो गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमेवेति शेषः । अत्रैव हेतु-
न्तरमप्याह । उपदर्शितप्रकारस्याऽपीति । अपिर्दुर्ज्ञेयत्वादिन्यन्त-
योज्यः । उपदर्शितप्रकारस्य । मेयधूमवान् वह्नेरित्यादायां
व्याप्तिवारणायानुसृतस्य पारिभाषिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रान्त-
गितावच्छेदकत्वस्य । स्वत्वादीत्यादिना प्रातिस्विकरूपावच्छिन्न-
तत्तत्प्रतियोगितापरिग्रहः । दुर्ज्ञेयत्वादिति । तथा च गुरुधर्मस्य
तियोगितानवच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिव्याप-
शक्यज्ञानकव्याप्तिनिर्वचनमप्यशक्यं स्यादिति भावः । उक्तस्य
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य गुरु-
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि उक्तरीति-
पारिभाषिकतदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तौ निव-
नीयतया न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरित्याशङ्क-
उपदर्शितेत्यादिग्रन्थावतरणं तु न सम्भवति । तादृशावच्छे-
कत्वत्वनिष्ठतथाविधावच्छेदकतायां स्वपदेन तन्मात्रस्योपादानात्
तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनि-
शस्य पर्यवसितत्वात् । व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति । व्या-
चारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वरूपत्वाद् गुरुध-
स्यानवच्छेदकत्वे घ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसि-
तदनुपपत्तेरिति भावः ।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छि-
भावसामानाधिकरण्यमेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यव-
न्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाच्यम् । व्याप-
तावच्छेदकताशरीरं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभा-
तियोगितानां विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
कूटस्थान्तर्भावनीयत्वेन व्यभिचारज्ञानस्याऽशक्यतया ऽनुमिति-
रोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तेः ।

एतेन व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञान-
साक्षादनुमितिहेतुनामतावलम्बनासम्भवोऽपि दर्शितः । इत्य-
लक्षणम् । जलं घ्राणग्राह्यगुणवत् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो
घ्राणग्राह्यगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥

इति अनुमानगादाध्यायमवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

प्राप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणा-
न्त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता बहुचभावा जलहृदादौ व-
र्तिस्तीति बुद्धिं जनयन्ति, ते एव प्रत्येकं धूमवति महानसा-
वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्यावच्छेदकतत्तद्वह्निवावच्छिन्नवै-
प्रकरणनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्व-
ऽव्याप्तिः ।

(गा०) अनुगतधर्मस्य वह्नित्वादेस्नदभावप्रतियोगितावच्छेदक-
ता आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशाभावानां वह्निर्नास्तीति धीवि-
षयकथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणवह्नित्वांशे प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामव-
धत्त्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविष-
यकविशेषवत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृ-
शप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थः
। तथा च महानसादौ वह्निप्रतियोगिकयावद्भाववत्त्वविरहा-
त्प्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावद्भावत्वेनाभावानां नास्त्यप्रतीतिविषयतास-
ङ्गः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याऽनुपस्थित्यापि ता-
दृशीत्युदयात् । नापि बहुचभावत्वमात्रेण यावतां बहुचभावाना-
प्रकारावैलक्ष्येन पर्वतीयवह्निर्नास्तीति प्रत्ययात्तद्वैलक्ष्ययानु-
सङ्गः । बहुचभावानवगाहिनस्त्वेनाभावान्तरभ्रमस्य वह्निर्ना-
स्त्यप्रकारकतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
न तादृशसम्बन्धेन वह्निप्रकारेण वाऽभावानां तादृशप्रती-
त्यव्यवस्थापनात् । न चैवं महानसे वह्निर्नास्तीत्याद्याकारि-
ण्ये प्रतीतिरबाधितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्बमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशानिप्रसङ्गस्य ग्रन्थकृतैवात्र समाश्रित्य
स्थमानत्वात् । धूमवति महानसादाविति । यथाश्रूतमूललभ्यमाना
हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतु
मनस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वनियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानधि
करणहेत्वधिकरणकाभावीत्यरूपविशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभावात्
प्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्क्या
माह । तत्र चेति । तत्र धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्यत्वात्
घटितत्वं समस्यर्थः । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगि
इत्यत्र सम्बध्यते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाङ्मत्वावच्छिन्नवैयधिकरण
निरूपिकाः । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाङ्मत्वावच्छिन्नानाधिकरणधूमा
धिकराणिकाः । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाङ्मत्वावच्छिन्नानाधि
करणधूमाधिकरणवृत्तितत्तद्वाङ्मत्वाभावीया याः प्रातियोगिता इति स
दितार्थः । स्वं प्रतियोगिता । सामान्याभावानतिरिक्तानामे तत्तद्वा
त्वाद्यवच्छिन्नवज्ज्ञेदानतिरिक्तस्य वद्वित्वादि साधारणतत्त्वप्रतियोगि
वच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवज्ज्ञेदस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण
शरीरे तादृशभेदानिवेशेऽपि तत्तद्वाङ्मत्वावच्छिन्नवज्ज्ञेदमादाय वि
पाभावेण प्रतियोगिवैयधिकरणस्य शक्योपपादनत्वादिति भावः ।

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटानतिरिक्तत्ववत्
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्र
योगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम् । यदि पुन
व एव नातिरिच्यते प्रतियोगिता त्वनिरिच्यते एव, अन्यथा न
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितामुपगम्य
प्रसङ्गवारणसम्भवादिति मतम्, तदाऽपि तत्तद्वाङ्मत्वावच्छिन्नव
दानभ्युपगमन हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक
च्छिन्नत्वरूपं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगितायामक्षतमेवेत्यव्याप्तिर्दृष्ट्या । एतदूपवानेतद्रूप
त्वादावेकवृत्तिसाध्यके लक्षणगमनासम्भव उक्तः । नानाधिका
वृत्त्येकव्याक्सत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
दधिकरणवृत्तिविविशिष्टतद्भावकूटानतिरिक्ततयाऽव्याप्तिर्दृष्ट्या ।

अथ स्वावच्छेदकविशिष्टवज्ज्ञेदसमुदायवत्त्वरूपं स्वावच्छेद

। शिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकनाकत्वविशिष्टप्रतियोगिता-
विशिष्टभेदवत्त्वं वाऽनधिकरणान्तार्थः प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
रे निवेद्यः । धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहा-
दिभेदस्यासत्त्वान्न तत्र बह्वयभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमि-
च्छते । न चेवमिति ।

(दी०) न चैवं बह्वित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वम् ।
सति हृदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदावृत्तित्वाव-
च्छिन्नस्य बह्विदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः ।

(गा०) एवम् । बह्वित्वादेर्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ।
तत्वात् । महानसादिवृत्तित्वात् । न तथात्वम् । न विशेषाभाव-
प्रतियोगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
यरूपकत्वम् । तथा च नोक्ताव्याप्तिरिति भावः । तथा
ति । तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्न-
एव प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
रण्यनिरूपकत्वमित्यर्थः । हृदवृत्तीति धूमाभावान्वयि ।
कश्च हृदे हृदावृत्तिर्नास्तीति धीवपयहृदनिष्ठहृदावृत्तितत्त्व-
विशेषाभावकूटस्य धूमाभावघटितत्वलाभाय, तावता हृदा-
वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः । अतिव्या-
प्तेरिति । धूमवान् वह्नेरित्यत्रेत्यादिः । इदमाप विंशपञ्चमव-
प्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यभ्रमावच्छिन्नत्वमित्यामिप्राये-
अन्यथा हृदावृत्तित्वादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-
धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
रण्यनिरूपकत्वापपत्तेः ।

। च धूमाभावेऽप्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठहृ-
ताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगिता-
दकावच्छिन्नवैयधिकरणाभावप्रसिद्धा अतिव्याप्त्यसङ्गतिरिति
म् । संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यता-
दकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः ।

। च गोत्वांदरपि हृदावृत्तिनया हृदाद्यवृत्तिस्वरूपतत्प्रतियोगि-
च्छेदकावच्छिन्नस्य बह्वयादेः संयोगनायोगोलकवृत्तित्वाभ

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गोत्वाद्यभावस्य केवल-
न्वयितयाऽव्यावर्तकत्वेन तस्य हृदावृत्तिसामान्याभावप्रतीति-
पयताया निर्युक्तिकत्वात् । धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृ-
सामान्याभावप्रतीतिः प्रमात्ववारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमादि-
नामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छि-
हृदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपगमात् ।

केचित्तु वह्निमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधि-
रणाभावाप्रसिद्धिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मि-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
त्वोभयाभावघटितव्याप्तिरेवाऽऽदरणीया । तथा च येन सम्बन्धे
हेत्वधिकरणे पर्वतादौ किमपि वस्तु न वर्तते तादृशेन विना-
तासम्बन्धेन, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिकस-
म्बन्धेन च घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रति-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन वह्निमान्-
मादित्यादाविव धूमवान् वह्नेरित्यादावपि लक्षणसङ्गमनं सम्भव-
त्याशयेन तदभिधानम् ।

न चैवमनुगतरूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे-
स्याभावप्रतियोगितामात्रे एवानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्न-
साध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्यभिधानविरोधः, तद्रूपस्य प्रति-
गितासामान्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या प्रति-
गिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादिति वाच्यम् ।
अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य
प्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते बह्वधादेः कथंचिदपि
घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभा-
वतदवच्छिन्नव्यधिकरणस्य प्रसिद्ध्या अत्याप्यनवकाशादि-
येनाग्रे तादृशातिव्याप्यभिधानादिति यद्वन्ति ।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
मेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपव-
यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति
शयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छे-
त्तम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे
भावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
स्तिरत आह । सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणय-
। अन्यथेति ।

(गा०) अथ वह्नित्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्न्यभावप्रतियो-
गाकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नोक्तक्रमेण
मान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते-अथेति ।

अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य ।
वान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्ताभावे । मानाभावादिति । वह्नि-
तीति बुद्धेर्वह्निप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्न्यभावसमुदाय
विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावच्छि-
न्नाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपपन्नस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता
दिति कथमन्यथेत्यादिग्रन्थस्य सामान्याभावो यदि विशेषा-
भ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां सा-
प्रसंशयो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूच-
माह । संशयान्यथानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभाव-
क्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटि-
शयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्या-
वति असत्त्वरूपां पार्थक्यसाधकव्याप्तिमित्यर्थः । प्रमाणय-
प्रमाणमाचष्टे । कृदन्तादाख्यानान् कल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः,
तेवञ्च कारकमित्यत्र कृदन्तपदं भावकृदन्तपरमिति प्रकृते
णपदस्य करणकृदन्ततया कल्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां
पयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपरिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तन्प्रयोजकव्याप्तितामः । अन्यथानुपपत्तेरन्यायमते १
 क् प्रमाणताविरहेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानविशेष
 प्रमाणत्वान्नासङ्कतिः । अनुपपत्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात् । अ
 मानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावां रूपत्वादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छि
 भावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यो
 भिन्नः तादृशयावदभावानिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदक
 समानाधिकरणसंशयकोटित्वात्, घटाद्यभाववदित्येतादृशं
 ध्यम् । व्याप्तिश्च यत्तज्ज्ञां रूपत्वादिकमुपादाय सामान्यतो वि
 षत एव वा, तथा सत्यपि घटाभावादिदृष्टान्तसौलभ्यात् । अ
 च सामान्याभावो विशेषाभावानतिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकालो
 संशयकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्काया नावकाशः । सामान्य
 भावबुद्धेरविशेषाभावकूटविषयकत्ववादिना पूर्वपक्षिणा विशेष
 भावेष्वेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकर्णात्
 तथा सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावविषयकनिश्चयत्वरूपस्य तादृशया
 दभावनिश्चयत्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिर्मा
 वन्धकतावच्छेदकस्य वायौ रूपं नास्तीति बुद्धाविव वा
 पार्थिवादिरूपं नास्तीति बुद्धावपि तन्मते सत्त्वेन तादृशबुद्धे
 वेदशबुद्धेरपि वायौ रूपं न वेत्यादिसंशयविरोधिताया दुर्वारत्वात्
 वायौ पार्थिवरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसंशयकोटिजलीयस्य
 द्यभावे व्यभिचारवारणाय हेतावभावे यावत्त्वविशेषणम् । सामान्य
 भावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां घटाभाव
 रूपसामान्यभावत्वादिना रूपविशेषाभावकोटिकसंशयोत्पत्त्या
 व्यभिचार इति व्यधिकरणधर्मानवाच्छिन्नत्वेन कोटित्वं विशेषणीयम्
 अथवा तादृशनिश्चयकालीनसंशयः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
 न्नकोटित्वेन विशेषणीयः । विशेषाभावनिश्चयकालीनस्य सामान्य
 भावत्वेन तद्विशेषाभावसंशयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्र
 योगिकोटिकतया सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छे
 दकतया विशेषाभावस्य स्वपदेनोपादानासम्भवाच्च व्यभिचारः

एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरण
 रूपत्वे सामान्याभावत्वेन विशेषाभावनिष्ठकोटितायाः व्यभि
 णधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटितामादाय व्यभिचारस्य पूर्व

हार्त्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन
एवावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वभिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य
वक्षितत्वाद्वृत्तपत्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निप्रसामान्याभावप्रतिया-
तावच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पं उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वभिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसा-
म्याभावानामपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति वा-
च्यम् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सा-
म्याभावपार्थक्यमते विशेषाभावानां सामान्याभावत्वेन स्वस्मि-
न् वृत्तेरपक्षत्वात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्दे-
त्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकर-
णविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावभेदो
यित इति वाच्यम् । रूपवृत्तिविशेषाभावानां भेदस्य साधनी-
वान् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवद्वृत्तित्वात् ।
वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तिवत्, अतो रूपसामान्याभावस्य स-
भेदावच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तिवत्त्वेऽपि न क्षतिः । न च
निप्ररूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तत्तदधिकरणवृत्ति-
विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तो रूपसामान्याभावत्वेन स्व-
न्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्टरूपसामान्या-
वात्मकतया पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया रूपवन्निष्ठाभावभिन्नतया
अंशतोऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
सिद्धेरुद्देश्यत्वात् । वायुवृत्तिवत्त्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तिवत्त्वस्य वा
तावच्छेदकनिवेशेनापि तद्धारणसम्भवात् । घटाभावत्वादिना
विशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे
भिचारवारणाय भ्रमाभिन्नत्वेन हेतुयटकनिश्चयो विशेषणीयः ।

वस्तुतोऽभावेऽनुयागितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिक
त्याशयेनेदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावत्वादिना रूपाभावनि-
षदशायां रूपसंशयोपपादकरीत्यैव पार्थिवत्वादिना रूपाभावकू-
टैश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं
ऽऽ स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमादृत्य प्रमात्वघ-
तहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति वाच्यम् । तथा सति रूपा-
वत्त्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रमाभिन्नत्वविशेषणमनुपादेयमेव । परं तु शुद्धाभावत्वादिना
अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यभिचारवारणात्
प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेद्यः ।
तादृशयावद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयविरोधितया नाप्रयोजकत्वशङ्कावसरः ।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं जलीयं तैजसं च रूपं धायौ नास्ती-
त्याकारकोऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चये
न रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभा-
वविशेषणे प्रतियोगिनि प्रकातरया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वभानस्याऽऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्य-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावानात्मकत्वात् ।
प्रतियोगिविशेषिततत्त्वकित्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकश्च
प्रत्ययो नासर्वज्ञस्य सम्भवति, तावद्रूपेण प्रतियोगितानामनुपस्थितेः
सर्वज्ञस्य च न संशय इति हेतुरयमसिद्धः ।

न चैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटि-
त्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदः सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे
साधनीयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयता
पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभा-
वेदसत्त्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दांपायेति वाच्यम् ।
सिद्धान्तिमते सकलविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्य
प्रामाणिकतया यादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्य-
संशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्ध्या तद्भेदस्य सामान्याभा-
साधनासम्भवात् । पूर्वपक्षिणां सामान्यसंशये रूपादिप्रति-
योगिकयावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या,
तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव । तथा
च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले
सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोर-
प्रयोजकताया दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाव्यवहितपूर्ववर्ति-
तत्समानधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतु-
सामान्याभावभेदः साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशेष-

वस्य तादृशनिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् ।
 ऋयुक्त्या सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सत्त्वेऽपि एकैकाभावप्र-
 रकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।
 यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षीकृत्य पार्थिवजलीयतैजसरूप-
 वच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिता-
 च्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभया-
 त्तधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलीयतैज-
 रूपाभाववानित्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवान्न वा वायुरित्या-
 संशयमादाय नीलत्वाद्यवच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उ-
 त्पत्तिवमेव धर्मे निवेशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि
 । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवान्न वा वायुरित्यादिसंशयमादाय
 रूपत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्स-
 नधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मिता-
 च्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं
 धनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् ।
 समानधर्मितावच्छेदककत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्य-
 मित्वावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवान्न वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने
 या पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये
 बाधार्हासङ्गी । व्याप्तिश्च यत्तद्भ्यां सामान्यतो विशपतश्च सुग्रहा ।
 सामान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तवायौ पार्थि-
 विरूपं नास्त्येत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छि-
 न्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संश-
 न्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशया-
 रोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेऽप्यतिरिक्ताभावः स्वीक्रियते इ-
 मिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभाव-
 प्रतया बाधस्यानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
 गिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
 सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसा-
 न्याभावात्मकतया तन्निश्चये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
 वगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च सामा-

न्याभावापार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तदवगाहित्वमनिवेश्यापि रूपद्वृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे स्वनिष्ठसामान्यभावात्मकविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपत्ते इति वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभावेऽपि मिमिषा सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथापि रूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तिर्योऽभावस्तदविषयत्वस्य साधनतया बाधवारणं सम्भवतीति । वस्तुतः पार्थिवदिरूपाभावः वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्यापादाय तदनन्तरोत्पन्नसंशयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभावे साधनविषयभावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नसंशयविशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरूपादेया अतो न बाधन वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्विशेषाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं सामान्याभावस्य तन्निश्चयविषयत्वमन्तरेण रूपत्वावच्छिन्नकोटिकत्वनियततदवच्छिन्नभावकोटिकसंशयत्वानिर्वाहान्नात्राप्रयोजकत्वशङ्कावकाश इति दिक् ।

(दी०) वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकस्तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यकः, तदसति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोग्यप्रसङ्गात् । तथाऽपि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । वायौ रूपं न वेत्याकारकः प्रथमोऽयं संशयः । वायुविशेष्यक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारद्वयवच्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यता इत्यर्थः । तस्य । वायोः । विशेषणत्वेनोत्पत्त्यादिति । रूपाद्यंशे परम्परया स्वविशेषणकबोधजनकेनैव शब्देन भिलापादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्यन्वितसप्तम्यन्त

योर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति ।
पुनरुक्तिवत्तदभावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः ।
कोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्प्राशयः ।
तानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावामाश्रयत्वम् । तत्साधको-
इतौ रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशा-
ति भावः । मूलोक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदा-
द्य निराकुरुते । अन्त्यस्त्विति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादा-
प्रविशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपवद्भेद-
धयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाश्रुतपरित्यागनास्वरसः सम्प्रदायविद् इत्यनेन दर्शितः ।
तौ रूपं रूपाभावो वात धर्मिविशेषणककोटिद्वयविशेष्यकसंश-
यवायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारत्वानियतत्वा-
त् । न चैवमस्य रूपविशिष्टबुद्ध्यनात्मकतया रूपाभावनिश्चया-
प्रबध्यतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि
विशिष्टबुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टबुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्र-
बध्यत्वात् । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहिताया एव विपरीतज्ञानप्र-
बध्यतायां बीजतया विशेष्यविशेषणभावविपर्ययोऽपि तादृश-
रेकस्याः प्रतिबध्यता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकामावात् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तदपेक्षया च
शरीरसमवायप्रतियोगित्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वा-
सम्बन्ध इति विनिगमना सम्भवतीति वाच्यम् । अधि-
पयतया अप्रतिबध्यत्वे तदभावनिश्चयापेक्षया अधिकविप-
र्यय तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयादेस्तद्वत्ताग्रहाप्रतिबन्धकत्वापाता-
त् । उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयो-
गि सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगिते-
रुपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतीत्योर्विशेषात् ।
न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिता-
विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तवसत्त्वं प्र-
मात्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य
त्वे प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपं घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वा-
दिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

अपरे इत्यस्वरससूचनाय । तद्वीजं च तत्सम्बन्धसम्बन्धादि-
कारक इव तत्सम्बन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चय-
स्वतो विरोधित्वे मानाभावः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनं तद्विरोधित्वोपगमादिति ।

(दी०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयाद्यावद्रूपाभावा-
निर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावानिर्ण-
यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम्
यावन्ति रूपाणि तावद्भावानाम्, यावद्रूपत्वेन तद्भावानां
ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । ने-
रौ, प्रतियोगितद्भावयोर्भावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध-
भूतले षटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतद्भावसंशयोच्छे-
दनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(गा०) एतावन्त्येव रूपाणीति । सर्वाणि रूपाणि आप्यतैज-
सार्थिवरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयात् । संशयस्थलेऽतिरि-
क्तसम्भावनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपाभावा-
निर्णय इति । यावत्त्वेन रूपावपयके तद्भावविषयके वा रूपाभावा-
निश्चये चासतीत्यर्थः । रूपे तत्तद्रूपातिरिक्तत्वसम्भावनायां वा
निष्ठाभावप्रतियोगितायां रूपत्वव्यापकतायाः, रूपाभावे तद्वि-
याभावानिर्लक्ष्यत्वसम्भावनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावत्वव्याप-
कताया दुर्निश्चयत्वादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति ।
मान्यधर्मावाच्छन्नवचनाज्ञाने प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वावगा-
एव विशेषाभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपाभावानिश्चय इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः शङ्कि-
तमभिप्रेतत्वेऽपि तस्योपलक्षणविशेषणभावभेदेन यावन्तोऽर्थाः सम्-
न्ति तावत् एव विकल्प्य दूषयति । यावदिति । अभावे प्रतियोगि-
न्ये च यावत्पदार्थान्वयसम्भवात् प्रत्येकमुभयत्रैवोपलक्षणत्वस्य
विशेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पचतुष्टयम् । तेषां वायां केन
रूपेणानिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां वायावति

द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तद-
 भावनिश्चय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां वाया-
 भावनिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रति-
 योगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वाव-
 छिन्नाभावत्वादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूप-
 त्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकलरूपाणामभावानां च नि-
 श्चितत्वादेवेत्यर्थः । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च
 यत्त्वामनेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगिताया घटा-
 भावत्वावच्छेदेन भूतलवृत्तितायाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् ।
 यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावानुमितस्थले यावत्त्वानवगा-
 हिविशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति ।
 तस्य । पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरिति निश्चयेऽभावाद्यंशे
 यत्त्वानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशया-
 नुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायां अति-
 रिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एव तद्वोध-
 स्थला । सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकाश ।
 निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति
 वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषा-
 भावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) न चेति । सहकृतत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्वि-
 शिष्टत्वम् । तद्वोधः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नको-
 षसंशयविरोधी । नन्वातिरिक्तरूपाप्रसिद्धा तद्विषयकसम्भावना न
 भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनाया संशयोपपादनमत आह । स-
 म्भावना चेति । संशयोपपादिकंति शेषः । रूपमिति । तथा च पा-
 र्थिवादित्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादौ प्र-
 तियोग्यस्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवायनतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्धर्मिकातिरिक्तत्वसंशयः
न युज्यते इत्यत आह । निवर्तते इति । इयम् । रूपत्वसामाना-
धिकरण्यनानतिरिक्तत्वावगाहिनी सम्भावना । निश्चयादेवेत्येक-
कारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनतिरिक्तत्वनिश्चयव्य-
च्छेदः । तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धको-
ऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याऽ-
तिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रकृतसंशयोपपत्तिरिति भावः ।

गौरवादिति । अनतिरिक्तसामान्याभाववादमत्तं तन्निश्चय-
सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाधिरहानिवेशना-
नभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां ता-
दाभावनिवेशाधिक्यादिति भावः । अनतिरिक्तसम्भावनाया उक्त-
कत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह । विनापीति । सामान्यसंशय-
शनात् । सामान्यसंशयस्याऽऽनुभविकत्वात् । इदमुपलक्षणम् । स-
सामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपे पार्थि-
वित्रितयभिन्नत्वसम्भावनाया उत्तेजकत्व वायौ रूपं नास्तीत्याह-
रकनिश्चयदशायामपि तादृशसम्भावनाया वायौ रूपं न वेति संशय-
पक्षेऽप्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाश्रित-
अथेत्यादिना ।

(दी०) अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्यथा तत्राप्यतिप्रसङ्गा-
स च न प्रकृते । अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्ति-
त्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगिताया अनि-
रिक्तत्वात् । तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन मा-
न्याभाववत्त्वप्रसङ्गः ।

(गा०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय-
प्रति । रूपं नास्तीत्याद्याकारको धर्मिणि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभावावगाहिनश्चय एवेत्यर्थः ।

कारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयकानिश्चय-
छदः । तादृशसंशयविरोधीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकताव-
दकत्वादिति भावः । अन्यथा । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वविषयताविशेषस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षावनिवेशे ।
अपि । अतिरिक्तसामान्याभाववादिनोऽपि । अतिप्रसङ्गात् । तद्रूपा-
भावत्वादिना रूपसामान्याभावावगाहिना भ्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-
पसामान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात् । तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-
न्नतावविषयकत्वात् । स च । तादृशनिश्चयश्च । प्रकृते । प्रकृतसंशया-
वहितपूर्वकाले । तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे
सर्वत्र वेति संशयस्य केनाप्यनभ्युपगमात् । तथा च यावद्विशेषा-
भावानां तादृशनिश्चयविषयतामतेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति
किमतिरिक्तसामान्याभावेनेति भावः ।

ननु विशेषाभावानामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
पृथिव्यादावपि रूपविशेषाभावसत्त्वादृपं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
तादृशप्रतीतिरभावे यावत्त्वावगाहिताया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ
यावत्तृपाभावास्त्वस्याकाञ्चत्वरत्वादत्यत आह । अभावस्य चेति ।
विशेषाभावस्य चेत्यर्थः । विशिष्टस्याति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमित्याग्रमणान्वतम् । तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-
णभाव तादृशप्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिरित्यर्थः । एवं च वायो रूपं
नास्तीत्यादिप्रत्ययो वाय्वादिवृत्तत्वावशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिमवगाहने पृथिव्यादिवृत्तत्वावशिष्टं च तत्प-
र्याप्तिश्चात्र पृथिव्या रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः ।

ननु विशरणांशे भावरूप सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
वृत्तदन्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति । न चैवं दण्डी नास्ती-
त्यभावप्रतियोगिताव्यधिकरणदण्डत्वादिस्तदवच्छेदकत्वासम्भ-
वात्तादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-
मिष्टत्वात् । तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-
वच्छेदकत्वोपगमात् । एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-
प्त्येवेत्याशयेनाह । तदवच्छेदेन वेति । तादृशाधिकरणवृत्त-
च्छेदेनेत्यर्थः । एवं च वायो रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाय्वादि-

वृत्तिवाचच्छिन्नं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इति पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य तदनवच्छेदकत्वान्न पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतिरिति भावः ।

विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानभ्युपगमे विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत्तत्प्रतियोगिताकूटातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येतदुपपादयति सम्भवतीति । इदम् । एकविशेषाभाववृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवच्छेदकत्वम् । आतिरेकत्वात् । विशेषरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यां भिन्नत्वोपगमात् । सामान्याभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावस्य विशेषाभावसाधारण्येनानिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः । एतद्विशेषवतः । पृथिव्यादेः । सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याश्रयत्वेऽपि न रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्ताप्रसङ्गः । अतो न पृथिव्या रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ।

अयं चाभ्युपगमवादः । वस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासु स्वीकारेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टतादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वे पृथिव्यादिवृत्तित्वमनवच्छेदकत्वसम्भवेनानिप्रसङ्गवारणसम्भवात् ।

सामान्याभावविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदात्तादृशाभावयोर्भेद इति मिश्राशुक्तिमाशङ्कते । न च

(दी०) न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिमित्तकतया भेदसिद्धिः । प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादितुल्यकस्याभेदप्रसङ्गात् । अवच्छेदकमिदं एव तत्र, क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचित्पूर्वापरकालीनतद्वदत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्, प्र

कालीनत्वाद्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्य-
वाच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनिर्णायक-
मपि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेद-
तानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्नाना-
यायवाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
वच्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तत्रानुगतरूपावच्छिन्नासु
व्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव
नसीयवह्निवशुद्धवह्निवाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदा-
प्रसिद्धिप्रसङ्गः ।

अथ वाऽवच्छेदकभेदेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्य-
तया च यादृशधर्मे यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न
सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियागतावच्छेदकताकाभाव-
मिति इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छे-
दकत्वमेकमेवाता नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
नुपपत्तिरित्यभिमानः ।

अनु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः, अपि तु प्रतियोगि-
भेदेष्वपि । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगि-
तयोर्भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वेऽपि एतद्रूपभिरूप-
प्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्यैव सामान्याभावस्याप्येतद्रूप-
वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तगविशेषाभाव-
स्यापि सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभाव-
वच्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिसम्भवः, एतद्रूप-
वावच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागासांख्यस-
िद्धयत आह । प्रतियोगीति । जभेऽप्रसङ्गादिति । भेदकविरहे-
दानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुसरणे च तदपेक्षया
वच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितमिति भावः ।

गभावादित्युक्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन्
तदभेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव
कचित् । अन्योन्याभावप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । अत्य-

न्ताभावादिप्रतियोगितायाम् । संसर्गस्य । संयोगादेः । कश्चित् ।
 सप्रागभावप्रतियोगितयोः । पूर्वापरेति । स्वपूर्वकालीनतद्वत्
 त्वस्वोत्तरकालीनतद्वत्त्वाद्येतिरित्यर्थः । यथासङ्ख्यमन्वयः ।
 परकालीनघटादिसामान्यं न कस्यापि ध्वंसादेः प्रतियोगि
 तस्तद्वत्त्वानुधावनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु न
 राकृतम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि भा
 न्याभावपार्थक्यसिद्धेः, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि ध्वंस
 भावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षे
 दूषणग्रासात् । दुर्वचत्वादिति । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संय
 ओगो नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च संयोगादिनिष्ठविलक्षण
 च्छेदकत्वयोरेव भानस्याऽऽनुभाविकत्वादित्यर्थः । एवं च प्रकृ
 यमे एकविधावच्छेदकत्वान्तर्भावेऽन्यविधावच्छेदकभेदाद् भेद
 पपत्तिः । कथंचिदवच्छेदकताद्वयानुगमे एकाभावस्यापि संसर्ग
 योगिविशेषणरूपावच्छेदकयोर्भेदाद् भेदापत्तिरिति भावः ।

अवच्छेदकतायां सजातीयवच्छेदकताभेदस्याभावभेद
 नोक्तदोषावसर इत्यनो दोषान्तरमाह । पूर्व्वेति । मानाभावादि
 अव्यावर्तकत्वादिति भावः ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदात
 ध्वंसेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवापगन्तव्यः । प्रतियोगि
 तस्य च न तथात्वसम्भवः, एकप्रतियोगिकान्योन्यात्यन्ताभा
 संयोगसमवायादिनातासम्बन्धावच्छिन्नकप्रतियोगिकात्यन्ताभा
 नां चाभेदापत्तेरित्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिषामकत्वं ।
 तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वा
 नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न
 व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च ।

(गा०) तज्जनकत्वम् । अभावभेदजनकत्वम् । अत्यन्ताभा
 व्यादिना प्रागभावान्योन्याभावयोः परिग्रहः । तस्य । अ
 भावादीनां परस्परभेदस्य । अजन्यत्वादिति । तथा च
 कत्वमप्रसिद्धमिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । अवच्छे

स्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमतभावपरस्परभेदवैय-
धिक्यपर्यादित्यर्थः । यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकशोरपि
भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठे अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदे नाभावनिष्ठाभावभेदवैयधिक्यप्रकरणम् । तथापि
भावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य
भेदानधिकरणे स्वस्मिन्नाप सत्त्वेन व्यभिचारात् । साध्यान-
धिकरणवृत्तित्वरूपव्याभिचार एव चात्र वैयधिक्यप्रकरणपदेन विव-
क्षितः । प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्व-
विषयक्षणे च तादृशस्याभावावृत्तित्वेन तत्राभावभेदासाधकत्वं
निरूप्यम् । अत एव वैयधिक्यप्रण्यादेव । अभावभेदस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत् ।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह । अभेदेऽपीति । सामान्याभावस्य
विशेषाभावाभेदेऽपीत्यर्थः । अविरोधान् । प्रतियोगितावच्छेदक-
भेदाविरोधान् । व्यापकव्याभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । तथा
तस्य व्यापकत्वानुरोधान्न सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः ।
व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् ।
एव च समनियतमुखदुःखादितत्तत्संख्यापारिमाणव्यक्ता-
दिमानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भा-
ववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव ।

(गा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छेदकता-
प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्यत्वम् च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम् । सामान्या-
भाववच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीयः । अतो
भावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदस-
त्त्वे न दोषः । मानाभावात् । विपक्षबाधकतर्काभावात् । अत-
एव । प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः ।
दिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्वयत्वस्यैव तथात्वादिति तत्तन्सं-
त्युक्तम् । आत्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्येन न सुखादिसमनैयत्यभि-
सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः । वस्तुतोऽ-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो विवक्षितः । शरीरानि-
स्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामान्य-
स्य तथात्वमन्नमिति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम् । अभिन्नपक्ष-
भावः । स्वीक्रियते इति शेषः । अतः प्रतियोगितावच्छेदकमे-
नाभावभेदमते तादृशाभावानामपि भेदादुपपत्त्यासङ्गतिरिति क-
णमनवकाशम् ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदासाधकत्वे घटा-
पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्ध्येदित्यत आह ।
दसिद्धिस्तिति । भाववादाति । भावस्य घटपटादेर्यथा घटवत्-
त्वादिभिरुद्धधर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावानाम-
एकदेशकालावच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तित्वतदभावादिरूपधर्म-
सम्बन्धान्मिथो भेदसिद्धिरित्यर्थः । घटाभावादेः घटाद्याधिकरण-
वृत्तित्वे च घटवति पटो नास्तीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीति-
विरहात् सिद्ध्यतीति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य वि-
पधर्माश्रययत्किञ्चिद्व्यधिकरणवृत्तित्वेऽपि तत्र तादृशाभावप्रती-
तिरकप्रतीतिविरह इव पटादिमति पटाद्यभाववृत्तावपि पटाद्यभाव-
कारकप्रतीतिविरहस्तुल्यन्यायेन शक्यापवादः इति प्रतिबन्धि-
सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकमे-
त्तिरोधोऽप्यभावभेदाप्रयोजक इति दर्शयति । अत एव चोक्त-

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां
धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपदुत्पन्नविनष्टानां समा-
देशानामसति वाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्य
तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः स-
मानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशा-
एव वा तथाऽऽस्तामिति । यैवम् ।

(ना०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् ।
स्वराभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्ना-
म् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति
वः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्ये वा नान्योन्याभावस्य
नैयत्यसम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यसति
यके इति बोध्यम् । अग्रेतनमेव वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्य-
वानां भिन्नान्द्रयग्राह्याणामभेदे एतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रसो
स्तीति चाक्षुषाद्यापत्तेर्वाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चाभावानामभेदेऽपि रूपत्वरसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
वानां प्रतिनियतान्द्रयग्रहणयोग्यत्वेपगमान्नोक्तातिप्रसङ्गः । सम-
न्यतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवमापादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुर-
तादिजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्य-
सङ्केत रसत्वगुरुत्वत्वादिजातीनामभेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
आद्यभावस्य चक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादी-
नामपि तदयोग्यताया दुर्वागत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्यो-
गाप्रयोजकत्वात् । चाक्षुषादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्या-
क्षिष्टक्रीभूतायाः सत्त्वे चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वेन चक्षुराद्ययो-
गाया दुर्निर्वाह्यत्वाच्च ।

एतेनाभावानामिव तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रति-
योगितावच्छेदकयोग्यतावीनं योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् ।
वस्तुतस्तूक्ताभावानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभावा-
द्यः संयुक्तविशेषणतावलाक्षाक्षुषादिवारणायाभावचाक्षुषप्रत्यक्षं
चाक्षुषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतु-
ता आवश्यकत्वादनुयोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रस-
यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाक्षुषादिविषयत्ववारण-
भवत् । रसादिसामान्याभावानां चक्षुरादियोग्याभावान्तरास-
न्यतत्वेन उभयमते चक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाक्षुषादावुक्त-
ताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाक्षुषादौ कारणान्त-
र्यनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूप-
नानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतयैव निर्वाहात् ।

युगपदिति । युगपद्विदष्टानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेकः प्रागभाव इति योजना । व्यधिकरणानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तन्नाशादित्ययप्रसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम् । समानदेशत्वं च देशतः समनैयत्यम् । रूपादित्वादीनां समानाधिकरणानामपि एकनाशाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्द्वित्वाद्यधिकरणव्युत्पत्तरे तद्रूपनाशप्रत्ययप्रसङ्गात् । विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमपि समानदेशत्वघटकं बोध्यम् । तेन युगपद्विनाशानामुत्पन्नानां च मूलाप्रागवच्छिन्नशरीरमहीरुहादिसमवेतविभिन्नसंयोगविभागानां व्युदासः । तद्ध्वंसप्रागभावानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वध्वंसादित्यतीतिप्रसङ्गात् । तुल्यप्रागभावेतरसकलकारणानां पाकजरूपरसादीनामप्रागभावैक्ये सामग्र्यभेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरतस्तत्र प्रागभावभेदस्याऽऽवश्यकतया तद्व्यावर्तनायासति बाधके इति दर्शितबाधकभावघपरं न तु बाधकसामान्याभावपरम् । कमविनष्टकमोत्पन्नानां समानदेशानामपि ध्वंसाद्यैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपबाधकसत्त्वेन युगपद्विनाशत्वादिरूपविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवं सति अवयवपरसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामग्रीकानामपाकजरूपरसादीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभावैक्यमिति ध्येयम् ।

अभावसमनैयत्यं प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेर्भेदाप्रयोजकं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नघटपटाभावादीनामपि न भेदः स्वीक्रियते इत्याह । व्यधिकरणेति । प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नाभाववृत्ताभासते इति नियमानभ्युपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्य प्रामाणिकतेति मनसि कृत्य चेत् प्रामाणिक इत्युक्तम् । प्रतियोगिताः । घटपटादिनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिताः व्यधिकरणैः । पटत्वघटत्वादिधर्मैः । अवच्छिन्नान्तामित्यग्रेसरानान्वयः । धर्मैरिति तु येन सम्बन्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तिरिति तेन सम्बन्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मत्वं किंक्षितम्, गगनादीनामप्यवच्छेदकत्वोपगमात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभेद इत्याह । सर्वैश्चेति । समानासमानाधिकरणैः । प्रतियोगिनिर्गुणैस्तद्विनिर्गुणैः । सम्बन्धैः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-

योगिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणायभावोऽभिन्न एवेति फलितम् ।
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न
भेद इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्य-
वच्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां
अभावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगताकल्पनाधिक्यमेवे-
ति ध्येयम् ।

पूर्वपाक्षमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्दि-
ष्याह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तद-
धिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभाव-
स्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्देशोऽपि
भिलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकर-
णविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदोऽपि । एकविशे-
षाभाववत्परविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वाविशेषवृत्ताप्रत्यय-
स्य कथितरीत्या चारणसम्भवेन तत्तादिति । यत्राधिकरणे यद्देशका-
लावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वं तद्विशिष्टं तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालत-
याव्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकर-
णे न गोत्वाश्वत्वादिकं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतद्वृत्तित्वविशि-
ष्टतदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाश्वत्वादिप्रतियो-
गिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालाव-
च्छिन्न पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः,
आदावश्वत्वं नास्तीतिवद्गोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिश्च चारण-
सम्भवेन अभावमात्रभेद एवावच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरैकस्मिन्नप्यभावे वि-
शेषप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविधया स्वीकारे विरोधाविरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावभेदव्यवस्थापकयुक्तेः प्रकृते तुल्यतामाह
तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अभावनिष्ठे घटादिप्रतियोगिक-
त्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशेष-
वृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य
अन्तर्भावः । स्वाश्रये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्-
धतीति शेषः । अभावस्य विशेषणादिकमनन्तर्भावैव स्वस्मिन्पक्षे
सर्वव्याप्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरू-
पानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वं सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशेष-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वस्यातिरिक्तताया अप्यतिर्वाहेन एकविशेषवति विशेषान्त-
भावत्वेनेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्यभाववन्ता-
त्ययप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभावविशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वावाच्छिन्नत्वं स्वीकृत्याति-
सङ्को वारयितुं शक्यते । तदा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि त-
त्त्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् घटपटाद्यभावान-
मपि भेदो न सिद्ध्येत्तस्माद् घटपटाभावभेदवादिनां सामान्य-
भावविशेषाभावभेद आवश्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादि-
मुपगम्य सामान्याभावपार्थक्यनिराकरणे उक्तप्रतिबन्धेर्दुरुद्धर-
मालोक्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषा-
वेषु व्यासज्यवृत्तिर्ये मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्या-
सज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य त-
त्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावो-

(गा०) अत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मस्वरूपानतिरि-
त्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषवति च

अथ सन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वग्राहकाभावात्
रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येक-
रूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिकाकस्य तथा-
नुपपत्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्य-
मिति न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तमिति ।
अतिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननूक्त्युक्त्वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसा-
मान्याभाववादिनाऽप्यतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावेन,
कदाचित् शेषाभावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तित्वैवोपपत्तेः ।
अत्रावविशेषणस्यापि गुणादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्वित्वादि-
न कर्थाश्चद्व्यासज्यवृत्तिनासम्भवश्चेत्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्विवपतीतिवद्
व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटितयावदाश्रयसन्नि-
कर्षा यदि हेतुरुपेयते तदा वक्ष्यमाणानिप्रसङ्गानवकाशात्, ताभिरा-
करणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः ।
एकाश्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिवीजला-
दिपनानाविशेषाधिकरणे सन्निकृष्टानाम् । सामान्यावच्छिन्नमिति ।
रूपत्वाद्यवच्छिन्नैत्यर्थः ।

अथ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्तानवगा-
हितप्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवस्त्वविरहेण तदवगा-
हितप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघटितसन्निकर्षद-
र्शनां सामग्रीबलाद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विषयतया
तद्विश्वसामान्यस्यान्यत्र प्राप्तद्धस्याऽऽपत्तेर्दुर्वात्वात् । यावद्विशे-
षाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशे-
षाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणाधिकरणतोपगमे अतिरिक्ताभावादिम-
लप्रसङ्गगौरवात् ।

नन्वभाववृत्तिधर्मप्रहे प्रत्यासत्त्यन्तरमिन्द्रियसंयुक्तविशेषणविशेषणनारूपं वाच्यम्, तत्र इन्द्रियसंयुक्तवृत्तितावच्छेदकत्वमेव प्रत्यासत्तिरूपेयते । रूपत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितानुयोगितायां न पृथिव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभावानामेकाग्र्यघटितसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तितादृशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्यत आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावानु एवं चैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशं च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तदभेदस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात्, आश्रयभेदभ्रमेण तद्वमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावानु प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धविधया वेति । असन्निकृष्टस्यापि संयोगादेः संसर्गतया भानोपगमादिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्याद्युक्तं तद्व्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकमिति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

नन्वनुयोगिताविशेषसंसर्गकाभावलौकिकत्वस्य तादृशसंसर्गशो उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलौकिकत्वनिरूपकविषयताविशेषशालित्वनियतत्वोपगमाच्च तादृशसन्निकर्षं विना उक्तापत्तिरित्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषां यावदाश्रयाणाम् ।

यद्यपि तेषां परस्परं भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तदप्याश्रयाणां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वातन्त्र्येण स्वाश्रयज्ञानापेक्षाक्तिः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुपपन्नेनान्वयः । तदपेक्षायां प्रमाणं

अन्वयव्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
 श्रयैकपक्षसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
 दज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयाणामभेदभ्रमे । तदग्रहात् । द्वित्वा-
 ग्रहात् । आश्रयभेदभ्रमेण । एकस्मिन्नेव मध्यपिहितदर्घिदण्डादौ
 भ्रमेण । एतावता प्रकृते किमायातामित्यत आह । न चात्रेति ।
 शेषः । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
 षिन्नेनेति । यावद्रूपादीनां युगपदसन्निकर्षादिति भावः । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नानुपरागेणाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः ।
 यद्यप्यनेनेदन्त्वादिनाप्यभावप्रत्यक्षमङ्गीकारिष्यते । तथाप्यनुभ-
 वविरोधेन तमस एव तथा भानं नाभावान्तरस्य । अस्तु वा इद-
 मनेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
 स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
 हि । तद्वत्तद्व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
 शिवादिप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्यावदाश्रयप्रत्यक्षादेर्हेतुत्वेऽपि प्रकृते
 हेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
 आश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वेऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
 ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र जन्यतावच्छेदकत्वोपग-
 मः । एवमनीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो निर्युक्तिक-
 यः, तत्रोपदर्शिताभेदे बाधकानवकाशादित्यालोच्य दिगित्युक्तम् ।
 दिगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिकरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपः, तत्रा-
 भावत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
 तत्रानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकल्प-
 नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
 स्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
 द्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
 यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति किं लाघवम् ।
 न च रूपवति तत्तद्रूपाभावरूपविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
 तप्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्भूतलमित्यादौ घटत्वादिना या-
 घटादिभानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना यावद्रूपा-
 दादिभानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दादिजन्यतादृशज्ञाने-
 धिताभावमात्रभानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यावद्भावाव-

गाहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन नियमः स्यात्, तथा सति गौरवात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सज्यवृत्तित्वकल्पनवैयर्थ्याच्च ।

अतिरिक्ताधिकरणतानभ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वात्तदापेक्षरिति केचित् । तन्न । सामान्याभावपार्थक्येऽपि यावद्रूपाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति यात्तादृशाभावप्रतीतेरप्रमात्वात् । सैव चाधिकरणता सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न त्वतिरिक्तेति सामान्यभावपार्थक्यवादिभिरभ्युपगमात् । घटपटाद्यभावानामभेदे यभावत्वपटाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमावश्यकम् । क्लृप्ताधिकरणतान्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति शितप्रतिबन्धनवकाशात् ।

यस्तुतः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्त्वं सर्वत्र कार्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसत्त्वं गौरवादिति परामर्शो स्वयः शक्यते । एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषभावेष्वाभ्युपगमे तद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार एव इत्यादियुक्तिरिदिगित्यनेन दर्शिता ।

सार्वभौममतमाह । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्भासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनापेक्ष्यत्वघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुणत्वात् । विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहैर्धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम् ।

(गा०) ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभास्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पन

।या कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य ।
स्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतापेक्षया । तस्या
अतिरिक्ताभाववादिमतस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वक-
तायां धर्मिणामानन्त्यादेति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति ।
त्यूहैवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।

ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रवादादतिरिक्ता-
रूपधर्मिकल्पनङ्गैरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीया-
त्वेति । धर्मकल्पनापक्षे कचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे
धर्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव,
ननु धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनी-
धिक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।
गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छि-
तियोगिताकत्वस्यानन्तवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च क-
तामपेक्ष्य कल्पानन्तवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशे-
षावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तज्ज्ञास-
त्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभा-
वासिद्ध्यप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वे ऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषा-
नामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
ताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामा-
भावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं
ति । एवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौर-
तिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादा-
षत्वकल्पनादेवोपपत्तेर्भावातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिद्ध्येदित्य-
भतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
यत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ॥
इति अनुमानगादाधर्या सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिक-
पात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यद्वेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकै-
व्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिक-
साध्यम्, तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन
सम्बन्धेन न तदभावः क्वापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् ।
आदेरसाध्यतापत्तेः ।

(गो०) व्यधिकरणवह्निधूमयोर्व्याप्यनभ्युपगमेन वह्निमान् धूमा-
दादौ न तत्तद्वह्नाद्यभावमादाय दोषासंस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथा-
प्राप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृत-
णि यथा यावद्धेतुव्यधिकरणवृत्तिसाध्यैक्यविरहेण सकलसाध्य-
हीनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रति-
पत्तया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा
स्यैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठ-
साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः साध्यैऽक्षतयाऽव्याप्तिर्दुर्वा-
जमयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनि-
मित्तं च एतद्रूपवानेतद्रूपादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेऽपि तस्य सत्त्वेन लक्षणगमनाभावादसम्भव एव । तथा-
यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशोपीत्यस्याऽऽदौ पूरणीय-
तासङ्कतिः ।

निवेशाभिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतदोषोद्धरणप्रकारमाशङ्कते । न

। तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव सा-
ति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानभ्युपगमाच्चाव्याप्तिरिति

। ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यैमेत-
तानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य चाख्या-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यनुरोधे
पृथिवीत्वादौ रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तच्चेति । तच्च । प्र
तसाध्यं रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानमि
शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वा
पक्षे सिद्धावेव रूपादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि
त्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वस
वायिरूपात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्य
करण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापत्तेरिति
पृथिवीत्वादिलिङ्गकप्रमापरागजजन्यानुमितौ समवायादिना
धेयतानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा चानुभविकतदुपपत्तये रूपादिव्या
प्यवश्यकत्वादव्याप्तिर्भुवैवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकत्वव्यतिरेकतलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छि
न्नासाध्यकव्याप्त्यनिर्वाहेण प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नसकलदण्डा
वच्छिन्नव्याभिचारिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं य
ऽपलभ्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिवीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपा
धेयताऽप्यपलनीयत्यतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयर्थ्य
ण्यनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादि
त्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशि
तया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गः
व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम्
द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्य
परिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैयर्थ्यकरण्यप्रवेशप्रयोजनं प्रकाशय
अन्यथेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सत्त्वादेः
ध्यत्वे । व्यभिचारिणि । भ्रमविषयतयैव तत्साध्यके अतिप्रसङ्ग
भ्रमं विनाऽपि गुणत्वादिना गुणादाविव विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यक

त् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्वाधादेवा-
यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशायामापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
अथा सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तिरपत्तेः । बाधादेव
वादौ द्रव्यत्वादिना रूपाद्यननुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिविशेषणाभावं सर्वत्र वि-
णविशेष्योभयसम्बन्धाभावं वाऽवगाहते, न तु विशेष्यप्रति-
गकाभावम्, प्रतियोगिमति विरोधेनाभावासत्त्वात्तत्कथं वि-
ग्राभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । न चैवं विशिष्टसत्ता-
साध्यके जात्यादिहेतवर्तिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
ताः सत्तात्मकसाध्येऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणान्यत्वविशि-
दिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् ।
अणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतो-
रादित्यत आह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरि-
विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्न-
अप्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं
ऽसम्भवन्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगिताव-
ताया दुरपह्वत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टाभावमादाय न दूषणा-
ः इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव-
य दूषणमाह । द्वित्वेति । तत्र । हेतुर्मान । न च विशिष्टस्याति-
त्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोग्यसा-
धिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमादायाव्याप्ति-
क्तेरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावति-
तेवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वादेश्च तत्समा-
करणप्रतियोगिव्याधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वान्न तद्व्या-
पत्तिरिति किं तद्विवक्षयेति वाच्यम् । गुणत्वस्य
ग्राभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन
ग्राभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । भ्रमं विनैव द्रव्यत्वहेतुका-
द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायामावे प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । तावच्छेदेन किञ्चिद्धूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभावघटितक्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात् ।

अत्र यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुद्धमवायादिना व्यापकताग्रहान्न तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमितिरुपाध्यायैरङ्गीक्रियते । तथा विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नतादिसाध्यकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताग्रहणमन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिस्तैरुपगन्तव्येति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावमादाय द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सङ्घेतावव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादिना प्रतियोग्यनाधिकरणहेतुधिकरणस्य सङ्घेतावप्रसिद्धावपि न क्षतिः, उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यस्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिरुपेयते ।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे द्रव्यं सत् गुणत्वोभयवद् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् तत्रोभयत्वोपलक्षितवत्तानुमितः प्रमारूपतया इष्टत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितेश्चोक्तरीत्या वारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपक्षकारप्रकारो हेयः । तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्वबहुयाद्यनुमानोपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । कचिदपि बहौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वात् । पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य न्यवहावसत्त्वात् । पर्वतीयबह्वेकसन्निकर्षेण तत्र दुर्ग्रहत्वात् । मत्तसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशबह्वै गृहीतत्वेऽपि तद्ग्रहस्य तादृशधूमे पक्षधर्मताग्रहविरहेणाकिञ्चित्करत्वात् ।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिरूपकथनमिति वाच्यम् । अर्थान्तरप्रसङ्गात् । धूमो वह्निव्याप्त्यादौ तत्तद्धूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थितेः, तत्तद्धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्यैतल्लक्षणम्,
च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमति
न्योऽभावोऽभावान्तार्थः । केवलान्ययिसाध्यके द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः ।
स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव सा-
ध्याभावतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्र-
सरिति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन वि-
नियतया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगि-
त्तेरननुमेयत्वाद्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न ।
तन्मेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले वस्तुमात्रे एव व्यापकताया
दनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

गल्लभसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण
वच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादि-
न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न ।

गा०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तिवेऽपि प्रतियोगिनि तद्भेदस्य
तथा नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति ।
योगिनि प्रतियोगित्वाभावस्वीकारे व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
ह्याह । स चेति । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाध्ये इत्यर्थः ।
वच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमत्वादिना वन्त्यादि-
ग्राभावप्रतियोगिनो धूमादेर्द्रव्यत्वादिना तत्त्वाभाववत्त्वेऽपि न
देर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वं
मेवेति भावः ।

यत्तु तत्तद्व्यक्तित्वादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ
योगितानवच्छेदकरूपत्वावच्छेदेन तदभाववत्त्वे मानाभाव
आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गिभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याकारकप्रतियोगित्वाभावावगा-
पयस्याऽऽनुभविकत्वात् ।

(दी०) तादृशप्रतीत्या हि रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिद्ध्येत् । प्रमेयधूमत्वेन न बहिर्मुखिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(गा०) अग्रिमतत्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुटयितुं प्रतियोगिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिबललभ्यं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावं परित्यज्य रूपत्वादिनिष्ठतदवच्छेदकत्वाभावावगाहित्वं कुतः स्वीक्रियते इत्यत आह । सर्वत्रैव धेति । तद्धर्मं स्वरूपसम्बन्धात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ तद्धर्मविरोधिष्यामानाधिकरण्यमात्रावगाहिप्रतीतेरबाधकतया रूपत्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपानुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वसूचनाय सर्वत्रेत्युक्तम् ।

ननूकप्रतीत्या रूपत्वंऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि बाधकनानिर्वाहः । स्वरूपसम्बन्धरूपयोरेव विरोधिद्वयावच्छेदकत्वयोर्विरोधादतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्विति । तादृशप्रतियोगित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशभावे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽसिद्धः, स्वयमेव संयोन्योन्याभावे वृक्षावृत्तिवप्रत्ययस्यासिद्धिमुद्भवान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस्य विशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपं प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव इव प्रतियोगितानिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वावोऽपि क्लृप्तव्युत्पत्तितः प्रतीयते, अवच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्ते पास्थितस्य नञ्पर्याभावेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगित्वावच्छेदोऽन्वयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवादप्रस्तत्येऽप्रतियोगित्वे रूपत्वावच्छिन्नत्वाभाव एव उभयसिद्धत्वानुरोधेन दुक्तप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वाभावोऽप्युक्तः

त गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न
योग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छि-
त्वाभावावगाहितापस्या संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न सं-
ग इति वद्रे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदक-
क्षेत्रसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया
व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि रूपत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेन रूपत्वे रूपा-
वप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवा-
च्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्या-
पि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाव्याप्यवृत्तीति
यमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

गुह्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वा-
भावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकध-
कानवच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेद-
तिष्ठवह्निवत्त्वादिविषयताया अवच्छेदककोटौ प्रवेशनीयतया
त्वात् । कदाचिद्बह्निवत्त्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो बह्निवत्त्वा-
विधेयतावच्छेदकतया भानमिति नियमस्य कष्टनिर्वाह्यत्वात् ।
ण्डसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
सम्भवे च तत्तद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदकतावच्छेदकभेदेन एकावच्छेदेनापि विरुद्ध-
प्रसङ्गोपगमाद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनै-
तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्य प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्र-
योगित्वाभावोपगमे प्रतिबन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारण-
कार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकत्वमिति
प्रतिबलेनेत्यर्थः । अत्रापीष्टात्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तर-
ह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । अतिप्रसक्ततया द्रव्यत्वादे-
प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽवि-
यदिति भावः । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमवान् बहे-
यादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्त्युद्धारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-
प्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत् ? असमा-
नाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बन्धित्वमपि न तदवच्छेदक-
म्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति ब-
हुव्याकोपश्च । अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इ-
व तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

(गा०) अत्र । लक्षणे । तथा । साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्योपगमादिति भावः ।
चेदित्यनन्तरं तर्हीति पूरणीयम् । असमानाधिकरणधूमकेति ।
असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्त्या धूमनिष्ठसामानाधिकर-
ण्यप्रतियोगिताशून्येत्यर्थकम् । न तदवच्छेदकमिति । अनतिप्र-
सक्ते एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वोपगमादिति भावः । तथा
च बह्मिमान् धूमादित्यादेवेवाव्याप्तिरिति भावः ।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽ-
पि बह्विवृत्तिप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं बह्वित्वादेर्दुर्वारमित्याङ्गाह । कम्बुग्रीवेति । इदं तु
गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य
सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगतमिति तन्मतमनुसृत्यैवा-
व्याप्त्यभिधानम् । वस्तुतः सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोर-
पि, अत एव स्वविशिष्टसम्बन्धादित्यादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरु-
क्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसम्बन्धरूपतया गुरुधर्मे तादृशावच्छेदकताया अप्यनिर्वाहा-
दित्यवधेयम् । अत एव । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यता-
पत्तेरेव । तच्छून्यताया अपीति । गौरवरूपबाधकासत्त्वे एव प्रति-
योगितानवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः ।
इत्युक्तावपि । इत्युक्त्वा उक्तातिव्याप्तिविरहेऽपि । न निस्तारः ।
लक्षणस्यादोषता ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

च्छेदकधर्मवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्यान्त्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाधनावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्निवाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामान्यतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः । साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वसामानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्यत्वासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि यत्नीनां तथा युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावाग्रह-रहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसवीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थ-तैवात्राभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्तासावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्निमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति च्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यतात् । धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्न-नष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वम् । न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्,
अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात् ।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा-
वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन ।

(गा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयभेदमाशङ्क्याऽऽह । अत्यन्तेति ।
अत्यन्ताभावगर्भवदिति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा-
मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ-
व्याप्तिद्वयानभिधाने न्यूनतमं सूचित्वा उक्तरीत्यैव भेदे ग्रन्थकार-
स्वरस इति दर्शितम् ।

नन्वत्यन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाप्रतियोगित्वमात्राभिधानेन सामान्यविशेषभावः सूचित इत्यत्रा-
पि तथा भेदेऽभिप्रेतं तथाभिधीयतेति शङ्क्या अन्यथा भेदमाह ।
प्रथमे इति ।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणां—शस्याऽऽधिका-
द्वितीयलक्षणम् । अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्त-
त्साध्यवतस्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः । तथापि यद्रूपा-
वच्छिन्नं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेकं तद्रूपा-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) आधिक्यादिति । यद्व्यतिरिक्तप्रतियोगित्वं तद्वृत्तित्वस्य
प्रथमे साध्यवतेऽप्रतियोगितया सामानाधिकरण्यघटकतया च
पृथङ्निवेशः । द्वितीये च अप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वरूपे अप्रतियो-
गित्वविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकधैव तन्निवेश इत्या-
शयः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमे विशिष्टपरादर्शनिर्वाहोऽपि द्वष्टव्यः ।

अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्भावयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति । अत्रेति
नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति । नानासाधनाधिकरणे यत्र विभि-

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चेत्यस्य साध्यव-
साध्यवत्त्वयोर्यथासंख्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि
न निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधा-
नम् । अव्याप्तिरिति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवा-
त्तद्वत्सादित्यादावपि उभयन्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वमादायाप्रति-
योगित्वघटितलक्षणे यथाश्रुतेऽसम्भव एव सम्भवति । तथा-
पि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्व-
यः सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अवच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत् ।
तद्वह्नित्वादिना विशेषान्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि
व्यादेरवच्छेदकतानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वमित्याशयः ।

न चावच्छेद्यानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेद्याभावम्योपगमे य-
द्विशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाश्रुत-
प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणमेव सुपरिष्करमिति कथं तदुपेक्षेति
अच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्ध-
या तस्याः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्य-
त्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्यन्धेन
तदभावसत्त्वादित्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽव्य-
वच्छेदकत्वाभावः स्वीक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वं
व्यपसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्णयाद्य-
वच्छिन्ने तत्तद्वह्निसंयोगादिमदन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
त्वादव्याप्तिः । न च तत्तद्वह्नित्वादिविशिष्टवह्णयाद्यवच्छिन्ने तत्स-
ंघेऽपि वह्नित्वविशिष्टवह्णयाद्यवच्छिन्ने तदभावः सुलभः । एकस्यापि
भिमन्निविशेषणावच्छिन्नस्य विरोधित्वावच्छेदकत्वोपगमादिति
अच्यम् । एवं सति तद्वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः ।
द्वारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभाष-
णविवक्षणे उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे चानवच्छिन्नप्रवह्नि-
साध्यतावच्छेदकस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आह । वह्णयादाविति ।

(दी०) बह्वादादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये स-
र्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं बह्वित्वादिकमेव साध्य-
तावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपा-
वच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्या-
नुपादेयत्वात् ।

(गा०) बह्वादादिसाध्यकस्थले बह्वित्वादेः साक्षादवच्छेदक-
त्वाभिधानं दृष्टान्तविधया । बह्विसंयोगादौ साध्ये स्वाश्रयप्रतियो-
गिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो बह्वित्वादेः साध्यतावच्छेदकताघट-
कः, बह्विसंयोगवत्त्वानित्यादौ च स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वादि-
रूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्वदादावित्युक्त-
म् । बह्वित्वादेरनुगमकत्वाभिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावापपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुम-
न्निष्टेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमितीति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अ-
वच्छेदकत्वाभावसौलभ्यमिति शेषः । बह्वादेर्विधेयतावच्छेदक-
तया अनुमितौ भानमनुरुध्य कल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्ति-
बह्वित्वादिसाध्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छे-
दकमिति वक्तव्यम् ।

न च बह्विर्द्रव्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नबह्वित्वादेरवच्छे-
दकत्वाभावमादाय यथाश्रुतेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनव-
च्छेदकत्वग्रहश्च निर्धर्मितावच्छेदककतया नानुमितिहेतुरिति वा-
च्यम् । यतोऽविशेषितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छे-
दकत्वाभावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमाने
ऽपि ग्रहसम्भवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकभेदस्यैव
विवक्षणाश्रोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनव-
च्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छेदकमिति । अनुगतरूपेण नाग-
व्यक्तिसाध्यके बह्विमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छे-
दकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाज्जातित्वादिविशिष्टबह्वित्वाद्यवच्छिन्नस्यान-

च्छेदकत्वमादाय घट्टिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । म-
ानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्यत्रावच्छेदकतायामवच्छेदकता त-
ापि तत्पर्याप्त्यनाधिकरणकेवलवह्नित्वाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वा-
ववृत्तावविरोध इति नाव्याप्तिः । यत्रानुगतैकरूपविशिष्टानाना-
यत्तवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदका-
च्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र
साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यननुगतं तद्विशेषणं त्वननुगतं तत्र
द्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छि-
विशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिकं यादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् ।
त्रापि सर्वत्रानवच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्त-
पावकाशः । शब्दैक्यस्येति । साध्यसाधनभेदेन कार्यकार-
भावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापक-
भावविरहे प्रतियोगित्वादित्यन्तर्हेत्वसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियो-
गेतानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्या ऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्कर-
व तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टमामानाधि-
रण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भावित्वमात्रे तात्पर्यम् ।
याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्यक्तिसाध्यके पृथिवीत्वाद्ये-
व्यक्तिहेत्वव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणे । अकि-
ञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिघटकसाध्यविशेषणदलविरहाप्रयो-
कम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्य-
ः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
यतो न व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपा अपि
साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरणपर्वतीयधूममहा-
सीयवृद्धाद्योस्तदसम्भवः । सामानाधिकरण्यदलविरहादित्ये-
वन्मात्रे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्वा-
त्यन्तेन सूचनान्न तु साध्यविशेषणदलविरहस्य तत्र व्याप्ति-
रहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

देशिकव्याप्तौ व्याप्यव्यापकयोरुत्पत्तिविनाशयोर्यौगपद्यमभयो-
जकमतः पूरयति । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । एवं परस्परमित्यपि पूरणीय-
म् । व्यापकानन्तरमुत्पन्नस्य तत्सत्त्वं एव विनष्टस्यापि व्याप्य-
त्वादेकदिशि व्याप्यतायामुक्तस्याप्रयोजकत्वात् ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितानिराकरणं प्रकृते सङ्गमयति । अन्यो-
न्याभावेति ।

(दी०) अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस-
द्देतावव्याप्तिं निरस्यति । न चेति । अभेदस्येति । तथा च मू-
ले गहीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभे-
दोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभाववि-
षयतामात्रं कल्प्यते, बाधकबलात् । यत्र च विशिष्टभेदे न बा-
धकं तत्र तथा प्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) अव्याप्तिम् । हेतुसमानाधिकरणभेदे विशेषणान्तरासत्ते
भेदाव्याप्यवृत्तित्वशङ्काधीनामव्याप्तिशङ्काम् । न्यूनताभङ्गायाव्याप्य-
वृत्तित्वसाधकतया पूर्वपक्षग्रन्थोपदर्शितां प्रतीतिमन्यथोपपादय-
ति । तथा चेति । अनुभूयमानो विशिष्टभेदोल्लेखो विशिष्टभेदो-
धकशब्दाभिलष्यमानविषयकत्वम्, वाक्यार्थज्ञानविधया तादृ-
शवाक्यप्रयोजकत्वं वा यस्यास्तादृश्या इत्यर्थः । विशिष्टाभावोल्ले-
खिप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्वे दृष्टान्तमाह । शिखीति
इत्यादिप्रतीतिवदिति । इत्याकारिकाया विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्य-
विशेष्याविनाशप्रत्ययस्थलोयप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । शिखी विना-
श इत्यादिशब्दोल्लेखिप्रतीतिस्तच्छब्दमुख्यार्थविषयकत्वपरित्यागे वा-
जमाह । बाधकबलादिति । तत्तच्छब्दमुख्यार्थविरोधिविषयकप्र-
तीतिबलादित्यर्थः । अत एव गुणो न संयोगीत्यादिप्रतीतिविशे-
षणाभावविषयकत्वप्रतिबन्धनवकाश इत्याह । यत्रेति । य-
यद्धर्मिकप्रतीतौ । विशिष्टभेदे । विशिष्टभेदविषयकत्वे । न बाधक-
म् । न प्रतीत्यन्तरविरोधः । तथा प्रतीतिबलात् । विशिष्टभेदोल्ले-
खिप्रतीतिबलात् । तत्सिद्धिः । विशिष्टभेदसिद्धिः । अत्रापि त-
त्रेत्यनुषङ्गनीयम् । नातिप्रसङ्गः । न गुणादौ विशिष्टभेदासिद्धिप्रसङ्गः

भेदस्याव्याप्यवृत्तिव्यवस्थापनाय मूलोक्तबाधकं निराकुरुते अत्रेत्यादिना ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकम्, भेदवत् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते, तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मग्रहे तद्वदन्त्योन्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निश्चीयते । आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् ।

(गा०) अभेदपदेन भेदात्यन्ताभावो भेदस्य वृक्षावृत्तित्वं भिन्नभेदो वा विवक्ष्यते ? तत्राद्यं दूषयति । अभेदस्येति । भेदवत् । भेदस्यैव प्रतियोगिनोऽव्याप्यवृत्तित्वे तदभावस्यापि तथात्वे संयोगादिरूपत्वे च न बाधकमिति सूचयितुमेतद्वृष्टान्ताभिधानं स्वमेतेन । तदुपपत्तेः । उभयप्रतीत्योरविरोधोपपत्तेः । संयोगिभेदाभावस्य संयोगरूपत्वव्यवस्थापनामाह । यथा हीति । प्रतियोगिनाऽभावाभावत्वविरहेऽपि प्रतियोग्यभावज्ञानयोस्तत्तद्रूपेण परस्परप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः सम्भवत्येव ग्राह्यभेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकताभेदस्य स्वत्वाननुगमेनाऽऽवश्यकत्वादित्यरुचेराह । अभावव्यवहाराच्चेति । स एव । प्रतियोग्येव । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकधर्म एव । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि प्रतियोग्यादिज्ञाने तेन हेतुना क्वचित् प्रत्यक्षतश्च तादृशाभावस्य ज्ञानसम्भवाद्भावव्यवहारोपपत्तेरभावमात्राभावस्यातिरिक्तत्वमपि सम्भवतीत्याशयेनाह । आधिक्येऽपिचेति । आधिक्ये संयोगिभेदाभावस्य संयोगातिरिक्तत्वे । अव्याप्यवृत्तित्वादिति । संयोगादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छेदकमात्रावच्छिन्नवृत्तिकत्वोपगमादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावज्ञानं तथा । असम्भवादसिद्धेश्च । नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानम् । असिद्धेः, तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् । नापि

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । कपिसंयोगिभेदवत्तद्वेदस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । अ-
सिद्धेः । तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयो-
गिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि
घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यकलृप्तघटत्वेनैवापपत्तौ
अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्राभावस्या-
भावो अतिरिक्त एव कल्प्येत ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगादिरूपत्वादेव । न तथा । न एका-
वच्छेदेनाभावविषयकत्वेन बाधकतया वक्तुं शक्यम् । संयोग-
रूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्मव्यन्ते-
ऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अतिरिक्ततामने आह । असिद्ध-
श्चेति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति ।
असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । ग्रहात् । ग्रहोपगमात् ।
तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वो-
पगमेन । अव्याप्यवृत्तिर्मावाच्छिन्नभेदस्यैवास्माकमप्यव्याप्यवृत्ति-
त्वादिति भाषः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छेदेन तदुपगमादिति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया
भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भव इत्याह । तद्धर्मेति । तद्धर्म-
मात्रपर्यवसिततया । तद्धर्मात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभि-
न्नभेदकपिसंयोगायास्तादात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलाव-
च्छिन्नत्वविरहात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रढयति । न
हीति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आवश्यकेति । भावेन कथमभाक्
व्यवहाराद्युपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीषुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्यो-
न्याभावयोरभाववपि प्रतियोगितत्वावच्छेदकाभ्यामतिरिच्येयाता-
मित्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानतिरिक्ततावादिनां सिद्धान्तादु-
रोधिनामभावत्वं न भावभिन्नत्वं तन्नियतं वा, किं तु भावसा-
धारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेदस्य भेदप्रतियोगि-

गतावच्छेदकरूपत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति भावः ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितां प्रकारान्तरेण निराकुर्वाणस्य यस्य कस्य-
चिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवेति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र
रूपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथा-
नुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यताम्, न ह्येषा प्रतीतिः
रूपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः संयो-
गवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च ।
मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्भा-
समानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्नान्तिमयोरपीति
रासम् ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणदूषणादेव । सामान्यतः । सकला-
त्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तयोर्विरोधयोर्मध्ये ।
न्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । आद्ययोः ।
त्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । सः । विरोधः । सङ्कोच्यताम् । संयो-
गभावव्यावर्तकविशेषमन्तर्भाव्येत्यादिः । एतेन संयोगात्यन्ता-
भावव्याप्यवृत्तित्वप्रतिबन्धानरासः कृतः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ।
ह्येति । नियमत इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति शेषः । संयोगव-
त्त्वेनेति । तथा चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकबुद्धेर्हेतु-
या संयोगप्रकारकोपस्थितेः प्रागसत्त्वेन जायमानायास्तादृशप्र-
तीतेन तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भव इति भावः । तस्योपस्थि-
तिविरहदशायां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतोत्याशङ्क्य दूषणा-
न्तरमाह । प्रतियोगिकोटौविति । तदनुल्लेखान् । संयोगवतोऽभा-
वत् । तथा च न तदंशे अभावप्रतियोगित्वावगाहने सम्भव-
मिति भावः । भासमानविशेषणस्येति । प्रतियोगिकोटौ भास-
नस्य संयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनेन पूर्वतो विशेषो दर्श-
ितः । अन्तिमयोरपि । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोर-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिक्षी विनष्ट इत्यादिशब्दाश्च शिक्षायामपि नाशप्रतियोगित्वस्य मत्वर्थीयार्थाविवक्षयान्वयोपादानस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिक्षाप्रतियोगिकनाशविषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शिक्षी विनष्ट इत्यादिप्रतीतिर्विशेषणनाशविषयकत्ववत् प्रकृतप्रतीतिर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकबलादिति न विशिष्टभेदस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धिस्तत्रेति शङ्कते । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारबलेन विषयव्यवस्थापकतेत्यालोच्य व्यवहारबलेनैवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितां साधयितुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथापकतादशायां घटादावयं न श्यामो, दण्डादिविनाशममये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विशेषणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति । तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पकतादशायामित्यादिसप्तमीद्वयं व्यवहारान्वयिविशयत्वार्थकं न त्वधिकरणत्वार्थकम्, अन्यकालीनतथाविधव्यवहाराणामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एवं च व्यवहाराकारे उभयत्रावच्छेदककालबोधकपदं पूरणीयम् । इत्यादय इत्यादिपदादेशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नायं कपिसंयोगीत्यादिव्यवहाराणां परिग्रहः । इदानीमयं न श्याम इत्यादौ इदानीं यः श्यामस्तत्रैव प्रतीयते इत्युक्तिसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तद्दण्डनाशममये च तद्दण्डवतोऽप्रसिध्या तत्र नायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । अत एव च तद्दण्डपरित्यागमुपेक्ष्य तन्नाशानुधावनं तद्दण्डपर्यन्तानुसरणं च । अनुयोगिर्नाति । अनुयोगिबोधकपदे इत्यर्थः । तदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । नञ्पदजन्य

नुर्योगिकसंसर्गाभावबोधे तेन समं. संसर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-
भावः प्रकारतयैव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपे-
क्षतत्वादिति भावः ।

ननु नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारतानियमस्या-
सञ्ज्ञा सप्तमीं विनापि प्रकृते श्यामरूपादिसंसर्गाभावस्य घटा-
ऽऽसम्बन्धं संसर्गमर्यादया ऽवगाह्य प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह ।
। खल्विति । तथा च तादृशनियमानङ्गीकारे भूतलं न घट इत्या-
देतोऽपि आधाराधेयभावसंसर्गाभावबोधः स्यादिति भावः । न
। तादृशनियमस्वीकारं ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसत्त्वे
तेयमभङ्गभयस्य कार्योत्पत्तिविरोधत्वासम्भवादिति वाच्यम् ।
। तादृशनियमवादिनां फलाभावेन नञ्समभिव्याहारज्ञानघटिता-
। तादृशबोधसामग्न्या एवाकल्युत्पत्त्यात् । उक्तस्थले विशेषणसं-
सर्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वन्तैव नञ्पदघटितसामग्न्यास्तादृशबोधोत्प-
त्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतलं न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च
पर्यसत्त्वे संसर्गाभावप्रतीतिरिष्टेवेत्यत आह । तथात्वे वेति ।
। त्वे । तत्र संसर्गाभावबोधकत्वोपगमे । प्रसङ्गात् । प्रामाणिक-
। त्वप्रसङ्गात् । घटादौ घटादिसंसर्गाभावस्याबाधितत्वात्तस्य
भवतामुक्तवाक्येन बोधसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावसंसर्गकसंसर्गाभावबोधने इतरविशेषण-
। स्वार्थान्वयपरपदजन्यप्रतियोग्युपस्थितिरपेक्ष्यते, भूतलं न घट
। तादौ च तदभावापत्तिः । न चैवमपि नायं तद्दण्डवानित्यादौ
। धर्मिणोऽनन्वयेन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वयबोधपरत्वं प्रतियोगि-
। त्वकपदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतोपपात्तरिति वाच्यम् । तत्र
। तद्दण्डवानयमिदानीं तद्दण्डाभाववानित्येव बोधोपगमेन धर्मिणोऽपि
। शात् । यत्र धर्मिणि तद्दण्डवत्त्वं न कदापि तत्र विशिष्टभेदबोध-
। व स्वीकारात् तावता अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिरिति सिद्धि-
। याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च विशिष्टनाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपस-
। ततयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणतयोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-
नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदण्ड्यादिपदान्तर्गतदण्डादिपदे-
भ्यो धर्मिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरेभ्य उपस्थितस्येत्यर्थः
एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन भानेऽपि नासङ्गतिः
प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण
विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशे-
षणतया स्वार्थान्वयपरपदभिन्नपदानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पद-
नुपस्थितांशः । विशेषणतयाऽन्वयस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः ।

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पनं निरर्थकम् । न च दण्डिनो रू-
मित्यादौ सम्बन्धिविशेषणतया भासमानदण्डादेर्विभक्त्यर्थविशे-
षणतया भानवारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्
प्रकृत्यर्थैकदेशेन प्रत्ययार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृश-
तिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । दण्डिनावित्यादौ दण्डादेर्द्वित्वादा-
न्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने व-
ह्निमास्तीत्यादौ बह्व्यादेरभावविशेषणतया ऽन्वयापत्तिरिति वा-
च्यम् । प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेश-
सम्बन्धस्तेन नेष्यते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेनैव तादृशान्व-
योधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्धितान्तस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । ए-
तस्य बह्विमानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्बह्व्यादावन्वयवारणाय त-
दृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राज्ञः पुत्रश्च
मित्यादौ धनांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राज-
सम्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्वयवारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमाव-
श्यकम् । एवं राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्वं
पदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमव्यवधानं प्रत्ययान्त-
व्यवधानाभावरूपं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्थपूर्वपदोपस्थाप-
नेऽपि समुदायोत्तरपष्ठ्याद्यर्थस्यान्वयवारणाय तदावश्यकत्वम् ।
अथ प्रतियोगिपदादित्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरिति
वाच्यम् । समस्यमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्य-
द्वन्द्वोपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरद्वि-
चिनाद्युपस्थाप्यसंख्यादेः, चैत्रस्य घटपटावित्यादौ तथाविधचैत्रस-
म्बन्धादेश्च पटादौ विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्त-
व्युत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य सा-
क्षात्स्वविशेषणतयाऽनन्वय इत्येव व्युत्पत्तिः । 'अत्राप्युपस्थापिता-
तार्थः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च चैत्रस्य घटपटौ पश्यती-
त्यादौ कर्मत्वादिविशेषणतया भासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्व-
चैत्रसम्बन्धादेः पटादिविशेषणत्वे न बाधकं घटादेः पटाद्यविशे-
षणत्वात्प्राथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वा-
च्यम् । एवं सति नायं तद्दण्डवानित्यादौ अभावांशे दण्डिनो वि-
शेषणत्वानुपगमे दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्वये बाधकविरहाद्-
क्षितव्युत्पत्तिः प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया
स्वार्थबोधकपदमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्वेधकमित्येव व्युत्प-
त्तीकारात् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थाद्वत्त्वादेरेकधैवोभयादि-
शेषणतया भानेनाविरोधात् । राक्षः पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे
पुत्रधनाद्येरेकधा राजसम्बन्धादेर्नान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशा-
यबाधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधप्रत्यग्रहस्य विरोधित्वा-
त् । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपाऽन्वयबोधाङ्गम्, तत्र च पदविशे-
षण्योपस्थितिः कारणमिति मतानुसारेण निराकाङ्क्षतयेत्यभि-
प्रेतम् । आनुपूर्वीविशेषस्याऽऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु निरुक्तपदभिन्नपद-
योपस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्बोध्यः ।

यत्तु न दण्ड इत्यानुपूर्वीविरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तद्-
[। तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुपयोगिताप-
[। तादृशानुपूर्व्या दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डा-
दस्य मत्वर्थाविवक्षया दण्डादिपरत्वेऽपि दण्डादिसंसर्गाभाव-
यानिर्वाहेणाग्रिमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्ड्यादिपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे आधाराधेयभावस्य प्रका-
शानुरोधेन सप्तम्यपेक्षामनवदजानः शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् ।
[सति चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नञोऽभावबल्लाक्ष-
णिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च
चैत्रो न पचतीत्यादावाख्याताच्छब्दा लक्षणया बोधस्थितस्य
कर्तुरेव भेदो भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निर्मुक्तस्येत-
विशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावात् तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शि-
तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एवं च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति ।
तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य
संसर्गतया भानोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । वि-
शेषणमात्रपरदण्डादिपदेभ्यो दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थाविवक्षायां मनुषोऽसाधुतापत्तिरित्यादि
दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रस-
ङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नञर्थसंसर्गाभावेन सममनुयोगिन्याधा-
राधेयभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नञर्थेन संसर्गाभावेन सममाधारा-
धेयभावस्य प्रकारतयैव भाननियमात् । नञर्थसंसर्गाभाववतोऽभे-
दान्वयबोधे तु न इत्याशयेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डादित्यादौ
मत्वर्थाविवक्षायामितरविशेषणतयेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादे-
रभावान्वयासम्भवात् । तद्विवक्षायां नञः संसर्गाभाववदर्थकत्वे
ऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नामा-
वबोधौपयिकाकाङ्क्षाकल्पनं तत्र सम्भवति उक्तातिप्रसङ्गस्य दु-
र्वारत्वादिति भावः । यद्यपि न दण्डादित्यत्र मत्वर्थाधिकरणानुयो-
गिकप्रकृत्यर्थदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि नञा बोधनं
सम्भवति, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नानुपमृष्ट प्रादुर्भावादित्यादौ
च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तरा नञर्थप्रवेशस्य दृष्टचरत्वात् । तथापि न
इयाम इत्यादावगतिरेवेति ध्येयम् ।

ननु न पचति चैत्र इत्यादौ पाककृत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽश्र-
यतासम्बन्धेनान्वयान्नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयभावः प्रकारतयैव
भासते इति नियमासिद्ध्या सप्तम्यपेक्षा कथं प्रकृते इत्यत आह ।
एवं चेति । एवं च, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय संसर्गाभावबोधे सप्त

॥ नियमेनावेक्षितत्वे च । शक्त्येति वैयाकरणमते, लक्षणयेति मते । कर्तुरेवेत्येवकारेण कृतिसंसर्गाभावो व्यवच्छेद्यः । लक्षणां नापि स्वमतं उपपादयति । वस्तुत इति

(दी०) वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा समीचीनापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

(गा०) द्विविधविभक्त्यर्थाभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नास्तीति शीयितुं न पचतीत्यदिस्थलद्वयकथनम् । आदिपदाभ्यां पटो न ण्ढादित्यादिस्थलीयजन्यत्वाद्यभावबोधपरिग्रहः । प्रातिपदिकस्य अभावबोधने इत्यनुषज्यते इति । उपपादयिष्यामो नञ्वादे त्रियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमावित्यादिना । तदुपपत्तिप्रकारश्च यत्र ओऽसत्त्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोः सम्बन्धः प्रकारतयैव भासने अस्तत्र तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षानियमः । प्रथमान्तपदाद्युपस्थापिते आख्याताथस्य सम्बन्धः ससर्गतया भासने इति तदभावस्यापि या भासत इति न तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षेति ।

अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतमाह । इति ।

(दी०) नञो वैधर्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादि-
र्मेत्यर्थः । वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव । यदाहुराचा-
श्यामाद्रक्तो विधर्मा, न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं
वितेन ।

(गा०) वैधर्म्यपरतयेति । वैधर्म्यं तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्, तत्र ।
तत्किर्लक्षणा वेत्यन्यदेतत् । वैधर्म्यप्रतियोगिनोऽन्यलभ्यतया तद-
र्शवेणाऽऽधेयत्वप्रतियोगिकाभाववति चातिप्रसङ्गनाधेयत्वसामा-
भाववति च श्यामादिवृत्तित्वाभावस्याप्रत्ययप्रसङ्गेन नञो वृत्ते-
पपत्तावपि न क्षतिः । वृत्ताभाववति च खण्डशो वृत्तिद्व-
यगमात् । ननु पक्षतादशायां श्यामरूपाभाववत्यपि घटे न श्याम-
र्म्यसम्भवः स्वस्मिन् स्ववैधर्म्याभावात् । वैधर्म्यस्य भेदनिय-
वादिति शङ्कायां विशिष्टवैधर्म्यं न भेदनियतमिति समाधत्ते । वै-

धर्म्यं चेति । इयामादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः । रक्तत्वादिकमेवेति । ।
 कत्वादेः इयामरूपाद्युपलक्षितवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादि
 भावः । न च श्यामरूपविशिष्टावृत्तित्वं इयामरूपावच्छिन्नाधिकरण
 ताकत्वाभाववत्त्वं तल्लभश्च न न इयाम इत्यतः सम्भवति, पद
 र्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपास्थितस्य श्यामरूपस्याधिका
 णत्वे विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । धर्मिणः श्य
 मरूपावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमादेव तल्लभसम्भवात् ।

स्वास्मिन् विशिष्टवैधर्म्यमाचार्याणामनुमतमित्याह । यदादुरिति
 एवं च मूले न कपिसयोगी वृक्ष इत्यादिप्रतीतेरपि संयोगादि
 शिष्टवैधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसंयोगाद्यभाव एव तस्य कपिसं
 योगाद्यवच्छिन्नावृत्तित्वात् । विभिन्नकालावच्छेदेनैव विभिन्नदशाः
 च्छेदेनापि वर्तमानयोरेकाधिकरणतायामपरस्यानवच्छेदकत्वादि
 नोक्तप्रतीतिबलाद्देशिकमव्याप्यवृत्तित्वं भेदस्यैववधेयम् ।

(चि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसत
 स्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्येनैव भानस्य ष
 ष्ठ्यर्थत्वम् । न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य क
 व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवर्मा
 वह्निहृदौ न स्तः, धूमवान् वह्निमद्भूदौ न भवतीति
 प्रतीतिर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्य
 न्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्यन्ते इति कथमेने ल
 क्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् । अभ्यु
 पगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ ।

(गा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति । निरुक्तव्याप्तिः
 व्यापकत्वत्वाभ्यां व्याप्तिव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः । वस्तुसतः
 वस्तुगत्या यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य । तथात्वेन । व्याप्तित्वादिना
 अज्ञायमानस्य । अविशोषितस्य । षष्ठ्यर्थत्वम् । समासविवरणवाक्य
 स्थपष्ट्या प्रतिपत्तिः । सम्भवतीति शेषः । व्याप्यव्यापकभाव
 विश्लेषणनिधच्छिन्नस्य शब्दाच्च प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह

सम्बन्धत्वेनैवेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । अतो निरुक्तव्याप्ति-
आदिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन रूपेण तज्ज्ञानापेक्षाविरहाभात्माश्रया-
दिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति ।
त्वं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा
क्ष्यते । एते । अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्वं विशेष्यत्वादिभिन्नविषयतारूपं पदार्थान्तरं वा
च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितमित्यर्थः । मूले
चैवमननुगम इति । एवम् । साध्यादिविशेषघटितनिरुक्तधर्मस्य
आसिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येकं सकलव्याप्तिसाधारण्यविरहः ।
प्राप्य । अव्याप्त्यै । कस्य । साध्यादेः । का व्याप्तिरिति प्रश्ने । अननु-
तस्यैव । तत्तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तिस्वरूपाननुगतलक्ष्यतावच्छेद-
वच्छिन्नस्यैव । लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपाद-
यत्वात् । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकक्याभावाभावाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमान्माभूलक्षणाव्याप्तिर्दोषः, तथाप्यनुमितौ व्या-
ज्ञानहेतुताया अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचार-
रणासम्भव इत्याशङ्कायां दीधितिकृदाह । इत्थं चेति ।
यम् । साध्यादिविशेषघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनति-
प्रकृतैकरूपेण कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमशक्या-
ः । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति व्या-
ज्ञानत्वेन न हेतुता अपि तु अभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
[ता विशेषसामान्यैवानतिप्रसङ्गात् । तत्तत्साध्यादिविषयकतत्त-
ङ्गानुमितित्वमेवाननुगततत्तत्साध्यलिङ्गादिघटितव्याप्तिज्ञानज-
तावच्छेदकमतो न व्यभिचार इत्याशयः । अभूयमाणावच्छेद-
न्यांशे लक्षणत्रये एवाऽऽक्षेपमङ्गतेरते लक्षणे इत्यस्याव्यवहिता-
न्याभावगर्भलक्षणद्वयपरताभ्रमं निराकुरुते । एते इति । अत्य-
न्योन्येति । अन्योन्याभावगर्भत्वेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचन-
इतिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण वि-
चारासहत्वं प्रदर्श्याभ्युपगमे वेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वि-
त्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु क्लृप्तानामेव स्वसमा-
नाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवा-
दित्यभिप्रायः ? नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति
प्रतीतेर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽपि
कैकाभावसंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्यया-
योगात् ।

(गा०) क्लृप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्य-
न्यथासिद्धप्रतीतिविषयाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाध-
नुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः
द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि
विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिवैलक्षण्यानुरोधेन घटव-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभ्यत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यत्रेव घटपटौ न स्त
इत्यत्रापि घटपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वयं भासते
घटपटांशेऽपि अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया भानेनैव प्रतीति-
लक्षणमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न स्त
इति निश्चयस्थले घटादिशून्ये प्रत्येकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्या-
निश्चयसम्भवात् प्रत्येकाभावे संशयो न भवत्येवेत्यत आह । शब्दादि-
नेति । एकैकाभावसंशयात् । अत्र घटो न वेत्यादिसंशयात् । उक्तप्र-
त्ययस्योक्त्यरूपेण प्रत्येकाभावविषयकत्वे तस्य एतादृशसंशयप्रतिषेध-
कत्वापत्तिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुत्पादे कदाचिदिष्टा-
प्तिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति
अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतरूपेण भानं विनेत्यर्थः ।

अभावद्वयमनुगतरूपेणैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वैतसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नातीति प्रतीतिर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिण्यथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्वसमानाधिकरण्याभावेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(गा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावतोक्तसंशयानुपपत्तिरपि परिहृता । तदवच्छिन्नकोटिकसंशये तदंशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन एवाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । द्वित्वसमानाधिकरणेति । द्वित्वसमानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन त्रैकाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादौ द्वित्वसमानाधिकरण्यविशेषणत्वविरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने च पलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारत्वोपगमात् ।

यद्यपि द्वित्वसमानाधिकरण्यं घटपटद्वित्वसमानाधिकरण्यं तदघटत्वादिसाधारणमिति तदवच्छिन्नाभावमादाय घटपटोभयोरपि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्करूपेऽपि यथा तेऽवतरति । तथापि घटपटद्वित्वसमानाधिकरण्यं तत्साम्यनिष्ठसमानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथमं दोषमाह । तादृशेति । तादृशो घटपटादिरूपो यो द्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणि तथाविधोभयशालिनि घटशुभयवति घटपटादिरूपौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये दोषमाह । द्वित्वसमानाधिकरण्येति । द्वित्वसमानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाग्रहदशायामपि घटपटौ न स्त इत्याद्याकारकानुगतप्रतीत्युदयादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् । द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणतादृशदोषादेव । अन्यतरावच्छिन्नेति । अन्यतरत्वोपलक्षितावच्छिन्नत्वार्थः । अभावविषयकत्वमित्यन्तस्य तादृशाभावत्वप्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि अन्यतरत्वाग्रहदशायामपि । परम्परासम्बन्धेन । स्वावच्छिन्नाश्रयत्वसम्बन्धेन । द्वित्वसामान्याभावः । घटपटवृत्तिद्वित्वत्वावच्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखात् । प्रतियोगित्वबोधकशब्देन विषयाभिलाषात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्यतो विशेषणीभूतद्वित्वस्यपि प्रतियोगित्वप्रत्ययः शिखी विनष्ट इत्यादौ शिखादेरिव कश्चित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनम् । विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्ययः । त्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः, तथात्वेऽपि साध्यतद्गतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितावपि तादृशप्रत्ययस्याऽऽनुभविकत्वादेव । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्तिमुक्त्वा वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वाच्चेति । मयेत्यादिः ।

इदमत्रावधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटत्वपरात्वयोस्तदवच्छिन्नधर्मविशेषणतापन्नद्वित्वे च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवगाह्यते न तु द्वित्वमात्रे केवलघटत्वादौ च, यत्किञ्चिदुभयधत्ति प्रत्येकघटादिमति च तादृशप्रतीतेरनुद्यापातात् नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थितावपि तथाप्रत्ययात् । न च निरुक्तधर्मत्रयस्यैकत्र प्रतियोगित्वाधिकरणे वृत्तः कथमवच्छेदकतापर्याप्तिसम्भवः, अवच्छेद्याधिकरण

वृत्तिर्यादृशसमुदायस्तत्रैव तन्नियमादिति वाच्यम् । प्रतीतिषलेन
अधिकरणानामपि व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकान्तरधर्मितावच्छेदक-
तापन्नानामवच्छेदकत्वोपगमात् ।

न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणसमुदायवतैषाभा-
स्य विरोधात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना विरुद्धधर्म-
स्यावच्छिन्नाभावस्येव घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि केवला-
वयित्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यर्था-
शे तादृशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिकरणतया समभा-
स्य विरोधाद् घटपटावन्नेति प्रतीतिसाक्षिकद्वित्वतद्गमितावच्छेद-
कतापन्नघटत्वपटत्वसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिक-
तावति अत्र घटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्या-
प्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावासत्त्वानुपपत्तिः । द्वित्वविशेष्य-
॥वच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमधिक-
णत्वं न कुत्रापि प्रतीयते इति घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि नास्ती-
ते प्रतीतिसिद्धतादृशघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताका-
॥वस्य केवलान्वयित्वमव्याहतमेवेति भावः । तथात्वेऽपीति । द्वि-
शदेः क्लृप्तप्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशा-
वेति । वह्निहृदोभयत्ववह्निमद्दोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकहदा-
न्ताभ्योन्याभावोऽर्थः । प्रतियोगित्वानुपायादिति । पर्वते वह्निहृदौ
स्त इत्याद्याकारकहृदाद्यभावविषयकप्रतीत्या वह्न्यादिसाधारणप्र-
तियोगिताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नत्वेनावगाहनादिति भावः ।

अभ्युपेत्यातिरिक्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावं व्यवस्थापयति । अन्त-
र्गच्छति ।

(दी०) अन्तरेण चाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया
त्किञ्चिद्वद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीते-
रपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह । अभ्युपगमे वेति । तदु-
पत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्य-
त्वं वेत्यर्थः । अभ्युपगमावच्छेदकत्वांशे ऽपि लक्षणे तथैव
वक्षितमिति भावः ।

(गा०) एकैकघटवति जायमानाया इत्यनेन घटत्वावच्छिन्ना भावावगाहिता निराकृता । अनुत्पद्यमानाया इत्यन्तेन च घटप्रति योगिकाभावमात्रावगाहित्वनिराकरणम् । तत्र तदुभयं प्रतियोगीत्या दिग्रन्थो यथाश्रुतो न सङ्गच्छते उभयस्य प्रतियोगित्वे प्रत्येकमप्रति योगित्वस्य दुर्धटत्वादतो व्याचष्टे । तदुभयत्वमेवेत्यादिना । नन्वेव मध्यवच्छेदकत्वाघटितलक्षणस्यैवाऽऽश्लिष्यतया ऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यन आह । अश्रूयमाणेति ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तत्तमनौपाधिकत्वमाशङ्क्य स्वयं पूर्वपक्षग्रन्थे सोपाधावतिव्याप्त्या दूषितम्, तच्च दूषणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मघटिताव्यापकत्वनिवृत्तिं न सम्भवतीति तादृशमेव निवेद्य तदनौपाधिकत्वं मूलकृत् प्रथमपरिष्करोति । यावत्स्वसमानाधिकरणेति ।

(चि०) अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्यनौपाधिः, तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्, उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) तच्चेति । स्वम्, साधनत्वाभिमतम् । तथा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मावलीढसमानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

(गा०) अत्र च स्वपदस्य साध्यपरत्वे यत्पदस्य च साधनपरत्वे यावत्साध्याव्यापकं यत् साधनाव्यापकमित्यर्थकतया अव्याप्यतिव्याप्ती भवत इति तयोस्तत्परत्वभ्रमं दीधितिकृत्रिराकुर्वते ।

मिति स्वम् । स्वपदार्थः । साधनत्वाभिमतमिति । यद्रूपावच्छिन्नस्य
याप्यत्वमभिमतं तद्रूपावच्छिन्नमित्यर्थः । यथाश्रुतमूलार्थस्याग्रे
वर्णयितया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस-
ानाधिकरणं यत् साध्यमिति यथाश्रुतमूललभ्यं विशेषणविशे-
यभावं परित्यज्य तद्विपरीतमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । ई-
शमनौपाधिकत्वं पूर्वपक्षे स्वयमपि निर्दोषतया दर्शितम् ।

(दी०) एतेन सर्वत्र तादृशैर्वावच्छिन्नवच्छिन्नस्य, तादृशा-
वच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकान् यावत्त्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्य अप्रसिद्धिः । तादृशावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकानां यावद्भावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा,
रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च । कापि रूपादिव्यक्तौ
तादृशयावद्भावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

(गा०) सर्वत्रेति । अप्रसिद्धिरित्यनेन सम्बध्यते । अवच्छिन्नस्ये-
न्तमपि । तादृशैः । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकघटत्वपटत्वादिभिः । अवच्छिन्नस्य । विशिष्टस्य । प्रत्येकं
द्ववच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्ता-
 । साध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टस्यापि द्वित्वादिना ऽभावेन
ध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्यापत्तेः । अवच्छेदकावच्छि-
प्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि वक्ष्यमाणरूपादि-
ध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अवच्छिन्ने धर्मिणि यावत्त्वस्य विशेषणतामाक्षिपति । तादृशा-
वच्छिन्नेति । यावत्प्रतियोगिकस्याभावस्येत्यन्वयः । प्रमेयमात्र-
त्वे तथात्वाद्यावत्प्रमेयप्रतियोगिकत्वस्य च कचिदप्यभावे ऽस-
ान्तथाविध्याभावाप्रसिद्धिः । ननु तादृशो व्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक एव तत्तत्क्षणविरुद्धक्षणवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताको यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चाभावः प्र-
सिद्ध एवेत्यत आह । अतिप्रसञ्जकदिति । तादृशाभावसाधारण-
णाभावनिवेशे तादृशाभावसामानाधिकरण्यमादाय व्यभिचारि-
तिव्याप्तिरिति तादृशधर्मानवच्छिन्नसम्बन्धसामान्यावच्छि-

अप्रतियोगिताक एवाभावो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः
 द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्थसमासान्तर्गतयाव
 त्पदादलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुरुते । तादृशेति
 अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिविशेषणत्वं धूमसमानाधि
 करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदवृत्तित्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादि-
 नाभावस्यापि यावद्भावान्तर्गततया तत्र बहुधादिसामानाधि
 करण्याभावेनाव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथातः
 निवेशितम् । प्रायशः । अनेकाधिकरणकहेतुके । तथा । अप्रसिद्धिः
 घट्टिमत्पर्वतादीनां धूमवन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकपर्वतत्वत्वमहानसावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादिति
 भावः । एकवृत्तिहेतुके तद्धेतव्यधिकरणस्यैव तादृशयावद्भाववत्ता
 त्प्रायश इत्युक्तम् ।

यावतामभावानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशे ऽपि
 न निस्तार इत्याह । रूपादीति । अव्याप्तौ हेतुमाह । कृपीति । अस-
 म्भवादिनि । घटीयरूपादौ तादृशघट्टमाद्यभावस्यासामानाधिकरण्य-
 दिति भावः । साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छे-
 दकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकस्थले ऽव्याप्तिर्द्रव्या-

ननु आर्द्रेन्धनाद्युपाधेस्तत्तदार्द्रेन्धनत्वादिना धूमादिमग्निष्ठाभा-
 वप्रतियोगित्वेऽपि अयोगालकान्यत्वादेरुपाधेरतथात्वादवच्छेद-
 नुसरणं व्यर्थमित्यत आह । सर्वत्रेति ।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युप-
 धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमाना-
 करण इत्यवच्छेदकानुसरणम् ।

(गा०) धर्मान्तरम् । हृदवृत्तित्वादिकम् । आदिना द्वित्वा
 परिग्रहः । अभावसमानाधिकरणं यत् इत्यत्र अभावाः समाना-
 करणा यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमवलम्ब्य द्वितीयाभावे य-
 त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्तविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यं
 नैव मूलं वर्णयतामन्येषां मतमाह साधनेति ।

(दी०) साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्न-
समानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभाव-
श्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यः । तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्ने-
हवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जल-
त्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) उक्तयावदभावानां प्रायशोधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषु
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याद् घटत्वपट-
वाद्यभावसमुदाये रूपत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्याच्च
लोक्तदूषणयारत्रानवकाशः । न च यावदभावानामेकाधिकरणाप्र-
सिद्धिवद्यावदभावानुयोगिकस्य एकसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्र-
सिद्ध्या नोक्तदूषणोद्धारस्सम्भवतीति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्या-
कृत्यार्थकतया साध्यसामानाधिकरण्यव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण
साध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यत्वादिना च तादृशाभावत्वव्यापक-
विरहेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन व्या-
कृत्यविवक्षया प्रतीकारात् । तत्पुरुषपक्षे च तादृशाभावत्वव्या-
कप्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यपर्यवसितयावदभावसामानाधि-
रण्यं प्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।
अध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वं च तेन
पेण समभिध्याहृतपदानुपास्थित्या दुर्लभम् । साध्यसामाना-
धिकरण्यत्वेन व्यापकत्वापेक्षया गुरु चेत्यसानुपेक्षितः ।

नाव्याप्तिरिति । रूपात्मकाभावानां भावत्वेन लक्षणाघटक-
ादिति भावः । प्रथमाभावे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे धूमा-
समानाधिकरणजन्यरूपात्मककालविशेषावच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य
क्षणाघटकत्वाद्वृत्त्वावच्छिन्नाभावरूपं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
मादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरनवकाशाज्जलत्वादि-
ध्यकस्नेहादिहेतुवनुसरणम् । स्नेहवति जलपरमाणौ नित्यस्य
स्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वादुक्तविवक्षया तत्राप्रतीकारात् । सम-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय च तत्राऽप्यव्याप्तेर्दुर्वारत्वं बोध्यम्,

तस्य धूमादिमत्प्यनवच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगि-
त्वात् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्त-
द्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधि-
करणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावो-
भयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधि-
करण्यविरहेऽपि न क्षतिः । तज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्त-
ज्जलत्वाभाव एव न तु तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरपि, तज्ज-
त्वाभावेऽपि तथात्वस्यावश्यकतया तत्र एवाजले तादृश-
भावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तिस्वरूपाभाव-
मादाय नाव्याप्तिः । एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्वय-
भावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव । एवं भूत-
त्वाभावमूर्तत्वाभावान्वयभावत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वा-
भावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभाव-
एव इति मूर्तं मनस्त्वादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्ध-
मूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति ।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
नां निश्चिन्नरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽप्य-
निर्दुर्वादेव । तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयत्व-
न दोषः ।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टमत्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टमत्ताभावतेजान्यत्वादिविशिष्ट-
त्ताभावान्वयभावत्वं 'तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजान्यत्ववि-
शिष्टमत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिभावे न
वभिन्नत्वं निवेद्यापि न शक्यते वारयितुमिति प्रतियोगितायां भाव-
वृत्तित्वमेव निवेद्यम् । अभावश्चेत्यादेरुक्तिकाऽपि कथं
तत्परतया व्याख्येया । एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणम-
र्थकमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वविशेषेऽपि स्ने-
हसमानाधिकरणपार्थिव्यादितत्तद्रूपात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्

जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावेनान्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावो-
ऽपि जलनेजान्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशा-
न्यतराभावाभावो न तु जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति
प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तैरुदक्षरतयो-
क्तप्रस्थस्य तस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावभिन्नत्वं च प्रथमा-
भावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे
स्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदक-
प्रसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितार्कानखिलरूपेषु साध्यसा-
त्ताधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया
त्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशे प्रागभावस्य चातथात्वा-
यमव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशेऽपि द्वि-
तीयस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तद्रूपात्यन्ताभावमादाय द-
त्तदोषस्य दुर्वास्तया द्वितीयतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे
द्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरविरहणानुपादानात् । द्वितीयाभावे स-
दातनत्वविशेषणेन जन्यरूपव्यावर्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जल-
प्रसामानाधिकरण्यविरहेण उक्ताव्याप्तेस्तत्र भावभिन्नत्वाविशेषणे-
व वारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरणैतज्जलत्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छे-
देतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताजल-
प्राभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे
तुमन्निष्ठेन जस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदेनैतज्जस्त्वतेजस्त्वाभावा-
न्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतज्जस्त्वरूपाभावे जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावभिन्न-
विशेषणमित्याहुः । तत्र । एतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतरा-
य एतज्जलान्यजलत्वमेवेति तद्वच्छिन्नाभावस्यैतज्जलान्यजल-
भावरूपत्वादेतज्जलत्वस्यातथात्वात् ।

वस्तुतः उक्तदोषवारणार्थं । द्वितीयाभावे इव प्रथमाभावेऽपि स-
दातनत्वविशेषणमावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्रागभावप्रतियो-
गावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्य-
विरहेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविहातप्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य च साध्यसामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकाले तत्र रूपं नास्तीति सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तत्रापि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्योपेयत्वात् । अन्तराश्यामे स्तरूपं नास्तीतिवत् पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्रतीतिः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण वारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदेववारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमानाधिकरणजलपरमाणुरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तेजःपरमाणुरूपमादायाव्याप्तिवारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये वाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां गोत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभावधर्मप्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामानाधिकरण्याद् भावेषु तदभावत्वेन क्लृप्तगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वंसत्वं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्ततदभावाकल्पनात्, पटध्वंसादिनिष्ठतदभावस्य पटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातनत्वाभावे पटध्वंसादेर्लक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तिघटध्वंसत्वाभावस्य गोत्वाभावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि बहिर्मान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरणद्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरणविरहेणाव्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुमिश्रिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोगितास्वेव स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन साध्यवद्भूतत्वस्य विवक्षणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदेनानुयोगिताभेदानभ्युपगमेन भावादिवृत्त्यभावानां साध्यासमानाधिकरण्येऽपि घटध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता

नामुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् । पटध्वं-
साद्यन्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणपटध्वंसा-
दिरूपोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्त्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-
वृत्तित्वविशेषणमफलम्, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वरूपानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव वारणात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
प्रावृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनवकाशात् । तथा च पटध्वंसान्य-
थाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमवत्सम्बन्धावच्छि-
न्ननियमः सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-
तामादायाव्याप्तर्तुर्वारतया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातन-
वृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यत आह । घटध्वंस इति ।

(दी०) घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प-
कारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो
तपटध्वंसत्वादेसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) भावाभाववृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
भावाभाववृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावत्वं नाधिकरणस्व-
रूपत्वे तन्त्रमपि तु अभावमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणीभूताभावान्तरादतिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तदेव साध्यासामा-
न्यधिकरण्यप्रयोजकतयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि घटध्वंसत्वाद्यभावस्य गोत्वाद्यभावरूपत्वेऽपि घटध्वं-
सान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गोत्वाभावावृत्तितया गोत्वाभा-
वनात्मकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्त्यवकाशस्त-
पि समाधिसौकर्येण साध्याभावस्यातिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य
मादायातिव्याप्तिर्वारिता ।

केचित्तु अभावाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जलत्वा-
वजलत्वाभावान्यतराद्यभावाभावो जलत्वाभावादिरपि, अन्य-

था तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्तेः । तथा चाभावे
भावभिन्नत्वनिवेशेऽपि दर्शिताव्याप्तिर्दुर्वारैवेति अनुयोगिताय
मुभयावृत्तित्वमेव तन्मते विशेषणं प्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावशा
वदभावं साध्यसामानाधिकरण्यं निवेद्यमिति दर्शितविशिष्टाभावं
लक्षणघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकामेतां सङ्गमयन्ति ।

परे तु नन्वयमभावो ध्वंसत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण
भावप्रतियोगितावच्छेदकं ध्वंसान्यत्वविशिष्टाभावत्वत्वं तद-
च्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसवृत्तिरभावोऽभावाधिरणकाभाववृत्ति
धर्मप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणीभूतध्वंसरूप इति भाववृत्ति
रसावभावत्वाभाव एव । तत्र च निरुक्त्यावदभावान्तर्गते साध्य
सामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति सदातनत्वमभावविशेषणं
रित्यन्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निवेद्य तादृशानु-
योगितावशावदभावे साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षणायम् । उक्त
विशिष्टनिरूपिता च ध्वंससाधारणी एकैवानुयोगितेति नाव्याप्तिः

वस्तुतस्तु प्रथमाभावे स्वभिन्नहेतुमन्निष्ठत्वमेव प्रवेद्य दर्श-
िताव्याप्तिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयम-
व्योऽत्यन्ताभावत्वादित्यादौ घटात्यन्ताभावभेदविशिष्टाभावत्वम-
वमादायोक्तरीत्याऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च घटध्वंसो ध्वं-
सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्मा-
वस्य तदधिकरणस्वरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावावृत्ति-
र्माभावस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वंस-
त्यादिफक्किकामवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेवं यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारौ
साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं या-
तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सौपाधौ तु साध्यव्य-
ष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगिनोपाधेर्घोऽत्यन्ताभावस्य

समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमिदं ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वाव्याप्तिः ; साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभिचारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्बते । वामिति । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारिणो यस्येति बहुव्रीहौ साध्यव्यापकमहानसत्त्वादीनां बहुव्याप्यव्यभिचारितया बहिमान् प्रादित्यादावव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्रिते । तेषामिति । यावत्स्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति कुट्यति । यावतामिति । एवं च निरुक्तयावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्सामानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यत्पदस्य । साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वं लभ्यते तच्च प्रथमव्याप्तसङ्केत्यादावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्यस्तामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावत्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधो भावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवाग्रिमयत्पदस्य साधनपरतालाभाश्च सा वर्णिता । इवानुपाधिकत्वमिति मूले तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यानुरूपितमिति लणीयम् । प्रथमाभावादौ यावत्त्वविशेषणे यावद्भावप्रतियोगिप्रसिद्ध्यासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वनिवेशने ऽपि

साध्यव्यापकयत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुतेति । अभावस्यासामानाधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकाभावस्य गगनादे सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतोऽभावे यस्यासामानाधिकरण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगिकस्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्धादिग्रस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्थकतां दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकतामन्तर्भाव्य व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतामुपपादयति । तथा चेति । गगनादेर्गगनाद्यभावाभावत्वं स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति ।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावतां तादृशानामिन्धनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमहाय अप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यताम् । साध्यव्यापकस्यापिरूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः ।

(गा०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्यर्थः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादां सर्वत्र वह्न्याद्यधिकरणे धूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावेन यावत्त्वावच्छिन्नतावदभावाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकं यद्यत् तेन सम्बन्धेन तदाश्रयत्वमित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकाश्रयत्वमिदं यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाश्रयत्वमिति वार्थः । यथा सन्निवेशेऽवैयर्थ्यादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानामव्यापकतावच्छेदकरूपवताम् । एकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति । तथा

न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति ।
 तथा च इन्धनादीनां न तथात्वं अपि त्वखण्डजल-
 वाभावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य वि-
 क्षणात् तेन सम्बन्धेनैव चाश्रयत्वविवक्षया यावत्तादृशाश्रय-
 प्रमेकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । द्वित्वादि-
 । प्रतियोगित्वेनैतदन्वयः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
 ावान् प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवे-
 तापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्माश्च विशिष्योपादाय तेन रूपेण
 व्यापकतानिवेशनमेवोचितमिति एतन्मते ऽस्वरसवीजं बोध्यम् ।

(चि०) यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
 अस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्नि-
 यन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्नि-
 सम्बन्धितत्वात् । वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमव-
 छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तम-
 छेदकम्, संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किं तु
 हावाद्रिन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं
 । दृशं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं
 अस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निस्सामानाधिकरण्यं
 ह धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ नूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याव-
 छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यता-
 वच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारण-
 वच्छेदकत्ववदभेदे ऽपि उपदितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् ।
 न आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादिलक्षणयोर्भेदं स्फुटीचिकीर्तुः प्रागेव

निष्कृष्टं तदुभयार्थं दर्शयति । अवच्छिन्नमित्यादिना । अवच्छिन्नम्
तत्तद्धर्मावच्छिन्नम् । साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकतत्तद्धर्मवत्त्वं वा तेन रूपेण व्याप्तिः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्य व्याप्तित्वे धूमव-
द्रव्यत्वत्वादेर्वह्निसत्तादिव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः, आत्माश्र-
यप्रसङ्गेन स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वादित्यत आह । इत्थं चेति
इत्थम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे । नियतपूर्ववर्ति-
तावच्छेदकधर्मात्मकेति । स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायाः पूर्ववर्ति-
ताशून्यदण्डादिव्यक्तिसाधारणतया पूर्ववर्तितानात्मकत्वादि-
भावः । अभेदेऽपीति । अन्यूनानतिप्रसक्तस्यैव तत्र तत्रावच्छेद-
व्यवहारविषयत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपस्वावच्छेदकत्वस्यैव न स-
स्मिन्ननभ्युपगमादिति व्याप्यादिप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यादिना-
वच्छेदकतामादायैव तादृशव्यवहारसमर्थनादिति या भावः
अभ्युपेत्य स्वात्मकयथोक्तव्याप्त्यादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वं स्वस्मिन् सम्भावतीत्याह । उपहितेति । साध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वस्यैव
क्षण्यादेवावच्छेदावच्छेदकभाव उपपादनीय इत्यर्थः । एकत्वमेव
स्वस्य स्वावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्विशेषणावच्छेदकत्वं स्वस्मि-
न् स्वरूपतः स्वस्यावच्छेदकत्वं बाधकाभावादिति भावः । आवय-
सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षम् । सत्येनैव अवच्छेदकरूपपरोपगमसम्-
बन्धेन वैपरीत्यमिति ध्येयम् ।

सम्बन्धितापदस्य सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे जनकतादिस-
न्धमादाय वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमादिव्याप्यतापत्तिरतो विशेष-
परत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । सामानाधिकरण्येति ।

(दी०) सा । सम्बन्धिता । सामानाधिकरण्यरूपा, ज-
त्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टतन्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसा-
नाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद् गुणाद्यनु-
त्यापतेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु ।
क्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् । अपर-

तेको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छे-
करूपवचनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति ।
वृत्ता । भिक्षा । तथा च नदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमे-
पक्षे सत्त्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणवीजतया दर्शयति । अत्र
ने । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामा-
न्यकरण्यप्रकारेण प्रमारूपादेव ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्का ।
मर्शभ्रमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । एतत्प्रदर्श-
य पदमर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिहेतौ तादृशव्याप्ति-
व्यभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तितापक्षे
तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टार्थशब्दावगाहिपरामर्शो भ्रम
ति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामाना-
करण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां
रूप्यति । साध्येति । असम्भवतीति । तथा च सामानाधिकरण्य-
मपक्षे व्याप्त्युपलक्षितहेतुवैशिष्ट्यस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्,
आदिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यं च कर्मादावपी-
तप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे
मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छेदकतद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य हे-
त्याऽतिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एत-
त्वे पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नं सामाना-
करण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणत्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तिर्ये यत्र
वृत्तौ धूमत्वालोकरूपयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया सा-
म्बन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वस्यैव वाऽवधा-
तत्रानुभवसिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्दे-
धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मि-
ण्यस्य विशेषणस्य निश्चयस्तद्विशेषणवत्स्ववृत्तिकत्वरूपतद्वि-
शेषणभावव्यावर्तकधर्मस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशि-
शयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसंशयस्य धर्मिणि विशिष्टसंशयनिर्वाहकत्वादि-
त्यत आह । अयमिति । अयम् । पक्षवृत्तिः । इत्यादौ । इत्यादिसं-
शयस्थले । विशिष्य । धूमत्वादिना । सन्देहेऽपि । सामा-
न्यतः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्का-
रेण । अवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः । अवच्छेदकप्रकारकः पक्ष-
हेतुनिश्चयः । सम्भवत्येवति । इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वं प्रविष्टमित्यभिप्रायेण । वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वस्य स्वत्वघटिततया धूमत्वालोकत्वादिसाधारणसामान्य-
धर्मत्वासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गतेः । तन्मते च धूमालोका-
न्यतरत्वादेरेवावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयादेवानुमित्यु-
पपत्तिर्दृष्टव्या ।

अवच्छिन्नसामानाधिकरणयादेर्व्याप्तित्वेऽपि अनिप्रसङ्गवारण-
य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकतापन्नसामानाधिकरण्यावच्छे-
दकतत्तद्धर्मप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुतयाऽन्यतरत्वादिप्रका-
कहेतुमत्तानिश्चयदेवोक्तस्थलेऽनुमितेरुपपाद्यत्वात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे नीलधूमत्वा-
दिवारणाय स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वं यदि नि-
वेक्ष्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् कथं तत्प्रकारकक्षानादनुमितिरिति वाच्यम् । तन्मतेऽपि
धूमत्वालोकत्वान्यतरत्वादिशरीरे ऽवच्छेदकताघटकसमवाय-
धूमत्वादेरप्रवेशात्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता-
क्षानादेवानुमित्युपपत्तेः ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं वा । वद्व्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्
धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यथा
न तदभाववदवृत्तित्वम् । गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽपि
प्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिका-
ण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा सति विशि-
ष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । बह्व्यादा-
वेति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादावेति । अत्रापि बह्व्यादौ
मध्ये इत्यनुषङ्ग्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य बह्व्यादिसामाना-
धिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति ।
ज्ञायां गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमालम्ब्य शङ्कते । न चेति । न तथा ।
उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्य-
व्याप्यवृत्तित्वे सति । प्रागुक्तदिशा । स्वावयवावच्छेदेन धूमा-
दावपि बह्व्यादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन । अव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
णादिवह्व्यादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तत्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशि-
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तिया-
त्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्ववि-
ष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे क-
त्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च
कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्व-
यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यने-
न्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमाना-
धिकरणावृत्तित्यर्थः । यद्धर्मवत्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद्
गवद् विशिष्टमत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते ।
स्वन्धविशेषलाभाय हेतुपदम् । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसा-
नाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादाया-
प्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्य एतल्लक्षणा-
मेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अत्रैकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्व-
शिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

ह्यमुद्धरति । सत्तात्वेति । इदं वाच्यं मेयादित्यादौ वाच्यत्वादिसा-
मानाधिकरण्यशून्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तौ मेयत्वादेर्वृत्त्या
अतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति
दूषणस्यापि यथोक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया नावकाश इत्याह । एवं
चेति । केवलान्वयीति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदस्तुनो
ऽधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्य-
त्वसत्त्वादिसाध्यकस्य संयोगादिना हेतोर्मेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्या-
प्यतोपपत्तेरपि संग्रहः । उपपत्तिरिति । साध्यासमानाधिकरणमा-
त्रस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्गृह्य
मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहिद्वृत्तितया गृह्यमाणेन रूपे-
ण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति । वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्य-
सामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात् । आदिपदात् संयोगेन मेयत्वा-
द्यवच्छिन्नहेतुकस्थले द्रव्यत्वस्य परिग्रहः । तत्र व्याप्तिरिति । त-
था च मेयत्वादेरितिप्रसक्तत्वं न क्षतिमावहतीति भावः ।

ननु धूमवान्वहेरित्यादिप्रयोगविरहात् पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थताया
च्छेदकावच्छेदेन गमकताबोधकत्वं व्युत्पन्नम् । गमकतावच्छेद-
कं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य
व्याप्तिवमते तदेव रूपं तथा, अभेदेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमर्प-
नात् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे व्यापकतानिरूपकताव-
च्छेदकम् । एवं चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतानवच्छेदकतया मेय-
दिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह । तद्ग्रहश्चेति । तद्ग्रहः । ताद-
शावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः । मेयत्वादिना । धर्मिताव-
च्छेदकमेयत्वादिप्रकारेण । अनुमितिहेतुरिति शेषः । अयमाशयः
व्याप्यता यदि गमकतान्मकः पञ्चम्यर्थः स्यात्तदा व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्यर्थः

नौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानु-
त्पत्त्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः ।
द्वच्छेदकं च रूपं यदवाच्छेदने धर्मिणि व्याप्यादिग्रहः तादृशं च
पं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे व्यापकत्वानुरूपकताव-
च्छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञा-
दानुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकसामानाधिकरण्यग्रह-
येनानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्या-
पक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वानित्याकारकनिर्धर्मिताव-
च्छेदकव्याप्तिज्ञानानुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
तादृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाच्यत्वादिग-
मकतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टबोधकपदोत्तरपञ्चम्या च
तद्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्वं प्रत्याययताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविष-
यव्याप्यादिप्रमाधीनानुमितिर्विधेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्र-
त्याययतामित्यन्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्या-
प्येतिरनुमितिहेतुः ? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादीर्वाच्यत्वादि-
गमकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन
पिण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमे-
त्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्य-
ः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन
मियादिति हेतुवाक्यार्थबोधानुपपत्तिरिति भावः । न द्वितीयः ।
या सति वह्नित्वादेरपि धूमादिगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
मानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रभव-
हेत्वादिप्रमासम्भवादित्याशयेनाह । अन्यथेति ।

धेकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिवेशने अयमात्मा आत्ममहा-
लान्यतरत्वादित्यावतिव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
वान् साधनसामानाधिकरण्यत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिय-
वान् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिवेशने वह्निमान् धूमादित्यादौ
ध्यासामानाधिकरणधूमावयवत्वादेः समवायादिना धूमादिमति-
रेव व्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिवेशे द्रव्यं
त्वादित्यादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेश्च द्वे-

त्वसमानाधिकरणत्वनियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति ।
साध्यतेति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन
येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधि-
करणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् ।

(गा०) नन्वनतिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे व्यर्थं कि-
शेषणघटितनीलधूमत्वादावपि तस्याक्षतत्वात्तदवच्छिन्नस्यापि
व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासविरहेण नीलधूमादिति
वाक्यप्रयोक्ता न निगृह्येतेत्यत आह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरण-
तादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यो-
पादानाद् धूमप्रागभावत्वादिसङ्ग्रहः । तदघटितत्वं च तद-
विषयकप्रतीतिविषयत्वम् ।

(गा०) वारणीयत्वे त्वित्यनेन तद्वारणेऽपि न क्षतिः । त-
द्हेत्वाभासविरहेऽपि आधिक्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्वाभासे
वक्ष्यमाणं सूचितम् । स्वेति । स्वम्, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । यादृ-
शं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यम-
सम्बन्धितानतिरिक्तवृत्तिधर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयम्
सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिवमिति शेषः । नीलधूमत्वादेर्व-
ह्यादिसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वरूपविशेष्यदलवत्त्वेऽपि त-
तथाविधधूमत्वादिघटितत्वाद्विशेषणदलेन तन्निरास इति भावः ।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वासत्त्वाद्धर्मा-
न्तरेति । तदर्थश्च न स्वभिन्नं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वात्
किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्व स्वावृत्तिविषयताश्रयत्वपरं
वसितम् । शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वा-
दिपर्याप्तविषयताभिन्नत्वेनादोषात् ।

सामानाधिकरण्यपदप्रयोजनमाह । सामानाधिकरण्येति । धू-
मप्रागभावत्वादेर्धूमत्वादिरूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तर-
घटितस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । तत्सङ्ग्राह्यत्वं च धर्मिभेदे न वैयर्थ्यमिति

वादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोः त्राश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभावधूमयोर्वर्तनत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदकः । तेन सम्बन्धेन तदघटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वशून्यतीतौ स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वपर्यवसितं वक्षणीयम्, तेन संयोगादिना वह्न्यादौ साध्ये न तत्सम्बन्धाच्छिन्नवह्ण्यभावत्वप्रमाविषयत्वाभावाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्येन शक्यताऽनिर्वाहः । तादृशाभावादिप्रकारकप्रतीतौ वह्निमतस्तात्पर्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य वह्न्यादं संयोगादिना प्रकारकत्वानियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रवेशे वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटितवह्निमदन्यावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नस्य वह्न्यादिव्याप्यत्वानुपपत्तिः । त्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वादवैयर्थ्येन इष्टापत्तेरयोगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्यदिव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं वक्ष्यामत्यपि न युज्यते । धूमालोकान्यतरत्वादव्याप्यतावच्छेदकत्वापानात्, तदघटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । मैवम् । अघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन यादृशधर्मं प्रति आपकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्मापर्याप्तविषयतापर्याप्तपर्यवस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपं तदभावस्य तादृशप्रतिविषयत्वरूपस्य तदभावत्वेन निवेशोऽनघटन्यायादनुचित आशयेनाह । तदघटितत्वमिति ।

मिश्रादिमतमाह । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव हतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यदिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथा-तिप्रसक्ते ऽनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । रुद्ध्यांश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिरुध्यते, अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा ।

(गा०) अन्यथा । अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे । अतिप्रसक्ते । अतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते । अप्रसक्तत्वेन । शङ्कानास्पदत्वेन । निराकरणायोगात् । निराकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निराकुरुते । विरुद्धमेवेति । चस्त्वर्थः । भावाभावयोरिति स्वरूपकीर्तनम् । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । वृत्तविरुद्धे इति । तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति नियम इति पर्यवाप्तसमुदायार्थः ।

यद्यपि भूतत्वादेर्वह्यादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं विरुद्धपर्वतत्वपर्वतत्वाभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनायम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनस्य च बह्यादिसामानाधिकरणरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति । तथापि तत्सामानाधिकरणत्वतद्विरुद्धसामानाधिकरणत्वावच्छिन्नयोनैकावच्छेद्यत्वमिति नियमोपगमाच्च दोषः । वह्यादिसामानाधिकरणत्वरूपेणैव पर्वतत्वतदभावसामानाधिकरणस्य धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वात्, लक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकरणत्वावच्छिन्ननिर्वापतमवच्छेदकत्वं नावष्टम् । अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरणत्वादेरधूमादिसामानाधिकरणस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरणत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वासिद्धेयं समीहितांसाद्धः । अत इति तत्र । तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरणयोः । अवच्छेदकभेदापेक्षा विभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वस्यावश्यकता । सामानाधिकरणस्यावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरणयोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभाववच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्यैव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अन्यप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेराधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन वहेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतभावस्य सत्त्वेन विरुद्धत्वात्, वह्निमिति च संयोगेन वर्तमान

मादेर्वह्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृक्षत्व-
धूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विभिन्नावच्छे-
वस्थावश्यकत्वादिव । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिहे-
। विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय ।
विच्छिन्नत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदको । यथा क्रमेणावच्छेद-
होष्टिप्रावेष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमाया-
मेत्यत आह । सत्तात्वं त्विति । विरोधात् । तत्सामानाधि-
कण्यावच्छेदकत्वस्येव तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्या-
प्रसङ्गात्, विनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च स-
त्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधि-
क्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमाननानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, ता-
नुमाने च दर्शितप्रतिबन्दिरेव विपक्षवाधिका । उक्तनिय-
भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां
प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेश्चेति । कपिसंयोगादेरधिकरणं त-
वस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वादेतद्वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधि-
क्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्व-
शेष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावादौ कपिसंयोगाद्-
ादौ, अतस्तादृशावरोधविशिष्टतदभावाधिकरणगुणादिवृत्ति-
त्यां सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं
विधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि
रत्वाद्यभावस्य संयोगविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधि-
कण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
स्यापि प्रसक्तोक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
सम्भवाच्च कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तद्विति
तेप्रसङ्गः ।

द्रव्यं संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावमन्त-
व्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाद्विरोधान्वेशस्य प्रयोजनान्तरमाह ।
गेन चेति । तदभावस्य । बह्वयभावस्य । सत्त्वेनाविरुद्धत्वाद्
त्वेर्नवच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वति वृत्ते-

स्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वविरोध्याधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधि-
त्वाद्वह्यसमवायिवृत्तिधूमनिष्ठवह्निसंयोगवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छि-
न्नत्वाविरोध इत्यर्थः ।

एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह । वह्निमति च संयोगेनेति ।
संयोगेनावर्तमानत्वात् । विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वात् । तत्र स
मेवतत्त्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः । अत्रापि धूमत्वादेर्न वह्नि-
त्संयुक्तत्वावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः ।

नन्वेवं साध्यानधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सतानुपपत्तिर्ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वेन तज्ज्ञानस्येदृशव्याप्तिज्ञान-
विरोधित्वादित्यत आह । व्यभिचारधीरिति ।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्मेव ।
तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन सा-
ध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् । अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्ति-
धर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः
तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति ।

(गा०) व्यभिचारधीः । साध्यानधिकरणवृत्तित्वधीः । ग्रहा-
योगात् । ग्रहानुत्पत्तेरानुमधिकत्वात् । यद्धर्मविशिष्टस्य तदनवि-
करणवृत्तित्वं तत्त्वस्य तद्वद्वृत्तितावच्छेदकताविरुद्धत्वेन वि-
यविरोधादिति भावः । वस्तुतां विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगाहिधि-
यो ऽविरोधित्वादाह । अस्तु चेति । हेतुवृत्तिधर्मस्य । हेतुता-
वच्छेदकतया ऽभिमतस्य । व्यभिचारः । व्यभिचाररूपहेत्वाभास-
सधर्मितावच्छेदकक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनेदम् ।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधियो ऽनुभववि-
द्धं विरोधित्वं भज्येतैवेत्यत आह । तद्धीरेवेति । तद्धीः । हेतुवृत्ति-
धर्मे तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचारधीः । परम्परया । उक्त-
व्यभिचारधीद्वारा ।

एतन्मते नीलधूमत्वादिवारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवे-
श्यमित्याह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकम् । ए-
च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न
तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणा ऽपि
प्रेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्त-
व्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवदवच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
रीत्वात् । अवच्छेदकम् । बह्यादिसामानाधिकरण्यनिरूपित-
रूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्ववत् ।

नन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादि-
वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।
ननु द्रव्यवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि
मानाधिकरण्ये इव तदवच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावपि गौर-
। कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्या-
यानुपपत्तिः, तथा च सात तस्य गमकतानवच्छेदकतया
द्विशेषबोधकपदेन हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानति-
कृत्तित्वरूपव्याप्यत्ववच्छेदकतयैवोभयोपत्तिरिति वाच्यम् । एवं
ते नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्यतातेरिक्त-
ततया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवानीलधूमा-
यपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता ।
।रान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वा-
प्यव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतेऽपि नीलधूमादित्यादि-
गवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहावषयताया एव
कतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपपत्त्यादिति भावः । तथा
।गोऽपि नेष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्ष-
गौरवमेव व्याप्यताद्यवच्छेदकत्वविरोधीति समाधानमपि तु-
मेवेति द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिबाहुल्यकृतगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसाध्य-
ानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह ।
मिति ।

(दी०) एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहुनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम् । विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । जन्यद्रव्यादीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्वस्य कर्मत्वादिवारणाय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरसं प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किंप्रमाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टबोधकपदेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापरामर्शात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुपपद्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम् । व्याप्यन्तरवादिमत पक्षधर्मताग्रहप्रकारिभूतधर्मे तदवच्छेदकत्वभानस्यानपोक्षतत्वात्, नीलधूमादिति प्रयाक्तुरधिकेनैव निग्रहात् । एतन्मते तन्मार्गानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविधादतया निवेशनानौचित्यात् ।

न च कारणत्वादेरिवाऽऽधेयत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्वमिति वाच्यम् । वह्निमातं धूम इति प्रतीत्या धूमत्वे वह्निमामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावगमहनवत् धूमवति वह्निरिति प्रतीत्यातिप्रसक्तेऽपि वह्निवै धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वभानस्याविशेषेण सिद्धेरित्यभिप्रायः ।

सार्वभौममतमाह । अपरेत्विति ।

(दी०) अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमसः, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं वहेस्तु वह्निमतस्त्वित्यादिप्रकारेण

ग्राह्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । त्रि-
द्विदिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्याधिकर-
तायां तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्भिथो-
त्तच्छेदावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यून-
त्तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनति-
क्तवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्त्वमिति यावत् । अतो न
ब्रह्मान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्व-
ापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते ।
३ ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गा०) यद्धर्मविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वा-
वेशप्रसत्ताद्यधिकरणत्वं गुणादावतिप्रसक्तत्वेन न साध्याधि-
णतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कल्पे झटितिस्फूर्ति-
धूमस्य वह्नितम्बध्वे इत्यादिमूलविरोधमवच्छेदकत्वमनिव-
योद्धरात । ग्रन्थस्त्विति । विरुद्धति । एकास्मिन्नेव गृहा-
प्राचीप्रतीच्यवच्छेदेन वर्तमानस्य व्यक्तिद्वयस्य एकास्मिन्नेव
द्वौ स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नगन्धतत्प्रागभावादश्च एकास्मिन्
ध्य हेतुभूतस्यापरस्येत्यर्थः । न्यूनदशकालात् । वन्हादां सा-
धूमादारत्यर्थः । तदनसम्भवात् । तादृशावच्छेदकत्वासम्भ-
वः । तत्र तदप्रत्ययादिति भावः । तुल्यवृत्तकति । तद्रूपत-
तादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमना-
द्वेण द्वयोरैव परस्परावच्छेदकत्वेन अन्यान्याश्रयादुभयोरैवान-
च्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणेऽसम्भव इति द्रष्ट-
म् । केवलान्वयिसाध्यके साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपत-
तिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्पङ्क्त्याह । स्वान्यूनवृत्तीति । स्व-
ापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । नन्वत्रानातेप्रयोजनकाधि-
णताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकासद्धान्तल-
भाभद इत्यत आह । अत्र चेति । अग्रे । उक्तव्याप्तीत्यादौ ।
निदक्षरत्वमस्वरसबीजम् ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशे
नेति यावत् । बह्वावर्द्धेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्धेन्धनादौ च
तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध
बह्नेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत्

(गा०) ननु सोपाधिदेताववृत्तिना उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धि
ताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गतमत आह । विशेषणनेति
अवच्छेदकविशेषणतापन्नेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणता
नापक्षीभूयावच्छेदकत्वे एवावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्त्रमिति
उपाध्यवैशिष्ट्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धेऽव
च्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रावृत्तया साधनावृत्तेरप्यु
पाधैरवच्छेदकत्वं दुरपवादमिति भावः ।

ननु धूमवान् बह्नेरित्यादावर्द्धेन्धनप्रभववह्नित्वं सामानाधिक
ण्यावच्छेदकं तच्चार्द्धेन्धनप्रभवत्वावशिष्टवह्नित्वं तत्र च वैशिष्ट्य
घटकतयैवार्द्धेन्धनप्रभववह्नेः प्रवेशो न तु विशेषणतयेत्यत आह ।
उपाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम
न्धस्यापि घटकत्वात्तदोष इति भावः । सम्बन्धाविधया वि
शेषणविधया च घटकत्वं स्थलभेदेन दर्शयति । बह्वावर्ति
ननु वह्निहेतुके यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्वं
तथा रासभार्द्धेन्धनहेतुके इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्ये
दिति । तदनिवेशेऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतत्वाद् उपाध्यनुप्रवेशे
साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अविवक्षणादिति भावः ।

सोपाधौ तु उपाधिनेत्यत्रैवकारपूरणेन नियमपरतया के
चिद्व्याख्यानं नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र नि
नाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासामानाधि
रणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन वि
षयीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे स
ध्यसम्बन्धो ऽवच्छिद्यते इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्यम्

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न तात्पर्यमित्याश्रमेणान्वयः । स्नेहवत् स्पर्शा-
द्व्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशनं साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनु-
पाधिना शीतत्वेन केवलेन स्पर्शे साध्यत्वसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्य-
न्वयः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलेन । किञ्चिद-
च्छेदकविशेषणतानापन्नेन । एतेन उपाधिपदस्योपाधिघटित-
त्वलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वात् उपाधिघटितधर्म एव
तोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वलभ्ये
दृशाध्यसम्बन्धेऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे
व्यभिचारं दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छे-
दत्वपरतालभ्ये उपाधिमिस्त्रस्य तद्व्यतिरस्य च तादृशावच्छे-
दत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना ।
स्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं साधनव्यापकतया
व्यमनुपाधिना शीतान्यत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शे साध्य-
सम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्यन्वयः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकशीभूत
शब्दे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचार-
शीदशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि बोध्यः । विशेषणतापन्नेनैवेति
णलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति ।
तान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धनिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि
सर्वमजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयाऽपाधित्वम् ।
अपि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानाभिप्रेतत्वे प्रकृतानुपयोगित्वाशङ्कां परिहरति ।

तिथि । अनवच्छेदकतामात्रे इति । बह्यादिपदस्य साध्या-
सामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धित-
च्छेदकत्वस्य सोपाधौ तुकारेण व्यवच्छेदादिति भावः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकानिरिक्तपरतया तुकारस्य चैव-
रार्थतया उपाधिनैवेति नियमपरत्वमपि सम्भवतीत्यपि केचित् ।

इति अनुमानवादाधर्या विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

अत एवचतुष्टयप्रकरणम् ।

(चि०) अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

(दी०) यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नेयनमवच्छेदकं अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह । अत एवेत्यादि ।

(गा०) सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियमतोऽवच्छेदकत्वं लभ्यते इति दुपष्टम्भेनात एवेत्यादिकं व्याचष्टे । यत एवेति ।

तद्विशेषः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकधर्मः । उपाधिरित्यस्य नियमेनेत्यादिः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकस्य सोपाधावनियतत्वे न तत्सत्त्वं तत्रोपाधेः साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकविशेषत्वनियमभङ्गेनोपष्टम्भसङ्गातेः । वदन्तीत्यस्य भाकरा इत्यादिः ।

यद्यप्युपाधिलक्षणघटकं साध्यसम्बन्धतावच्छेदकत्वमन्यूनसत्त्वरूपं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमनुपदं निश्च्यते, साधनतावच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं स्वरूपसम्बन्धात्कं वाऽवच्छेदकत्वमेव च सोपाधौ तूपाधिनेति ग्रन्थलभ्यम् । तदशावच्छेदकताया एवोक्तव्याप्तिघटकतया साधनतावच्छेदकेतिक्षेपात् । तथा च, एतादृशव्यप्तिघटकावच्छेदकताश्रयसाधनतावच्छेदकातिरिक्तधर्मसत्त्वानियमेऽपि उक्तान्युतवृत्तित्वरूपसाध्यसम्बन्धतावच्छेदकत्वनियमस्योपाधेः सम्भवेनोपष्टम्भासक्तिः । तथापि यत एव सर्वत्र सोपाधौ साधनतावच्छेदकाति-

रिक्तं नियतमवच्छेदकं साधनतावच्छेदकं नावच्छेदकं साध्य-
भावविशिष्टसाधनवृत्तिरिति यावत्, अत एव तद्विशेषविशेषण-
भूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्म एव उपाधिरिति प्रामाण्य-
क्तिः सङ्गच्छते । क्वचित्प्रोपाधौ साधनतावच्छेदकस्य साध्याभा-
वविशिष्टावृत्तित्वे उपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्ति-
रूपनिर्वाह्यमाणविशेषणत्वनियमभङ्गेन तदसङ्गतिप्रसङ्गादित्यभि-
यान्नासङ्गतिः ।

उपाधेः प्रायशः साधनावृत्तितया तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धिता-
व्याश्रयतासम्बन्धेन नावच्छेदकत्वसम्भव इत्यत आह । अत्रा-
वच्छेदकत्वमिति ।

(दी०) अत्रावच्छेदकतां सामानाधिकरण्येन, तत्त्वश्चान्य-
नवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत् । तत्राधिकरणान्तर्भावेण
तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्याप-
काधिकरणताकत्वं पर्यवस्यति । निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापक-
त्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थं च सत्तायेकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्य-
त्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि-
यतत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
द्रव्यत्वाविशिष्टमताद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः ।

(गा०) अन्यूनवृत्तिव्यघटकसामानाधिकरण्याशं परित्यज्य निष्-
ष्टमर्थमाह । व्यापकत्वमिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य व्याप-
कतावच्छेदकत्वविरहे व्यापकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वमेव वि-
वक्षणीयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्यघटत्वादावतिव्याप्तिवारणाय
तच्चेति । अधिकरणान्तर्भावेणेति । यत्र यत्राधिकरणे हेतोः साध्यस-
मानाधिकरण्यं तत्र यत्सामानाधिकरण्यं तत्त्वरूपमित्यर्थः । एतावता
सामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणताव्यभिचारेण पर्यवसितेत्याशयेन
ह । तेनेति । साध्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । व्याप्यदि-
साधनप्रवेशे व्यापकदिशि वैयर्थ्येन न तस्य प्रवेशश्च । उभयदिश-
नतिप्रयोजनकतया अधिकरणतांशमपि परित्यज्यति । निरुक्तेति

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टेति । साधनतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । साधनतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशप्रयोजनमाह । न वेति । गुणान्यत्याविशिष्टसत्तावान् जातरित्यादौ शु-
त्सत्ताविशिष्टजात्यव्यापकद्रव्यत्वादेः सङ्गहाय साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टत्वनिवेशनम् ।

विशेषणत्वनिवेशप्रयोजनमाह । निःस्नेहमिति ।

(दी०) निःस्नेहं स्पर्शाद् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साध्यविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात् साधनात् सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकम्, साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदतीति यावत् ।

(गा०) यत्किञ्चित्साधनवदवृत्तित्वं निवेद्यापि प्रथमे शीतस्पर्शान्यत्वधारणसम्भवाद्विशेषणघटकसाधनवदंशे साध्याभावविशिष्टत्वविशेषणस्य वक्ष्यमाणस्य व्यावृत्तिमाह । द्रव्यामिति । यं सत्त्वादित्यत्र रूपान्यत्वं विरोधाभाजकत्वात् गुरुमते उपा-
रिति भावः । तत्रेत्यस्य व्याख्या साध्यविशिष्टे साधने इति । दृशसाधनविशेषणत्वसमुदितं निर्वक्ति । साध्याभावविशिष्टेत्यादि । अवर्तकत्वं भेदानुमितियोग्यत्वम् । योग्यता च प्रकृते व्याप्तिरेव न पक्षधर्मताया अपि प्रवेशः, साध्यविशिष्टसाधननिष्ठसामाना-
करण्याप्रतियोगिनः साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितत्ववच्छेदकत्वविर-
वानतिप्रसङ्गेन तादृशसाधनरूपपक्षस्यैव समुदितार्थं निवेशात् ।

अत्र यथाश्रुते एकव्यक्तिसाधनके साध्याभावविशिष्टस्यापि धनस्य साध्यवत्युपाधिसमानाधिकरणनया सामानाधिकरण्यस-
न्धेन नोपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनभेदव्याप्यत्वमिति वक्ष्य-
माणपक्षेर्निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनेति ।
न चायोगीलकादावप्यार्द्रैन्धनप्रभववह्मधादेः कालिकादिसम्ब-
न्धेन वृत्तेरुपाधिताघटकसम्बन्धेनावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा
जातिमान् मेधत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, सामान्या-
समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । एवं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया

द्रव्यं जातेरित्यादौ गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताशुपाधौ गुणानि
वृत्तित्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधन-
व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(दी०) एवं च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदे ऽपि
गुणकर्मन्यत्वे नाव्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मन्यत्वे सति सत्त्वा-
दित्यत्र गुणान्यत्वादौ । इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छे-
दकत्वद्योतनाय परं तद्विन्नत्वमुक्तम्, न तु विवक्षितमेव तत्
वैयर्थ्यात् । इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च

(गा०) एवं च । ईदृशपर्यवसितार्थविवक्षणे च । साधनता-
वच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदव्यावृत्तिमाह । नापीति । इत्थं च
विशेषणपदार्थस्य साध्याभावविशिष्टसाधनघटितत्वे च । परं
केवलम् । विवक्षितम्, उपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यादिति । सा-
विशिष्टहेतुव्यापकस्य सङ्केतावुपाधित्वस्य तत्र साध्याभावा-
विशिष्टसाधनाप्रसिद्ध्या विशेषणत्वासम्भवेनैव वारणादिति भावः
विवक्षायां विरुद्धफलकत्वमपि दर्शयति । इदमिति । साध्यं
नोपाधिरिति प्रवादेन साध्यत्वसाध्यकं तस्यानुपाधित्वापगम-
सम्भवात् जन्यत्वसाध्यकानुसरणम्, तत्र च साधनतावच्छेदक-
व्यापकतया दधित्वसंसाधित्वं दध्नो हेतुता सम्भवाये-
दध्यारम्भकपरमाणां व्यभिचारो बोध्यः ।

मिश्रान्तं सार्थकयितुं कल्पान्तरमाह । यद्वेति ।

(दी०) यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृत-
धननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छे-
दकत्वं च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्ट-
धनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्ट-
नवत्त्वेनेति यावत् ।

(गा०) स्वातन्त्र्येण साध्यसम्बन्धितावच्छेदकार्थकस्य मि-
त्यन्तस्यावधारणपरतया साध्यसम्बन्धितायां साधनताव-

नवच्छेद्यत्वलाभः । तद्विवक्षणं च सद्देतौ साध्यसामान्यादेर्वा-
प्य, निर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।
अत्राप्यसाध्यसाधनतावच्छेदकत्वे तदनवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याऽऽद्या-
वक्ष्यमाणत्वात् साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वदलप्रवि-
ज्ञाधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनी-
त्या तस्य च स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकत्वाभावरूपत्वे गुरु-
त्वावच्छिन्नहेतुकस्थले अतिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् तच्छून्य-
त्वरूपत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्याद्येकव्यक्तिहेतुकस्थलीयोपाध्यव्याप-
द्व्यादृशं तन्निर्वक्ति । अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनता-
वच्छेदकस्य । साधनवृत्तितयेत्यादौ तृतीया अभेदे ।

अत्र कल्पे गुणवद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ स-
देरभेदेन विशिष्टसत्तात्वादेः साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया
यत्वादावतिव्याप्तिरतः कल्पान्तरमाह । तद्विशिष्टेति । सा-
धनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । विशिष्टस्यानतिरेके विशे-
स्य साध्याभावववृत्तित्वे विशिष्टस्य न तथात्वमिति न शक्यते
तुमित्याशङ्क्या निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभाववत इति । स्व-
शिष्टसाधनाधिकरणसाध्याभाववत्कत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टनिरू-
पविलक्षणाधिकरणताया निवेशाशोक्तदोषः । साधनतावच्छेदक-
सम्बन्धनिवेशसुचनाय साधनपदम् ।

(दी०) एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य-
सम्बन्धाप्रसिद्धिः । गुणवद् गुणकर्मान्यत्वे सति जाति-
वादित्यादौ जातित्वघटकनित्यत्वादवैयर्थ्येन विशिष्टस्यानव-
च्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् ।
वच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्य-
विशिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छि-
ज्ञाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति ।

(गा०) जातित्वघटकेति । यद्यपि गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्य-
स्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन समुदितस्य जातित्वस्यैव वैय-
र्थः । तथापि तद्व्यवहारसमवेतत्वस्य वैशिष्ट्यघटकतयैव निवे-

शभ्रौव्याद्विशिष्य नित्यत्वादेर्वैयर्थ्याभिधानम् । अवच्छिद्ये
इत्यत्रावच्छेदकत्वमन्तकल्पेऽपि पूर्वनिरुक्तमेव ग्राह्यमित्याह । अत्र
च्छेदकत्वं चेति । समुदितानष्टकप्रथमाह । तथा चेति । साध
नतावच्छेदकेऽनवच्छेदत्वनिवेशसार्थक्याय विशेषणत्वमन्यथा व्या
ख्यास्यन् तद्विशेषणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमाह । उपदर्शितेति ।

(दी०) उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्या-
दि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणम् ।
साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपीयिकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृ-
तसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्तते इति यावत् । साध्या-
भावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृत-
साधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्तकमिति समुदायार्थनि-
ष्कर्ष इत्याहुः ।

(गा०) द्रव्यं कमीन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वादि
सङ्गहाय साधनतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपीय-
कत्वम्, साध्यशून्यावृत्तित्वानुमापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्व-
म् । एकव्यक्तिकव्यभिचारिहृतौ साध्यशून्यावृत्तित्वस्य बाध-
नानुमेयत्वासम्भवात् तत्रत्योपाधाघव्याप्तिमाशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह-
यदिति । प्रकृतसाधनवत्त्वम् । साधनत्वावच्छेदकविशिष्टसाधना-
धिकरणत्वसामान्यम् । तेन शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्य-
विशिष्टस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नशीतस्पर्शादिकनिरूपितयत्किञ्चिदधिकरण-
तायाः निःस्नेहत्वशून्यजलाद्यवृत्तित्वेऽपि नोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्ग-
लाघवाय बलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह । साध्याभावेति । साध्याभाववत्त-
कृतसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यवत्प्रकृतसा-
धनाधिकरणसामान्यवृत्तित्वमित्यर्थः । तादृशाधिकरणभेदव्य-
प्यत्वं च तादृशाधिकरणावृत्तित्वं तद्व्यावृत्तिः स्फुटैव ।

विरोधभञ्जनाक्षमदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वव्यावृत्तमेवावच्छेदक-
त्वमवच्छिद्यते इत्यनेन विवक्षितम् । विशेषणपदोपादानं तु साम-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ऽवच्छेदकपरतालाभमात्रफलकमिति सा-
मौभमतमुपन्यस्यति । केचिरिति ।

(दी०) केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यम् । तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वं चेदमन्यूनान्तिरिक्तवृत्तित्वम् । गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव ।

(गा०) निर्वाच्यावच्छेदकत्वघटकमन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्ववसितम् । तत्र यदि सामानाधिकरण्यस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकताघटकत्वं तदा तेन सम्बन्धेनावच्छेदकत्वमसम्भवीत्येनाह । अवच्छेदकीभूतति । शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्यापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनवृत्तितया नतिप्रसङ्गवारणायानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वेऽन्तर्भावयति । अवच्छेदकत्वं चेदमिति । निःस्नेहत्वादिसामानाधिकरण्यशून्ये तस्पर्शादौ शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यसत्त्वाच्च तस्यान्तिरिक्तवृत्तित्वमिति भावः । धूमवान्वहेरित्यादौ महानसत्त्वादेरणा्यान्यूनवृत्तित्वनिवेशनम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वत्यागफलं दर्शयति । गुरोरपीति ।

(दी०) यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान्नित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्य अनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च व्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनान्तिरिक्तवृत्तिः । तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनान्तिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् ।

(गा०) रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टरूपवति पिबादौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न स्यादतभूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्रापि महत्त्वं नोपाधेः सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षघटादाबुद्भूतरूपवति वर्तमानत्वेवक्ष्यमाणलक्षणानाक्रान्तत्वादतस्तदसङ्गर्हो न दोषायेत्यत आमहानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे साध्यविशिष्टस्याव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न

स्यादित्यनित्यपदम् । महत्त्वस्येत्यादिद्वयमुक्तस्थलयोर्यथासङ्ग-
त्वेति । लक्ष्यतां द्रढयितुं वक्ष्यमाणालक्षणक्रान्तस्येति । न्यूनानि-
रिक्तवृत्तीति । महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गुणत्वादाववृत्तेः प्र-
क्षत्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं शब्दादौ वृत्तेस्तदतिरिक्तवृ-
त्त्वम् । अनित्यद्रव्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यस्य शब्दादाववृ-
त्तमहत्त्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं गुणत्वादौ वृत्तेस्तदतिरि-
क्तवृत्तित्वं बोध्यम् ।

हेतुनिष्ठेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठत्वार्थकम् । ते-
द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्धसत्तानिष्ठसाध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकगगनाद्यवच्छिन्नवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि र-
शसामानाधिकरण्यस्य, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शु-
द्धसत्तानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभावावच्छेदकगुणावच्छिन्नवृ-
त्तित्वेऽपि कर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्तिः । तादृश-
शेषणस्य चान्यूनवृत्तित्वानुयोगितावच्छेदकतया ऽनतिरिक्तवृ-
त्त्वप्रतियोगितावच्छेदकतया च न प्रवेशः व्यापकसङ्काचे प्रया-
नाभावादित्यवधेयम् ।

तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपान्यूनवृत्ति-
स्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वस्य च द्रव्यं सत्त्वा-
त्थाद्येकवृत्तिहेतुके कर्मान्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्येऽ-
त्वात्तयोरतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । सत्त्वनिष्ठेति ।

(दी०) सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च
निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्तिः, गुणे तद-
वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वात् । पृथिवीत्वादिसम्माना-
करण्यं तु न्यूनवृत्तिः, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृ-
त्तिकाभावप्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्देतौ उपाधित्व-
णाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहु-
(गा०) गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वात्तदिति । त-
त्तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभ्यन्तरे तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वा
नोक्तरूपमिति भावः । एतच्च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्व-

णेन । तद्भाववदवृत्तित्वमात्रनिवेशे गुणवत्त्वाद्युपाधेरप्यसङ्ग्रहः ।
 प्रावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववति सत्त्वेऽन्यावच्छेदेन
 सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । ज-
 णवित्यादि । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकृत्यन्ताभा-
 तियोगित्वमेव तदन्यूनवृत्तित्वं न तूक्तरूपमिति भावः । गुण-
 णादिसामानाधिकरण्यस्यापि साध्यसामानाधिकरण्यवति सत्त्वे
 प्रावच्छेदेनाभावसत्त्वासदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकृत्यपर्यन्तमभावे
 णेपणम् । विशेषणपदस्य सामानाधिकरण्यत्वार्थकत्वे उद्भूतत्वा-
 त्मेवंतत्कल्पे ऽस्वरसवीजम् ।

(चि०) अत एव च तत्र साधनाव्यापकत्वे सति
 धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् ।
 भिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरो-
 णावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं
 ण्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनाव-
 छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

(दी०) ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्य-
 बन्धोऽवच्छिद्यते इति न नियमः । अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वा-
 द्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्यत आह । अत एव
 तत्रेति । यत एव उद्भूतरूपवत्त्वादर्न तथात्वसम्भवः,
 । एव तत्र तादृशनियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साध-
 व्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभाव-
 योमित्वं तादृशसाधनसामानाधिकरण्यमिह पर्यवसितम् ।
 । पदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः ।

(गा०) एकव्यक्तिविषयके सर्वेषामेवोपाधीनां साध्यसम्बन्धि-
 च्छेदकविशेषणत्वस्याक्षतत्वात् सर्वत्रेति । वक्ष्यमाणस्थले-
 महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपाद्युपाधेस्तथात्वात् सर्वेणेति । अव-
 यते इत्यस्य विशेषणीभूयेत्यादिः । अतो वक्ष्यमाणस्थले उद्भूत-

रूपसामानाधिकरण्यस्यान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यात्
 च्छेदकताया अक्षतत्वेऽपि नासङ्गतिः, तथापि साध्यशून्यहेतुमा
 परमाणौ तत्सत्त्वेन विशेषणत्वासम्भवात् । तदसम्भवात् ।
 वच्छेदकत्वे सति विशेषणत्वासम्भवात् । अत एवेत्यत्रैतत्पर
 परामर्शनीयं व्याचष्टे । यत एवेति । एवकारः सम्पातायात्
 अत इत्येत्परामर्शनीयमध्ये स्वधारणानुपयोगात् । न तथा
 सम्भव इति । तथात्वासम्भवेन । तस्योपाधित्वानुपगमेन । उपा
 त्वस्य तथात्वनैयमित्यर्थः । अतो नात इत्यस्य प्रकान्तवा
 त्वानुपपत्तिः शङ्कानुद्धारो घा । तत्रेत्यस्य व्याख्या तादृशनि
 मवादिमते इति । लक्षणमित्यन्तस्यानुकरणम् इदं लक्षणमिति ।

उक्तस्य उपाधित्वे लक्षणस्य तद्व्यावृत्ततया लक्षणं सदोपे स्या
 त्युष्टम्भसङ्गमनाय लक्षणघटकसाधनाव्यापकत्वदलं तद्व्यावृत्तं ।
 र्वक्ति । साधनेति । असम्भववारणाय साध्याभावविशिष्टेति
 तादृशसाधनवन्निष्ठत्वमुद्भूतरूपाभावादेरपीति अभावे व्यापक
 निवेशनम् । लाघवायाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टार्थक

यद्यप्युपाधिताघटकसम्बन्धेनासामानाधिकरण्यनिवेशघ्नो
 जातिमान्मेयत्वादित्यादौ तादृशसाधनाधिकरणजात्यादौ समवा
 वृत्त्यप्रसिद्धा समवायेनोपाधेः सत्त्वादेर्न सङ्गहो यथाश्रुते । तथा
 तादृशसाधनस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावोऽत्र वि
 क्षित इति न दोषः । साध्यसाधनत्वभेदेनोपाधित्वभेदाद् यादृशसा
 शून्ययादृशसाधनवतियेन सम्बन्धेन वृत्तिरप्रसिद्धा तेन सम्बन्धे
 तत्साध्यकतत्साधनकोपाधित्वे एतद्वलनिवेश एव नास्तीति वा
 प्रायः । तेन । यथाश्रुतसाधनाव्यापकत्वपरित्यागेन ।

विशेष्यदलस्य तदन्तर्गतसाधनावच्छिन्नत्वविशेषणदलस्य
 फलं दर्शयति । अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादान्नति
 क्षिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातन
 त्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साध
 वच्छिन्नत्वादि ।

(गा०) उपदर्शितस्थले उद्भूतरूपादीनां व्यभिचारोन्नयनसम

। अपि यतो ऽनुपाधित्वं तद्वीजप्रदर्शनपरतया व्यभिचारिणीत्या-
देन्धस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । साध्याभावेति ।

(दी०) साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्ब-
धस्यावच्छेदकभेदं विनाऽनुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादन-
पाधिफलम्, तदसमर्थानां चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां
ोपाधिभावः सम्भवतीत्याह । व्यभिचारिणीति । व्यभि-
चारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) सम्बन्धः । सामानाधिकरण्यम् । विरुद्धस्य । साध्या-
वसम्बन्धविरुद्धस्य । विरोधश्चैकावच्छेदेनैकप्रावर्तमानत्वम् ।
दसमर्थानामिति । मूर्तत्वादौ साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदका-
शयवच्छेदेनोद्भूतरूपादिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिप्रसक्ततया
तस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमित्याशयः । विपक्षगा-
मिस्वरूपव्यभिचारवति विरुद्धे साध्यसम्बन्धाभावेन साध्यसम्ब-
धतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वासम्भव इत्यतो व्यभिचा-
रिणीत्यत्र व्यभिचारं व्याचष्टे । व्यभिचार इति ।

(चि०) अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति
रङ्गच्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन
पाभिचारेण न तदनुमानम्, अप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधि-
त्वम् । तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह । अत एवेति ।
(गा०) सपक्षगामित्वज्ञानस्यानुमानाविरोधितया तद्व्यतिरिक्तव्यभि-
चारस्योपाधिानुमानमफलमित्याशयेनाह । विपक्षगामित्वरूपेति ।
स्तीति । तत्कुतस्तस्यानुपाधित्वमिति शेषः । आहृत्यस्य व्य-
भारोन्नयनस्योपाधिफलत्वे प्राचीनप्रवादासङ्गतिमित्यादिः । एवं
त एवेति मूलस्य विरोधभङ्गनमात्रस्योपाधिफलत्वादेवेत्यर्थः ।
यथा । व्यभिचारोन्नयनस्य तत्फलत्वे । व्यभिचारादेव । उपाध्य-
मापकत्वेनाभिमतार्थव्यभिचारज्ञानादेव । तत्र । व्यभिचारिणि हेतौ ।
गमकत्वे । अननुमापकत्वनिर्वाहे । व्यभिचारेण न तदनुमानम् ।

उपाध्यनुमानम् । उपयुज्यते इति शेषः । अप्रयोजकत्वात् । निष्कलत्वात् । तथा च उपाध्यनुमापकतानिर्वाहकस्य व्यभिचार उपाधिनियमस्य प्रदर्शनपरोक्तप्रवादोऽसङ्गतः स्यादेवेति मूलाशय इति धित्यनुसारेण मूलव्याख्या ।

गुरुमतौपष्टम्भेनातएवत्रयं व्याख्यायाचार्यमतोपष्टम्भेन चतुर्थमतएवेत्यादि व्याचष्टे । यत एवेत्यादिना ।

(चि०) अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमतं चकास्तीति स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणं तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमवोपाधित्वम् अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोऽप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

(दी०) यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । यत एव स्वसमीपवर्तिनि, स्वसमानाधिकारव्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसङ्क्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्येण नुमन्यते इत्याह । अत एवेति ।

(गा०) स्वाभाविकम् । शुद्धम् । न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति । इति न तत्रोक्ताव्याप्तिरिति शेषः । स्वसमीपवर्तिनीत्याद्युपपदार्थावेवरणम् । स्वनिष्ठेत्यादिकमाद्यर्थः । सङ्क्रामकतया । आरोपजनकतया । साध्यव्याप्यस्यैवेति । विषमव्यापकस्य स्वनिष्ठव्याप्यप्रसिद्धा उच्यते । यौगिकप्रवृत्तिनिमित्तानाक्रान्तत्वादिति भावः । एवं च मूलः

नावित्यस्य समव्याप्त एवेत्यर्थः । सोपाधावपि साधनतावच्छे-
कस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्रापि उक्तव्याप्तिप्रसक्त्या
परोपानुपपत्त्या उपाधपदस्य यौगिकत्वानुपपत्तेरुपष्टम्भसङ्कतिः ।

यद्यपि शुद्धस्य साधनतावच्छेदकवह्निवादेः साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणान्तरावच्छिन्नस्यातथात्वाद्याभिचारि-
प्रपि साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणाव्याप्तिरस्तीति
तसङ्कामकत्वन्नोपाधेः । न च शुद्धसाधनतावच्छेदके स्वनिष्ठव्या-
प्यभेदसङ्कामकतासम्भवान्नानुपपत्तिः शुद्धवह्निवादौ विंशष्टवह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नभेदविरहेऽपि विशेषणान्तर्भावेण वह्निवादिपदार्थाः
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य
तदसाधनतावच्छेदके सत्त्वात्तत्र तादृशावच्छेदकत्वरूपव्याप्ति-
तावच्छिन्नाभेदग्रहस्यारोपत्वादिति वाच्यम् । तादृशी व्याप्ति-
सङ्कामकतामादाय स्फटिके लोहिते जपाकुसुममुपाधिरितिवत्
हृते वह्नित्वे धूमव्याप्तावयमुपाधिरित्यस्यैव व्यवहारस्य सम्भ-
वत् न तु वह्नौ व्याप्येऽयमुपाधिरित्यादेः । एवं येन सम्बन्धेन
सम्बन्धिनस्तेन सम्बन्धेनान्यत्रारोपः स एव तत्रोपाधिरिति व्य-
हियते । स्फटिकादौ जपाधारदेशादिसंयुक्तजपादिरूपलोहितपदा-
भिदारोपमादाय तथाव्यवहारविरहात् । न च जपाधिकरणदेशे
तादृशारोपजनकत्वं अपि तु जपाया एवेति सम्बन्धैक्यानपे-
क्षामपि नैष दोष इति वाच्यम् । एवमपि चक्षुःसंयुक्त-
रूपलोहितपदार्थाभिदारोपमादाय चक्षुषोऽप्युपाधिव्यवहारस्य
पारित्या सम्बन्धैक्यस्यापेक्षणीयत्वात् तत् कथमुपाधिभिन्ने त-
ष्टव्याप्यभेदारोपमादायां पाधिव्यवहार इति । तथापि व्याप्तिबो-
धपदसमभिव्याहृतोपाधिपदस्य स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेद-
रूपव्याप्त्या स्वभिन्नसमभिव्याहृतपदोऽप्यसाध्यतावच्छेदकवह्निवा-
सम्बन्धेन सङ्कामकता तत्प्रत्यायकत्वमेव स्वीक्रियते तथाविध-
सम्बन्धेन च वह्न्यादौ तथाविधव्याप्तेर्बाधान्नानुपपत्तिः । तेन
सम्बन्धेन तस्या उपाधिनिष्ठत्वविरहेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिबोधक-
भिव्याहारस्थले सम्बन्धैक्यस्यानपेक्षितत्वादिति ।

अथ स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यादौ स्वसमीपवर्ति-
टिकादौ स्वधर्मलौहित्यादिसङ्कामकत्वं जपाकुसुमादेः प्रती-

यते तत् कथं उपपाद्यताम् ? विशिष्य लौहित्यस्फटिकाद्यन्तर्भाषि
शक्तिकल्पने शक्त्यानन्त्यात् । उपपदार्थे समीपवर्तिनि स्फटिकादेर
धानघटकस्वधर्मे लौहित्यस्याप्यभेदान्वयबलात्तादृशप्रतीतिरित्या
न । समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ये एव नामार्थस्याभेदान्वयव्युत्पत्तेः
स्फटिकादेरितरविशेषणतयोपस्थितत्वेन समीपवर्तिनि विशेषणत
अन्वयासम्भवात् । समासघटकविशेषणपदस्य पदान्तरसापेक्षते
ऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेश्च । यच्च स्वधर्मान्वयभेदो लौहित्यादि
पदोत्तरसप्तम्यर्थ इति तदपि न । अभेदे सप्तम्या अननुशिष्टत्वात्
एवं लौहित्यादौ स्फटिकादेरन्वयेऽयोग्यत्वम्, अनन्वये चासामर्थ्ये
समासानुपपत्तिः ।

अत्राहुः । स्फटिकस्य लौहित्यमिति पृष्ठासमासे स्वविशेष्यत
निरूपितप्रकारतारूपसम्बन्ध एव पष्ठार्थः । ज्ञानसमभिव्याह
रस्थले ज्ञानविषयतासम्बन्धबोधकत्वस्य पष्ठार्था व्युत्पन्नत्वात्
लौहित्यादिपदोत्तरसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः । निरूपकस्याप्य
धारत्वात्, अन्यथा पृथिव्यां रूपगन्धयोः सामानाधिकरण्यमित्य
दौ सप्तम्यनुपपत्तेः । निरूपितत्वस्य चाधानघटकस्वधर्मप्रकारा
तायामन्वयः । निरूपकप्रकारभेदे च प्रकारिताभेदस्यावश्यकत्वात्
स्वधर्मनिरूपितप्रकारिताया लौहित्यादिनिरूपितत्वस्य स्वधर्मलौ
न्याद्योरभेदनिर्वाह्यतया अर्थतस्तदभेदलाभः, न तु साक्षाच्छब्दत
सप्तम्यर्थः प्रकारिता तस्याः स्वधर्मप्रकारकभ्रमेऽन्वय इति
साध्यायः । स्वधर्मलौहित्ययोर्भेदेऽपि उभयप्रकारकसमूहालम्ब
प्रतीतिसम्भवात् । प्रतीत्यभेदस्य प्रकाराभेदानाक्षेपकत्वात् ।

न च स्वधर्मलौहित्ययोरभेदज्ञानं मानसमेव स्वीकार्यम्, ।
चाऽनुपपत्तेर्नोपयोग इति वाच्यम् । मानसज्ञाने उपस्थितविष
तकोटेरपि भानसम्भवेन निर्णयनियमानुपपत्तेः । एवं स्वधर्मप्रती
लौहित्यप्रकारकत्वोपगमे यत्र स्फटिकद्वये एकास्मिन्नेव वा अंशभे
जपापराजिताभ्यां लौहित्येनीलिमनोर्युगपत् सङ्क्रातिस्तत्र स्फ
कलौहित्येऽपराजितोपाधिरिति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

न चैवमपि स्फटिकादिसमीपवर्तिनोरभेदाक्षेपकाभावेन
लामो दुर्घटः । एवं यत्र स्फटिकव्यक्तौ सिन्दूराद्युपाधिसमवा
नादेव शुक्लत्वाभावादिभ्रमस्तद्व्यक्तावप्येतदशुक्लत्वे जपोपाधिरिति

वहारापत्तिः । जपोपाधिपदस्य अपि तदंशे प्रकारताश्रयस्ववृत्तिशुक्लत्वा-
वस्य अन्यत्र स्वसमीपवर्तिनि सङ्क्रामकत्वादिति वाच्यम् ।
समीपवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नायां स्वधर्मप्रकारितायां स्फटि-
दिरूपविशेष्यनिरूपितप्रकारताविशिष्टलंघित्यादेर्निरूपकत्वेन अ-
योपगमाद् विशेषणीभवन्त्यां प्रकारतायामपि तादृशप्रका-
तानिरूपकत्वलाभात्तद्विशेष्यांशे प्रकारताया एव च तद्विशेष्यक-
त्वच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वेन अर्थत एव समीपवर्तिनि स्फटि-
दभेदलाभात् । लोहिने स्फटिके जपोपाधिरित्यादौ अभेदेन
हितसङ्क्रामकत्वं प्रतीयते स्फटिकादिपदं लक्षणया स्फटिकादि-
शेष्यकप्रतीतिप्रकारपरम्, तस्य च अभेदेन लंघितादिपदार्थ-
वय इति दिक् ।

उपाधिपदस्य केवलयोगिकत्वे साध्यन्यूनवृत्तावपि स्वनिष्ठ-
तिसङ्क्रामकत्वसत्त्वादुपाधिव्यवहारापत्तिरिति शङ्कानिराकर-
त्वेन लक्षणं त्वित्यादिमूलं प्रकृते सङ्गमयति । साध्यति ।

(दी०) साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूप-
वश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन नि-
रुक्ते । लक्षणं त्विति । लक्षणम् । लक्षणौपयिकं रूपम् ।
ध्येति । अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रं विवक्षितं तावतैव साधन-
वृत्तित्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् । साधनवति
पकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्य-
वृत्तिः सिद्ध्यति इति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधो-
क्त्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-
तन्निरस्यति । विषमेति । प्रवृत्तिनिमित्तम् । यौगिकम् ।
भेदारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति ।
धित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधि-
वाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रू-
पेति भावः ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

(गा०) घाच्यतया । रूढ्यर्थतावच्छेदकतया । विषमव्याप्तेऽप्रसक्त्या नास्य लक्षणत्वमिति लक्षणपदं व्याचष्टे । लक्षणमिति सम्बन्धव्यापकत्वपर्यन्तं साध्यव्यभिचारानुमापकतायामनुपयुमिति तस्याविवक्षितत्वमाह । अत्रेति । ननु तस्याविवक्षायां तदभिधानमयुक्तमत आह । साधनवतीति । प्रकारान्तप्रदर्शनाय । व्यभिचारानुमानसम्भवप्रदर्शनाय । योगेन । अयघार्थान्वयेन । अधिकवृत्तावपि दूषणौपयिकरूपात्मकप्रवृत्तिमित्तसत्त्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यसङ्गतमत आह । प्रवृत्तिनिमित्तमिति । यौगिकम् । योगलभ्यतावच्छेदकम् । व्यभिचारान्नायकत्वमेवेत्येवकारस्यात्तरूपे रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदप्रपत्तेऽप्रयोजकेत्याद्युपाधिव्यवहारापादनमसङ्गतं स्यात् तत्र गलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्कामकत्वाभावादित्यतश्च स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्कामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदपरतापि तस्येत्याह । व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेतीति । उपाधित्वमित्यस्यार्थो यदि व्यभिचारान्नायकत्वं तदा अभेदेन व्यभिचारोन्नायकत्वे तदन्वयानुपपत्तिरव्याचष्टे । उपाधित्वमिति । उपाधितापत्तेरित्यत्र उपाधिताय व्यभिचारोन्नायकता तदेष्टापत्तिरतो व्याचष्टे । उपाधितेति ।

नन्वेतदतिप्रसङ्गवारणाय योगादरोऽप्यस्तु रूढिस्तु व्यभिचारान्नायकताविशिष्टे एवास्तामत आह । योगादरे इति । लाघदित्यस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षयेत्यादिः । साध्यव्यापकतात्रे इति । मात्रपदेन दूषणौपयिकरूपान्तर्गतसाधनाव्यापकत्वावच्छेदः । व्यभिचारिसाधनव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनियमस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्कामकत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गादिति ।

इति अनुमानगादाधर्यामत एवचतुष्टयप्रकरणम् ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अथ व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

(चि०) सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात्, आशुविनाशिनानां क्रमिका-
मेलकाभावात् ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्व-
न तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति ।
मित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ?
लनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा ? आद्ये दर्शनानामिति ।
ीये आश्विति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि
ोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् ।

गा०) उपायाभावाद्याप्तिनिश्चयासम्भवेनानुमानप्रामाण्यं न सम्भ-
ति चार्वाकपूर्वपक्षे भूयःसाध्यसाधनसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहक-
नं जरन्नैयायिकसिद्धान्तः । व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, अपि
सकृद्दर्शनगम्येति तु प्राभाकरमतं तदेव मतमादावुपन्यस्तं
सेयमित्यादिना । तत्र प्रथमं साध्यसाधनसम्बन्धग्राह-
तेरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपस्य सकृद्दर्शनगम्यत्वसाधकहेतोः सि-
भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतानिराकरणम् ।

यद्यपि व्याप्तिस्वरूपस्य मेयत्वादिना ज्ञाने न भूयोदर्शनापेक्षा,
तु व्याप्तित्वेन तज्ज्ञाने एव । तथा च तेन रूपेण ज्ञाने तदपेक्षा-
पि उपाध्यभावरूपव्याप्तेरधिकरणादिरूपतामुपगम्याधिकरणता-
दकादिरूपेण सकृद्दर्शनग्राह्यत्वे व्यवस्थापनीये न किञ्चिद्वाधक-
। भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताखण्डनमनुपयुक्तम् ।

न च परमतनिराकरणायैव तत्खण्डनं न तु सकृद्दर्शनग्रा-
साधकहेतोः परिशेषस्य सिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति
दर्शनादीनां व्याप्तिग्राहकतां निराकृत्य तस्मात्परिशेषेणेत्याद्यु-

पसंहाराविरोधात् । तस्मादित्यनेन साध्यसाधनसम्बन्धग्राहक
तिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपे परिशेषे भूयोदर्शनाग्राह्यताया हेतुत्व
भिधानात् । तथापि व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रे एव कदाचिद् भूयोदर्श
नापेक्षां परिशेषासिद्धिनिबन्धनां नैयायिको ब्रूयादतस्तत्र तदपेक्ष
खण्डनम् ।

सकृद्दर्शनग्राह्यत्वं च न भूयोदर्शनानपेक्षग्रहकत्वं भूयोदर्श
नानुत्तरग्रहविषयत्वमेव वा, तद्व्यवस्थापनस्य व्याप्तिग्रहोपा
निरूपणानात्मकतया उपायाजिज्ञासायां तद्व्यवस्थापने ऽर्थान्तर
प्रसङ्गात् ।

एतेन साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वव्यापकविषयिताकत्वं तदित्य
हेयमेव । अपि तु साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसामग्रीसामाना
ग्राह्यत्वमेव तत् ।

न च तथाविधयत्किञ्चित्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनेनैव चार्वा
पूर्वपक्षनिराससम्भवात्तादृशयावत्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनमपि
ञ्चित्करमिति वाच्यम् । तादृशकतिपयसामग्र्या अग्राहकत्वे यादृ
कारणविरहेणाग्राहकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्य न
नियमानिर्वाहेण च तादृशकतिपयसामग्रीणामपि ग्राहकता नोप
तेति सकलतादृशसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव साध्ययितुमुचितत्वात् । चा
कमतवद् भूयोदर्शनानुत्तरसाध्यसाधनसम्बन्धग्राह्यविषयत्वस्य न
नैयायिकमतस्यापि निराकरणस्योद्देश्यत्वाच्च ।

अत्र सेयं व्याप्तिरित्यस्य दुर्निश्चयतया चार्वाकाभिमतानु
त्यौपायिकव्याप्तिरित्यर्थः । १० पक्षधर्मताया अप्यनुमित्यौपायिक
तद्व्यावृत्तं विलक्षणमनुमित्यौपायिकत्वं पक्षतावच्छेदकमित्येत
भाय व्याप्तिपदोपादानम्, न तु व्याप्तित्वं पक्षतावच्छेदकको
प्रविष्टं किं तु मतभेदेनानुमित्यौपायिकीनां नानाव्याप्तीनामनु
तिजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषवस्त्वेन पक्षत्वं बोध्यम्
अता विशिष्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्य
पक्षत्वे अग्रे उपाध्यभावरूपव्याप्तिग्रहे उपाधिज्ञानाद्यनपेक्षा
त्पादनेन परिशेषसाधनविरोधः । उपाध्यभावरूपव्याप्तेर्विशिष्य
दाने चानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया भूयोदर्शनापेक्षा
निराकरणविरोध इत्यादिकं समाहितम् ।

भूयोदर्शनगम्यत्वं च भूयःसहचारदर्शनापेक्षग्रहकत्वम् । एवं
द्व्यपेक्षग्रहकत्वमप्यग्रे निराकरणीयमिति साध्यसाधनसम्बन्ध-
कातिारकयावद्विशेषापेक्षग्रहकत्वाभावकूटसिद्ध्या तदति-
ापेक्षग्रहकत्वसामान्याभावरूपपरिशेषसिद्धः । तदपेक्षग्रहकत्वं
तदभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । विशिष्टबुद्धौ
पणञ्जानहेतुताया गुरुणानङ्गीकारेऽपि सहचारविशिष्टवैशि-
ष्टांघे सहचाररूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुताया-
पेगमात् तादृशवैशिष्ट्ये एव तत्प्रसिद्धिः । तद्ग्रहे
भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वेनाहेतुत्वेऽपि तद्ग्रहजनकताव-
हकसहचारप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भूयःसह-
दर्शनप्रतियोगिकाभावस्य तद्ग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वा-
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया
सहचारप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबाधानात्म-
द्ग्रहसाधारणग्रहत्वावच्छिन्नाभावो न सहचारज्ञानविरहप्रयुक्त
नाभावसाधने बाधः ।

यदि च विशेषसामग्यभावकूटस्य सामान्यकार्याभावप्रयोज-
या व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबाधसामग्यभावकूटस्यापि व्याप्ति-
रूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वं सम्भाव्यते तदा
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रयोजकत्वं निवेशनीयम् । हेतुमुख्य-
पक्षकव्याप्तिग्रहरूपविशेषसामग्यभावसंवलितस्यैव व्याप्तिवि-
ष्टवैशिष्ट्यबाधसामग्यभावस्य व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मा-
च्छिन्नाभावप्रयोजकतया नोक्तदोषः । व्यापकधर्मावच्छिन्नसाम-
भावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया व्यापकताग्रह-
स्य भूयोदर्शनजन्यतावच्छेदकत्ववादिनां भूयोदर्शनाभावस्य
सिद्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वमत्र तमेवेति न सिद्धसाधना-
शः । सहचारविषयकसमूहालम्बनरूपहेतुसमानाधिकरणा-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानमुद्रया विशेष-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया वा व्यापकताग्राहकस्य यस्ता-
वच्छेदकत्वज्ञानत्वेन रूपेणाभावस्तस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्ना-
प्रयोजकतया बाधवारणाय सहचारज्ञानमात्रप्रतियोगिकोऽभावो
शनीयः ।

अथ यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारे
ज्ञानहेतुतापि न गुरुसिद्धान्तस्तदा तन्मते निरुक्तभूयोदर्शनापे-
ग्रहकत्वाप्रसिद्धिः ।

न च सहचारविषयकत्वनियतव्याप्तिज्ञाननिष्ठकारणताका-
मिति विषयसाध्यवत्पक्षादौ तत्प्रसिद्धिसौलभ्यम् । व्याप्तिज्ञान-
भावस्य साध्यवत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नाभावं प्रत्येव प्रयो-
कतया तस्य प्रत्यक्षसाधारणतद्विषयकग्रहत्वावच्छिन्नाभावेऽपि
विवक्षणीये तन्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावे वा प्रयोजकत्वादिति चेत्
तर्हि भूयःसम्बन्धग्रहानपेक्षग्रहकत्वमेव तैः समर्थनीयं न तु तदपे-
ग्रहकत्वाभावः, तदनपेक्षग्रहकत्वं च तदभावाप्रयोज्यस्वग्रहत्वा-
वच्छिन्नाभावकत्वम् । सहचारग्रहाभावप्रयोज्यत्वप्रसिद्धिरनुमित्य-
एव सुलभा, परिशेषोऽपि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकानिरिक्त-
मान्यानपेक्षग्रहकत्वरूप एवोक्तरीत्या निर्वाच्यः ।

एतेन सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सामानाधिकर-
प्रकारकज्ञानहेतुतायाः उभयसिद्धत्वेऽपि प्रमेयत्वेन तद्विशि-
ष्टिशिष्टग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुतया सहचारविशिष्टवैशिष्ट्ये
सहचारग्रहाभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वाप्रसिद्धिरित्य-
पपत्तिरपि समाहिता ।

यद्यपि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्याप्तेः
केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वादिना ग्रहे भूयोदर्शनापेक्षा नास्ति
निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वं तत्र सिद्धमेव तथापि तन्मतेऽनौप-
कत्वमेतन्मते व्यापकत्वं येनानतिप्रसक्तरूपेण सङ्गृहीतुं शक-
तादृशस्य पक्षतावच्छेदकत्वाच्च दोषः ।

न च व्यापकतायाः अयभावत्वादिमात्रेण ग्रहे सहचारद-
नापेक्षाविरहेण सिद्धसाक्ष्यदुर्गारमेवेति वाच्यम् । निरुक्तभूयोद-
नाग्राह्यत्वे लौकिकग्रहस्यैव श्रवणशनीयत्वात् नैयायिकैर्व्यापकता-
भावस्य केनापि रूपेण लौकिकज्ञानस्य विना भूयोदर्शना-
भ्युपगमात् ।

न च तर्हि न्यायमते व्यापकतायाः योग्यानुपलब्ध्यभावेना-
न्द्रियतया लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधनेनैव नैयायिकमत-
चार्वाकमतस्य च निराकरणात्सकृदर्शनगम्यत्वतत्साध्यकभूयोदर्श-

प्राज्ञत्वसाधनमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । प्राचीनैर्व्यापकतायाः
पि लौकिकप्रत्यक्षोपगमाद् दीधितिकृतैव च तदतीन्द्रियतायाः
निकाराद् भूयोदर्शनादेव तल्लौकिकप्रत्यक्षमस्त्विति अर्थान्तरस्य
लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधने दुर्वारत्वाच्च ।

व्याप्तिग्रहोपाये प्राभाकरमतस्य प्रथमोपन्यासबीजं सङ्गतिं सूचय-
प्रदर्शयति । व्याप्तीति । निरूप्येति । तथा च व्याप्तिनिरूपणस्य सिद्धि-
प्रतिबन्धिकाया व्याप्तिमज्ञात्वा तद्ग्रहोपायज्ञानासम्भवेन प्रथममु-
पन्यासस्तत्स्वरूपजिज्ञासाया विगमादवसर एव सङ्गतिरिति भावः ।
स्मतेति । तथा च स्वानभिमतनिराकरणस्याप्युद्देश्यतया प्राची-
न्यायिकाभिमतं भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतां निराकुर्वाणस्य
तस्मिन्मुपन्यस्य तद्व्यवस्थापिताया व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यताया नि-
राकरणेन स्वानभिमतमुभयमेव निराकृतं भवतीति गुरुमतमा-
त्य प्रथमं प्राचीननैयायिकमतनिराकरणमारब्धमिति भावः । व्या-
प्यप्रहाभावस्य भूयोदर्शनाभावप्रयोज्यता तदैव सम्भवति यदि
ह्युच्चारदर्शनं व्याप्तिग्रहजनकं भवेत् तदकारणविरहस्य तदभावा-
ज्जकत्वादतः सहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्रहजनकत्वं परमतम-
गम्य मूलकारो निराचकार दर्शनानामित्यादिना । तत्र नैया-
कानुमतदर्शनानां दर्शनान्तरनिरपेक्षेण फलानुत्पादकत्वमभिधा-
न्यव्यभिचारात्सहचारदर्शनहेतुतानसम्भवतीति प्रथममभिदधौ ।
न चान्वयव्यभिचारस्य कारणताघटककार्यनिष्ठकारणव्याप्त्य-
घटकतया न कारणताविघटकत्वमिति वाच्यम् । सहचारद-
र्शनसत्त्वेऽपि फलानुत्पादेन तत्प्रयोजकभावप्रतियोगिकारणान्त-
रवश्यमङ्गीकार्यम् । तथा सति तेनैव सहचारदर्शनान्यथासिद्धि-
प्राशयात् ।

दर्शनानां भूयस्त्वेन कारणतापक्षे एकैकदर्शनस्य फलानुप-
यकत्वमकिञ्चित्करम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानद-
यां फलानुत्पादे एवान्वयव्याभिचारात् । सहचारदर्शनत्वेन हेतुता-
। च दर्शनानां मिलनासम्भवोऽकिञ्चित्करः । व्याप्तिग्रहपूर्वं त-
च्छिन्नस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्य सत्त्वे एव व्यतिरेकव्यभिचारा-
काशादतो दोषद्वयसङ्गमनाय वितर्कयति । दर्शनानामिति ।
यत् हेतुत्वम् । एकैकस्यैव फलानुत्पादप्रयोजकत्वम् । मिलितानां

चा हेतुत्वम् । युगात्प्रत्यासन्नानां फलोत्पादप्रयोजकत्वम् । व्यापार-
रा मिलनस्य प्रयोजकत्वे वक्ष्यमाणमिलनासम्भवस्याकिञ्चित्
त्वात्तादृशदोषसङ्गमनाय मिलनं विवर्कयति । मिलनमपेति
स्वरूपतो मिलनम् । कालिकप्रत्यासत्त्या एकक्षणवृत्तित्वम् । व्याप-
तो मिलनम् । व्यापारप्रत्यासत्त्या तथात्वम्, एकक्षणावस्थायिव्या-
रकत्वमिति यावत् ।

एतेन पक्षत्रयमाशङ्कितं वेदिन्यम् । तत्र प्रथमपक्षनिराकरणेन
चाग्दर्शनत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम्, द्वितीयपक्षनिर्वा-
णे भूयोदर्शनत्वस्य साक्षात्कारणतावच्छेदकत्वखण्डनम् । तृतीय-
खण्डनेन तस्य व्यापारद्वारा कारणताया अवच्छेदकताखण्डनम् ।
स्यताति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिप्रदकत्वाभावे साध्ये व्याप्तिप्रदक-
वच्छेदकत्वाभावस्य हेतुलभ्यते इति खेदः । आने इति । दशम-
मितिपक्षे दोषमाहोति दोषः । एताभ्युत्पत्तिविशेषः, एकैकदर्शन-
फलानुपहितत्वात्प्रथमदर्शनादिजन्यताय फलानुत्पादादिति याव-
द्वितीये इति । एवं च मलमात्रवादान् मूलस्य स्वरूपतो-
लनासम्भवादित्यर्थः । तथा न स्वरूपतो मिलनस्य का-
रणाप्रयोजकत्वे व्यामज्यवृत्तता भूयस्त्वेन न साक्षात्कारण-
सम्भवः । 'फलोत्पादप्रयोजकतामप्रतिपदकतावच्छेदकस्यैव'
रूपतो योग्यतावच्छेदकत्वान् । अन्वयानाम् । क्षणव्याप्त्युत्प-
त्ताम् । आस्थिरानाम् । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिताम् । इत्य-
शुचिनाशित्वक्रमोत्पन्न-स्वरूपावशेषणद्वय मिलनासम्भवयोः
तथोक्तम् ।

न्यूनतासङ्गाय व्यापारतो मिलनस्य फलोत्पादप्रश-
तापक्षनिराकरणपरतया न वेत्यदिग्रन्थं व्याचष्टे । तृतीयमिति

(चि०) न च तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रिय-
हकृता व्याप्तिधीहेतवः । प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रिय-
तथात्वकल्पनादिति वाच्यम् । समानविषये स्म-
प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारो
व्याप्तिज्ञानं जन्येत । अन्यथा अनिप्रसङ्गः ।

[illegible]

॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ १ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ २ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ३ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ४ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ५ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ६ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ७ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ८ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ ९ ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥
 ॥ १० ॥ अथ नानाविधानां विभक्तिषु कर्तृत्वस्य विचारः ॥

यत्नः च संस्काराणां ब्रह्म स्वजनकसंस्तारविषयविशेषक
प्रत्यक्षविषयविशेष्यक वा नियमावलीतया हेतुपरिकल्प-
नादपि तत्संस्काराद्यापेक्षामात्रादि संप्रत्यक्षविषयत्वान्न हेतु-
त्वमेव व्याप्तिविशेष्यक वा भवेत् उपाध्यायि तादृशभूतत्वा-
द्विशेष्यकमेवेति कथं तादृशनिग्रहयत्नाच्छायामसंस्कारस्य

व्याप्तिप्राहकताप्रतिश्लेषसङ्गतिरित्यतः संस्कारोपनीततत्ताविशिष्टम्
प्रत्यभिज्ञाने मुख्यविशेषतैव न तु तद्विषयांशे क्वाचित् प्रकाश-
पीति संस्कारजन्यं यज्ज्ञानं तत् स्वजनकसंस्कारविषयमुख्यविशेष-
कमेवेति नियमाभिप्रायकतया पूर्वं सङ्गमयितुं व्याचष्टे । व्याप-
केति । प्रथमतएव शुद्धितत्वात् । तादृशसंस्कारं विनैव कदापि
त्वात् । व्यापकत्वांशस्य ग्रहे इत्यवधारणार्थः । तथा च साध्यपक्षे
क्यापकताग्रहत्वमेव तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकं न तु हेतु-
मिकव्याभिप्रायम्, तथा च सति तादृशसंस्कारं विना व्यापक-
ग्रहस्य दुर्गात्त्वात्, तादृशसंस्कारं विना केवलव्यापकतावच्छे-
दिष्ट एव तदानीं व्यापकता न गृह्यते इत्यस्यैव तद्विनिर्वाह-
नेरग्रहे धीज्ज्ञानात् तद्विनिर्वाहः । तदानीमपि कदाचित् भाव-
तच्छ । तदुक्तवच्छिन्नेतुत्वं च । निश्चित्यकत्वात् । ता-
दात्म्यस्य व्यापकताविशेषकप्रत्यक्षस्य विषयताविषयकत-
तादृशसंस्कारनिर्वाहविशेषकत्वादिति यावत् ।

न न व्यापकताप्रकारकप्रत्यक्षस्य जन्यतावच्छेदकत्वात्
तादृशसंस्कारजन्यं च तादृशसंस्कारविषयताविशेषकत्वभावात्
शसंस्कारस्य व्यापकतायाः प्रतीत्यनेति नियमावगमनात् । तद-
जन्यज्ञाने तादृशस्य विशिष्टविशेषकत्वानियमस्य तदवच्छेद-
विषयकसंस्कारेणापि भूतशान्त्युद्बोधदशयां यदादिभूत-
विषयकस्मरणजनेन कल्पविपुलशक्यत्वात् । साध्यमुख्यपक्षे
कसाधनमहत्वाज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्य व्यापकताप्राह-
कमेवनापि तत्र तादृशनिषेधस्य सरास्येति वाच्यम् । व्याप-
कताविशेषकप्रत्यक्षस्य सत्तुदृशत्वादितो धारणानुरोधेनापि
विषयकतत्प्रकारकप्रत्यक्षसाधारण्यमेव जन्यतावच्छेदक-
व्यमित्याशयात् ।

रजतादिगोचरसंस्कारजन्यस्य शुक्तादौ रजतादिसम-
तादृशसंस्कारविषयविशेषकत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचार-
शङ्कां निराकर्तव्यम् । अत्रमिष्यति । अगृहीतमेदम् । भेद-
सहितम् । ज्ञानद्वयम् । रजतादिस्मरणशुक्त्याद्यनुभवरूपम् ।
स्मृताख्यात्यनभ्युपगमादिति भावः । एवं च तत्र शुक्त्याद्यनु-
स्य संस्कारजन्यत्वात्संस्कारजन्यरजतादिस्मरणे च संस्कार-

परजनादिविशेष्यकत्वसत्त्वात्प्रोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

अथ संस्काराणां स्वाविषयपदार्थविषयताप्रतिधर्मावच्छिन्नज-
नत्वानिरूपकत्वानन्तरमेऽपि व्याप्तिग्रहत्वस्यापि भूयोदर्शनजन्यसंस्कार-
न्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति व्याप्तिविषयतानन्वेष्टात्, तादृशसं-
स्काराविषयव्यापकत्वविषयताया अपि तज्जन्यतावच्छेदकगर्भे नि-
जादन्ततादृशनियमपरतया यथाश्रुतस्य संज्ञतेभूयोदर्शनजन्य-
संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतावादिमते व्यापकताग्रहत्वस्य तज्जन्य-
वच्छेदकताया आवश्यकत्वं व्यवस्थाप्य तदसम्भवपरतया मूल-
प्रमाणमनुचितम् । एवं भ्रमस्य निशिष्टज्ञानत्वेऽपि रजता-
प्रतिबिम्बरूपितशुक्लादिविषयताया रजतादिगोचरसंस्कारजन्यता-
वच्छेदकताप्रवृत्त्यादुक्तानुगमस्य सत्त्वात् तत्त्वादन्वयाख्यातिप्रतिज्ञेयोऽ-
नुपपत्ति इति चेन्न । संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतामते व्याप-
कताग्रहत्वस्योक्तयुक्ता तज्जन्यतावच्छेदकत्वं वास्तवम् । एवं भ्र-
मज्ञानव्याप्तकत्वमपि मुख्यमते न भवति तदभिप्रायेण यथाश्रुत-
यामान्यविषयोपसेवितादृशनियमपरतया मूलस्यायुक्तत्वात् ।

तत्र च संस्कारस्य तदर्थे तद्वर्ग्यं तद्विषयव्यापगाहिन एव तदर्थे
तद्वर्ग्यसंज्ञकत्वनियमां गुरुणामतिमतः । अत एव तेषां न पक्ष-
वर्ग्यं न भवतिज्ञानसम्भाव इति तानद्वयस्यानुमितिहेतुता । तादृशस्य
जन्यव्यवस्थान्यथाख्यातिनादिनां मते तत्सम्भववृत्तिकतेत्यन्यथा-
पि तत्संयुतागमस्य स्फुटं प्रमाणम् । सद्व्यारदर्शनजन्यसंस्कारस्य
विषयतावच्छेदकताग्रहकते तादृशनियमादिविधेयाद् व्यापकतां-
ग्रहकत्वतस्य प्रागुक्तदर्शनातिव्याधुः । तादृशस्य । संस्कारस्य
विषयमानाप्रयोजकत्वात्तदर्थेनैव प्रकृतेः परत्वेऽपि मप्रतिनोक्तनियमे
मिवाराशक्या भ्रमास्त्व्यादादनियमस्य कथनायुक्तत्वात् ।

(चि०) किं च सम्बन्धभूयोदर्शनं भूयोऽसु स्थाने-
दर्शनं भूयोसां वा दर्शनं भूयोसि वा दर्शनानि
तथा । एकत्र स्वरस्योद्भवत्वप्रवृत्त्ययोश्च व्या-
प्रहान् । एकत्रैव धारावाहिके तद्विप्रसङ्गात्, भू-
त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थि-

वत्प्रलौहलेख्यत्वादौ ज्ञानशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहानां
तर्कसहकृतं तथेति चेत् । तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचा-
रादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आनव-
कत्वात्, किं भूयोदर्शनेन ? न च तेन विना तर्क एव
नावतरति । प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवान् ।

(दी०) न तथा । न व्याप्तिग्राहकम् । व्यभिचारादर्शने
व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसह-
कृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः । भूयोदर्शनं तु क्वचित् तर्कवृत्ता-
वृत्त्युत्पत्ते इति निर्गलितम्

(गा०) न तथेत्यस्य न भूयोदर्शनपरार्थ इत्यर्थकत्वं न पश्य-
तीति व्याप्तिग्राहकत्वापरार्थकतया व्याचष्टे । न तथेति । तथा
च भूयोधिकारदर्शनरूपिनः तद्व्यसाधनसहचारदर्शनरूपो न तद्व्य-
साधनसहचारदर्शनः । साधनसाधनसहचारविषयदर्शने
दर्शनरूपो वा साधनभूयोदर्शनपरार्थो न व्याप्तिग्राहक इति
किं चेत्यादिमन्त्रार्थः ।

ननु व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिच-
रज्ञानविरोधिनस्तर्कस्यान्यथासिद्धिगतिं भूयोदर्शनसहकृतम् । त-
र्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वापादनासङ्गतिमित्यत आह । व्यभिचारादर्श-
नमिति । व्यापारतयेति । तत्प्रयोज्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वसं-
नद्धापाारत्वम् । प्रयोज्यत्वं च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कार्याभाव इति प्र-
तिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो निवृत्त्यपि व्यभिचारज्ञानाभा-
स्येति तस्य तर्कव्यापारतेति । तेन तर्को नान्यथासिद्धा व्य-
पारेण व्यापारिणरतथात्वाभावादिति भावः ।

न च तर्कस्य हेतुत्वे साक्षादपि तस्य तथात्वसम्भावतेति
व्यभिचारज्ञानाभावस्य नद्धापाारतया ? न हि तर्कस्य हेतुत्वं व्याप्ति-
प्रत्यक्षे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां किमपि प्र-
माणमस्तीति वाच्यम् । तर्काद् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ सत्यां तर्कवि-
शेऽपि व्याप्तिग्रह इति तदाशयात् ।

ननु भूयोदर्शननिरपेक्षतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादव्याघात इति कथं न चैवमेवास्त्वित्यादिने-
यदन्त्याशङ्केत्यत आह । व्यभिचारादर्शनेति । कश्चित्तर्कप्रवृत्तावि-
ति । यत्र प्रथमाद्वितीयदर्शनदशायां धूमं बह्वचसमर्वाहताजन्यत्वं न
गृहीत अपि तु भूयोदर्शनात्तरमेव यत्र भूयोदर्शनात् कार्यकारणभा-
वतयायेन व्याप्तिग्राहकतर्कप्रवृत्तेरात्र भावः । तथा च भूयोदर्श-
नस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादः काचित्कव्याप्तिग्रहोपयोगितापर इति
हम्य व्याप्तिग्रहकारणत्वविरहेऽपि न नैयायिकानां स्वमतप-
रित्याग इति भावः ।

(चि०) न चैवमेवास्तु । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूल-
ज्ञानानवस्थानात् । ज्ञानमात्रम्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्व-
मित्यनजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति
न । तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः । न
तद्वृद्धाववान्तरजातिरस्ति । सामान्यप्रत्यासत्त्या
विषयसंहारादविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च न स-
त्तर्कनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न । सामान्यस्य
प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न तु सामान्यतया ज्ञानस्य,
यत्रभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्यु-
त्पत्त्यर्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षानि वाच्यम् । द्वितीया-
दर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थात् । न त्वनौपाधिकत्व-
ज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः । तद्देशकालतत्रावस्थितघटा-
तिनामुपाधित्वशङ्कानिरामः कस्यचित् साधनव्याप-
कत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्,
यच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न । अयोग्योपा-
धिष्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् ।

(दी०) नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे । न चैवमिति ।

जातमात्रस्येति । तथा च तन्मूलको व्याप्तिप्रत्यक्षो-
 वतार इति भावः । तर्हीति । न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को
 हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः, निनानुषंगं
 स्मरणस्यायोगात् । न च जन्मान्तर्गीणः सः । जन्मान्तरेऽपि
 पर्यनुयोगतादवस्थात् । अनादित्वेन च परिहायः परतो वि-
 चारयिष्यते । न चेति । मानाभावात्, तर्कस्य च हेतुत्वाविशेषः ।
 यदि चावृहीतस्यावृहीतपुरोवर्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तिरिति
 तिसद्वस्तदा पुरोवर्तित्वे तद्वद्दो मृश्यतां न तु सामान्य-
 नेत्याह । न त्विति ।

(गा०) ननु जातमात्रस्य प्रवृत्त्यादिजनककृतिसाध्यत्वानुभित्वाप्ये-
 कव्याप्तिग्रहस्य तर्कं विनोत्पत्त्यवयव इद्विबुद्धादिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रति-
 व्याप्तिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रति-
 नग्रहसामान्यकत्वोपगमेऽपि तादृशव्याप्तिग्रहसामान्ये इकारिण्य-
 दर्शनस्य दुर्वारत्वमित्याशङ्कं परिहराने दाधितं । तथा च तर्क-
 तन्मूलक इति । तदिव मूलं यस्येति व्युत्पत्त्या तन्मूलकता-
 पेक्षकान्तिकव्याप्तिग्रहमूलक इत्यर्थो यत्राविप्रभूतिव्याप्ति-
 नुसारेणैव कर्तव्यः । सः । जातमात्रबालकीयव्याप्तिस्मरण-
 तोऽनुभवः । पर्यनुयोगेति । तादृशानुभव एव तर्कपेक्षयातयस्या-
 सत्त्वादिति भावः ।

नन्विममनवस्था न दोषाय जन्मप्रवाहस्यानादिनया शाय-
 जन्मनि स्वस्वपूर्वजाततर्कपेक्षव्याप्तिप्रत्यक्षमूलकस्मरणस्य जन्म-
 ममव्यवहितप्राकारे तर्कं विनापि सम्भवेन कार्योत्पत्तोत्पत्तेर-
 भावात्, अन्यथा बीजाङ्कुरस्थलीयानवस्थाया अपि दोषोऽपि
 सेरित्यत आह । अनादित्वेनिति । जन्मप्रवाहस्येत्यादिः । परतो
 सिद्धान्तग्रन्थे । न चैतद्विबुद्धावधानतरजातिरस्तीति मूले हेतुमूल-
 हेतुं पूरयति । मानाभावादिति ।

ननु तर्कजन्यतावच्छेदकतयैव जातिः सेत्स्यतीत्यत आह । तर्क-
 स्येति असिद्धेरिति । तर्कस्य विजातीयव्याप्तिबुद्धौ हेतुत्वे तं विनापि

व्यभिचारग्रहदशायां व्याप्तिग्रहसामान्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र व्यभि-
चारज्ञानभावेहेतुताया आवश्यकत्वे तर्कहेतुतायां युक्त्यभावादिति
भावः । सामान्यत्वेन ज्ञाते सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्याभिमानेन
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवसते ऽनुमित्यौपयिकयावद्धूमधर्मि-
क्याप्तिग्रहे अनाधिकृष्टाया व्याप्तेर्ज्ञानमनेकसामानाधिकरण्यवृत्ति-
त्वेन सामानाधिकरण्यत्वज्ञानदेव भविष्यतीत्यनेकसामानाधि-
करण्यज्ञानमपेक्षितं तदेव सम्बन्धभूयोदर्शनमित्याशङ्कते मूलक
। सामान्येति । सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं इत्यतः स्वरू-
पत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं लभ्यते । तथा च यदा सामा-
न्यं ज्ञातमव नास्ति किं वा ज्ञातमस्ति न त्विन्द्रियसम्बन्धव्यक्तौ
तर्कं तत्प्रत्यासत्तया यावत्तद्विशयस्य स्थापनिरित्याशङ्कावतार-
णम् तद्विशयमात्रं भाव पूर्यते । यदि चेति । सामान्यत्वेन । अने-
कज्ञानसत्त्वेन । न तद्वद्देहि मृग्यतामित्यन्वयः । सामान्यत्व-
व्याप्त्यस्य तावद्विशेषणतत्त्वमनेकसिद्ध्यसम्बन्धविशेष्यकत्व-
निमित्तत्वावश्यकता तादृशवित्तेषोपासनादनर्थक्यादिति भावः ।

मूलकाकतालीयताशङ्कते । धूमधनौ तद्विसम्बन्धे काकगम-
नास्य तालपानसम्बन्धतुल्यत्वशङ्कत्यर्थः, तुल्यत्वं चानियत-
मात्रं तथा च बहौ धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरनिष्ठाभावप्रतियोगि-
नोपपत्तिव्यतिथ्यास्तादृशशङ्काया व्यभिचारशङ्काविधया वि-
शेषतासाक्षाद्भूतनार्थं धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरे बह्विसम्बन्धदश-
नसम्बन्धमन्त भावः । द्वितीयाद्दर्शनेऽप्येति । व्यक्त्यन्तरे व-
दित्यसम्बन्धदर्शनेऽपि अपगवाप्यक्त्यन्तर्भावोपासनादशङ्कात्पादे वा-
यताभावादिति भावः ।

(चि०) अथ साध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामु-
पाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहेऽतस्तेषामनुपाधित्वज्ञा-
नं भूयोदर्शनाधीनसाध्यव्यापकत्वज्ञाने सनीत्येत-
त्वं भूयोदर्शनापेक्षा । अत एव यावता दर्शनेन तन्नि-
श्चयस्तावद् भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसङ्ख्यानिप-
पत्तिरिति वाऽननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापक-

त्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक
स्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति
तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न ।

(दी०) साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावा-
तियोगित्वं तद्वद्व्य साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य
तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा ।

(गा०) साध्यव्यापकत्वग्रहे भूयोदर्शनापयोगितामुपपादयति
दीधितौ । साध्याव्यापकत्वमिति । तच्छून्यसाध्याधिशून्य-
व्यक्त्यन्तरस्यैव तन्निष्ठव्यापकतावृत्तत्वादिति भावः । ततो-
दर्शनापेक्षेति । तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वग्रहा-
दनेकसाध्याधिकरणदर्शनस्य तथात्वपर इति भावः ।

मूलस्थतद्व्यापारपदस्य बहिरिन्द्रियव्यापारार्थकत्वे यद्विनिश्चि-
यस्य व्यभिचारेण व्याप्तिग्राहकत्वात्सम्भवाद् भूयोदर्शनाहितसंस्कार-
रस्य तत्त्वहकारितया न सम्भवतीति लभ्यते तच्च नापायते तद्वृ-
त्त्वादेश्चक्षुर्गदिजन्यतावच्छेदकतया मानसव्याप्तिग्रहे यत्तत्त्व-
चारानवकाशात् । भूयोदर्शनव्यापारार्थकत्वे तादृशसंस्कार-
भूयोदर्शनकारणतावादिता मानसस्यापि व्याप्तिग्रहस्याभा-
वासङ्गतिः । स्वतःसिद्धशङ्काविरहस्थले सकृदर्शनादपि तद्व्या-
प्रहोपगमे इदं व्यभिचारेण मनःसहकारिताया अप्यन्यथा-
न तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरतादयथा मनःसहकारितया-
क्षेपपरस्य नापीत्यादेरनुपस्थितिरित्यन्यथा व्याख्यातुं वितर्कयितुं
तदाहित इति ।

(चि०) अयोग्योपाधिसंशयार्थानव्यभिचारसं-
शयस्य तथाप्यनुच्छेदान् । स च न भूयोदर्शनाज्ञाप-
नुमानादिगुक्तम् । अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो
न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सद्यो-
रादिज्ञानवता व्याप्तिग्रहात् । नापि मनसः, इन्द्रिया-

द्विषद् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणांतरत्वापत्तेः ।

(दी०) तदाहितः संस्कारो वहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसापि वा ? आद्ये तद्व्यापारं विनेति । द्वितीये नापीति ।

(गा०) सकलेन्द्रियसहकारित्वेऽपि वक्ष्यमाणप्रमाणान्तरता-
पत्तिरस्वादिशिष्य मनोमात्रोपादानसयुक्तमित्याशयेनापिकार-
णवशाद्य विनर्कयति । मनसोऽपीति । आद्ये इति । वहिरिन्द्रिय-
मात्रं विनापि व्याप्तिग्राहे तत्तत्प्रकरणधर्मस्यैव तादृशसंस्का-
रस्य शतच्छेदकत्वमुपेयम्, अन्यथा तादृशसंस्कारं विनापि तत्स्थ-
ान्यवसात्रीयलाक्षात्मिप्रत्यक्षापत्तेः । एवं च वहिरिन्द्रियेतरस्य
तस्याऽपि सहकारित्वमव्याहतमेवेति तन्मात्रसहकारित्वानुपपत्ति-
ति मूलाभिप्राय इति सावः ।

(नि०) तस्मात् परिशेषात् सकृदर्शनगम्या सा ।
अत्र हि उपाध्यभावा व्याप्तिः । अभावश्च केवला-
पेक्षया तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्जा-
नम् ? तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना ।
तदाधिकस्तदभावाऽस्ति । न च प्रतियोगिज्ञानमभि-
यसादिज्ञानजनकं येषां पाधिज्ञानं विना तद्य स्यात् ।
अमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चित् ज्ञानुपवाशिष्यते ।
उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्विषयपेक्षते, दीर्घत्वादि-
व्यवहार इवावधिज्ञानम् । न चैवं रासभमम्बन्धतुल्य-
द्विधुममम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् ।
उपाधिस्मरणे सति उपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुप-
समसमवधाने चांपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवला-
धिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च ।

(दी०) परिशेषात् । साध्यसाधनमम्बन्धग्राहकातिरिक्तान-

पेक्षग्रहकत्वात् । उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिः निर-
स्यति । तथा हीति । उपाधिस्मरणे इत्यादि ।

(गा०) ननु स्वाग्राहकभूयोदर्शनकत्वे सति ग्राह्यत्वं परिशेष-
तश्च घटादौ निर्वक्ष्यमाणसकृद्दर्शनग्राह्यत्वव्यभिचारोति कथं हेतु-
त्यत आह । परिशेषादिति । साध्यसाधनसम्बन्धेति । ननु साध्य-
साधनसामानाधिकरण्यग्राह्यकालिरिक्तजन्यग्रहाविषयत्वव घटादपि
तादृशसामानाधिकरण्यविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनग्रहस्य
तत्सामानाधिकरण्यग्रहाजनकाजन्यत्वात् । साध्यसाधनसम्बन्ध-
ग्रहाहकातिरिक्तजन्यग्रहाविषयत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्ध-
विषयकग्रहाविषयत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वे च साधनानिष्ठतत्त्वस्या-
पाध्यभावरूपायां व्याप्तावसिद्धिः । साधनरूपस्य साध्य-
साधनसम्बन्धाविषयके ज्ञानेऽपि कदाचित्कालादुपाध्यभावेऽपि
शिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य व्याप्त्येऽपि साधनानि-
र्दिष्टनित्यामौ दृष्टान्ततया तद्विनिर्जितत्वस्थगमे । अत्र साध्य-
साधनसम्बन्धघटितपदार्थान्तरे व्यभिचारोऽपि नृवीर्य इति
एतेन साध्यसाधनसम्बन्धव्यभिच्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वानिरूपकत्वे-
त्वादितिरूपितजन्यतावच्छेदकनिर्णयताकत्वस्य साध्यासाधन-
सम्बन्धविषयितानवच्छिन्नजन्यतानवच्छेदकनिर्णयिताकत्वस्य
विवक्षितत्वेऽपि न निस्तामः । साधनार्थविषयताया अपि नान्य-
जन्यताविशेषावच्छेदकत्वाभिति चेन्न ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावाप्रयोजकप्रयुज-
त्वावच्छिन्नाभावकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयितानवच्छि-
जन्यतासामान्यावच्छेदकनिर्णयिताकत्वस्य वा विवक्षितत्वा-
नवच्छिन्नसाधनग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकस्तद्वाहकसामान्यभावस्य
साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नाभावाप्रयोजकः, व्यापकप्रयोज-
कचित्छिन्नाभावप्रयोजकस्य व्यापकधर्मवच्छिन्नसामान्यभावरस्य
व्यधर्मवच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकत्वानियमादित्यतः प्रथमस्य, सा-
धनसामानाधिकरण्यविषयितान्तःपातित्याः साध्यादिविषय-
यास्तादृशसकलजन्यतावच्छेदकत्वाच्च द्वितीयस्य नासिद्धिः ।

अस्तुतस्तु ग्रहस्य विषयितार्थकतया साध्यसाधनस-

अन्यविपरिन्वाप्रयोजकानधीनविपरिन्वाकत्वमेव साध्यसाधनेत्या-
देवंप्रामाण्यः । एकदेशमानं दिना निशिष्टमानानिर्वाहात् सा-
धविपरिन्वाप्रयोजकस्य साध्यसाधनसम्बन्धविपरिन्वाप्रयोजक-
वैतयमात्र दृष्टान्ताद्यसिद्धिः । साध्यसाधनसम्बन्धावगाहिज्ञानज-
ज्ञातिरिकाजन्ये समूहालम्बने षष्ठादेर्विपरित्वेऽपि तद्विपरित्वस्थ-
साध्यसाधनसम्बन्धमानाप्रयोजकघटेन्द्रियसन्निकर्पादिप्रयोज्यत्वाच्च
भिन्नारः । प्रयोज्यप्रयोजकमानश्च प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपस-
द्वयवैशेष्य एवेति सर्वमेतानाकुलम् ।

भाष्यसाधनसम्बन्धप्राहकताव्यापकप्राहकताकत्वं सकृदर्शन-
मत्र बोध्यम् ।

अतुमेति त्रनेकतावच्छेदकहेतुविषयतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे-
प्राप्ता अतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः पक्षत्वे बा-
धित्वे तथा हेतुव्यापेद्व्यवहारोपपन्न उपपत्त्यभावरूपव्याप्तेः प-
क्षे तादृशव्याप्तेर्भूयोदशेनप्राह्यता नैयायिकानामभिगता तस्याः
अर्थान्प्राह्यतासाधनासम्भवेनार्थान्तरप्रसङ्ग इति दूषणमनवका-
शान्तरप्रकारताश्रयोभूयोदर्शनप्राह्यः सकृदर्शनप्राह्यो वेति वि-
शेष तादृशरूपावच्छिन्नसकृदर्शनप्राह्यत्वस्याकाङ्क्षितत्वात् । ता-
दृशरूपावच्छिन्नं च नैयायिकानां मते व्यापकसामानाधिकरण्यं
ननु उपाध्यभाव उपपन्नदेतत् ।

समुद्रशानतन्तरमनुभिर्वापत्तिपाणप्रस्तावे व्यवहारसामग्री-
रूपानाकाङ्क्षितवान्त्तद्यदास्तेतुत्यादिति मूलासङ्गतशङ्कानि-
मपथाधेयोग्यानुपलम्भ्यानुयितहेतुन्ये अतीन्द्रियासन्निकृष्ट-
कान्तिन्यनुपपत्तेस्तत्रोपाध्यभावव्यवहारस्यानुपपत्त्या समं स-
न्निधानतालाभाय तत्र तद्यवधारानुपपत्तिसूचकं व्यवहारे
शानुपलब्धहेतुताभिधानमिति सूचयितुं तद्वन्धमवतारयति ।
इमिति ।

(दी०) नन्वेवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात्, उ-
पयोग्यानुपलम्भविरहादत आह । तद्व्यवहारेति । तथा च
व्यवहारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः । तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञा-
। उपाधिसमरणे इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् । अभा-

वत्वञ्चेद्मिह नास्तीति प्रतीतिमाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो-
ऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत् । एवं चोपाध्यभावत्वेन ज्ञा-
नेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः ।

(गा०) तादृशसमाधानस्फुटीकरणाय भावं व्याचष्टे । तथा-
चेत्यादिना भावं इत्यन्तेन । तथा च । व्यवहारस्याप्यनुपपत्तिसम्बन्ध-
तत्रान्यस्य कारणत्वे च । हेतुः । कारणम् । स एवेत्येवकारेण उपा-
धियोग्यानुपलम्भस्य कारणत्वव्यवच्छेदः ।

नन्वेवमुपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमित्वावभावव्यवहारे च हेतु-
त्वाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । उपाधिन्मरणे इत्यादि । कृत्वा-
णोति । प्रत्यक्षात्मकापाध्यभावत्वपक्षात्कक्षानकारणेत्यर्थः । तथा च
तत्र हेतुपदं योग्यसन्निकृष्टहेतुकाणामन्यादीविशेषप्रयोजकपर्याप्त-
नासङ्गतिरिति भावः ।

अभावत्वस्य भार्वाक्षित्वानिरिक्तस्य दुर्निर्घस्यतया नैव प्रका-
रेणाधिकरणस्वरूपाभाववादिनामभावज्ञानहेतुता न सम्भवति । अ-
वभिन्नत्वस्य तन्मतेऽप्रभिव्येरोऽभावेनैव निर्वक्ति । अभावत्वं ज्ञेय-
प्रतीतिमाक्षिक इति । तादृशप्रतीतिं प्रतियोग्यनिरिक्तस्य तत्र-
पदनिर्देश्यतावच्छेदकस्य यस्तुतोऽभावांशे प्रकाशताया अभाव-
विति भावः । स्वरूपविशेषस्य अनुगतप्रतियुग्मादकत्वायोग इत्य-
शयनाह । पदार्थान्तरं वेति । उपाध्यभावत्वप्रकारकव्यापिशते
योग्यानुपलम्भहेतुत्वे साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकांतरत्वात्तदप्र-
कत्वस्य व्याप्तावसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय स्वयं व्याचष्टे । एवं वेति-
न वारयाम इति । तावताप्यधिकरणतावच्छेदकधूमत्वादिवक्तव्य-
तद्वद्वेऽधिकापेक्षाविरहेणास्ति शङ्कानवकाशाविति भावः ।

(चि०) नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्विश-
पदर्शने सति रासभादिमंशयवत् तत्संशयो न स्या-
दिति चेत् ? व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवा-
पाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इति शङ्कया गृहीतव्या-
सावपि संशयः । अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिवि-
रासकारा व्याप्त्यभावशङ्काऽपनीयते ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धस्वरूपव्याप्तिवत्त्वेन वा ? आद्ये इष्टापात्तिः, द्वितीयमपि किमुपाधिसंस्मरणादिकं विना तन्मसवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे ? आद्ये किं विद्यमान इति । तथा च तदग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तन्मसयो नानुपपन्नमिति भावः ।

(मा०) उपाध्यभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः तद्वत्पूर्ववृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारेण संशयाभावापत्तौ तत्प्रकारकनिश्चयाभावेन संशयो नानुपपन्न इति किं विद्यमान इत्यनेनानुपपन्नसमाधानस्यासङ्गतिः । तत्प्रकारकनिश्चयस्य प्रथमतो ज्ञेयत्वं अतस्तद्वशानुपपत्तिं स्वयं समाधातुं अन्यादृशसंशयाभावापत्तौ च मूलोक्तसमाधानं योजयितुं विनर्कयति । व्याप्तिस्वरूपे तद्वत्पूर्ववृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । निश्चयिसम्बन्धस्वरूपेति । उपाध्यभावव्यावच्छिन्नविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपेति । उपाधिसंस्मरणानन्तरोत्पन्नप्रथमहेतुत्वे संशयाभावापत्तौ मूलोक्तप्रथमसमाधानासङ्गतिः । तत्र हेतुत्वं नुपलम्भसत्त्वेन निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकस्यापि निश्चयत्वं सम्भावात् तद्वत्समवधानानन्तरोत्पन्नदर्शनोत्तरं तदापत्तौ च निश्चयनिश्चयकार्त्तानाथे संशये एव प्राप्ताप्यसंशयस्योपयोगितया अत्र च निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकनिश्चयानुपपत्त्या यद्वेत्यादिना प्राप्ताप्यसंशयं कल्पयित्वा तत्प्रकारकसंशयोपादानमार्कश्चित्कारमित्यादिद्वितीयपक्षे पुनर्वितीकरणं समाधानद्वयं योजयति । द्वितीयमपीति । आपादनामिति शेषः । उपाधिसंस्मरणादिकं विना सम्बन्धग्रहे इत्यप्ययं । यादृशसम्बन्धग्रहपूर्वमुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकोपाधिसंस्मरणादिघटितो योग्यानुपलम्भो नासीत्तदुत्तरामत्यर्थः ।

तन्मसवधाने इति । तादृशयोग्यानुपलम्भसमवधानोत्तरजातसम्बन्धदर्शनोत्तरं वेत्यर्थः । मयात्र हेतुव्याप्तिवत्त्वेनानुपलभ्यमान उपाध्यत्र विद्यमानो न वेति संशयाद्याप्तिसंशय इति यथाश्रुतमूलार्थोऽसङ्गच्छते, उपाधिनिष्ठस्य प्रकृतहेतुवर्तमानत्वाभावस्याप्युपाध्यरू-

पथमिद्वयरूपतया निश्चितत्वेन संशयायोगात् । हेतावुपाध्यभाव्यनिश्च-
यस्यापि तादृशसंशयविरोधित्वान् । अप्रामाण्यसंशयानिरिक्तसंश-
यस्य विपरीतानुसृत्यप्रतिषेधकतायामुत्तेजकत्वे मानाभावाच्च । स-
मानाकारकनिश्चयाभावादेव संशयोपपत्तस्तमनुकृत्वा प्रकारान्तरा-
नुसरणं न्यूनतानुद्धाराद्धेति । विद्यमाने । ज्ञायमाने हेतौ । उपाधि-
त्येनोपाधिरेव न ज्ञान इति मूलं योजनीयमित्यभिसन्धिना ता-
दृशभूलस्य फलितार्थमाह । तथा चेति । तदग्रहमात्रम् । उपा-
ध्यनुपलम्भमात्रम् । उपाध्यनुपलम्भयोग्यत्वमिदं मात्रपदव्यवच्छे-
द्यम् । तद्व्यवच्छेदलभ्यमाह । न त्विति । तदभावत्वेन । उपाध्यमा-
यत्वेन । ग्रह इति । तादृशग्रहप्रयोजकस्वोपाधियोग्यानुपलम्भस्या-
भावादिति भावः । तावन्तैव कथं संशय इत्यत आह । समानानि ।

(चि०) यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्वासासि संशयः । यथा
घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञानं सति तत्प्राप्त्याप्य-
संशयाद्गिस्तत्संशयां न त्वग्रिमसंशयादुरीतेन न च
घटज्ञानमेव न वृत्तामिति कल्प्यते । तथेहाप्युपा-
ध्यभावस्य व्याप्तिव्याप्तस्य च केवलान्वयकरणस्य
प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वाद् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभा-
वाच्च परिशेषेण सकृदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्
निश्चयं प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । न चैवं रासभे-
ऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्वादिति याच्यम् ।
तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्
कचिदसंभर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोषमाहात्म्यात् ।
न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न
तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात् ।

(दी०) द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति । प्रथमेति । सत्पुत्राभिस्म-
रणादवित्वादिः । न चात्रापीति । सर्वत्र रासभादावित्यर्थः ।

(भा०) ननु प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्प्रामाण्यसंशयादेव

तत्संशय इति मूलमसङ्गतं प्रथमदर्शने उपाध्यभावत्वेन व्याप्तेरमानात्
प्रामाण्यसंशयस्य तदुत्तरसंशयेऽनुपयोगादित्यतः पूरयति । सत्यु-
पाधीति । तथा चापाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकस्योपाधिया-
भ्यानुपलम्भस्य सर्वत्र प्रथममुपाध्यभावत्वेन ज्ञानं सम्भवतीति
प्रामाण्यसंशयोपयोग इति भावः । एवं च निश्चितत्वादिति मूल-
त उपाध्यभावत्वेनेत्यादिः । तनु उपाध्यभावत्वेन ज्ञाने उपाधि-
योग्यानुपलम्भवत् प्रथमदर्शनदशायां दुर्घट्यन्वर्थापि किञ्चित्कार-
ण कल्पयामां तत एत तत्रोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानाभावोपपत्तौ
हे ज्ञानप्रामाण्यसंशयकल्पनयेत्यत आह मूले । व्याप्तिग्राहकान्त-
रिति । मूलदर्शनाद्व्याप्तिग्राहकत्वात्सम्भवादेत्यर्थः । सकृदर्शनस्य ।
आद्ये तेषामनुपलम्भमात्रादुक्तस्यापि अरण्यरूपस्य । ग्राहक-
त्वात् । उपाध्यभावत्वेन व्याप्तिजनश्रायत्तत्वात् । तन्निश्रये । तादृश-
दशानुपपत्त्याये । न चापाधित्यग्राहेत्यस्य गन्तव्ये इत्यर्थकत्वे
मूर्तत्वं केचित्शस्त्रे व्याप्यत्वं शस्त्रस्येष्टत्वाद् अतो दीर्घान-
व्याप्यत्वं । सर्वत्र रासभावान्यर्थ इति ।

२०. अत्रणार्हस्वरूपान्तरकत्वमभावस्याभ्युपेयापि उपाधि-
यमान्यभावस्यान्तर्निष्ठपक्षाशयेन उपायकसामानाधिकरण्यरूप-
त्वात् । तस्य । तस्यास्मादुपपत्त्यायेन सत्त्वादर्शनसामग्री
तत्त्वोक्तप्रत्यक्षावपि तदुपलब्धदर्शनग्राह्यत्वं व्यवस्थापयतामे-
वेतिना मतमुपन्यस्यात् मूले । केचित्स्विति ।

(नि०) केचित्तु साधनवन्निष्ठान्यन्ताभावोपपत्ति-
र्हेतिसाध्यसामानाधिकरण्यम्, साधनवन्निष्ठान्यो-
पाभावाप्रतिषेधांगसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभ-
यपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथम-
स्वगतयेव । महानमे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो
सऽवगमस्वस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानि-
यनुभवात् । रासमे तथाऽवगमेऽप्यग्रे न बाध्यते इति
तत्र । एवं हि तद्वह्निर्दधूमयोरेव व्याप्तिः स्यात्त तु

धूमन्ववह्नित्वावच्छेदेन न च तदनुमानोपयोगिव-
ह्नित्वं वाह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति
प्रथमतो ज्ञानुपशक्यमेवेति । मैवम् ।

(दी०) अवगत इति । स्वरूपकथनमात्रम् । महानमे-
इत्यस्य । अस्मिन्नित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्योद्भूतत्वा-
सामान्यतद्वतोरिव योग्ये बहौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्व-
तोरप्यन्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वादिति भावः । न प्र-
तियोगितावच्छेदकमिति । न धूमसामान्यतमानाधिकरणताऽभा-
वप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः ।

(गा०) नन्ववगतत्वस्य व्यापकत्वाद्यदकत्वाद्यापकताज्ज्ञान-
मध्येऽवगत इति कीर्तनवर्तिश्रुतकर्मित्यत आह दक्षिणैः । अत्र
इतीति । धूमसामान्यतमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वाभावात् न
नसत्सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद्योऽपि न योग्यः । विप्रवृत्त-
नसनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अनुपलम्भाभवात्तदवगत-
यति । महानसे इत्यस्येति । अवगतत्वस्य विवक्षितत्वे महानसेऽपि
ऽभावान्तरस्यानवगतत्वदशया महानसादानवयनाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहसम्भवादस्मिन्निति पूरणप्रयोगोक्तत्वे
ऽवगतत्वांशपरित्यागात्पूर्वं नैतत्पूरितम् ।

ननु तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यार्थे पिशाचादिनिष्ठस्य
त्वात्तत्साधारणतादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नान्त्यन्ताभावतद्वत्त्व-
कथं योग्यतेत्यत आह । महतीति । तथा न योग्य-
मात्रप्रतियोगिकत्वं नाभावयोग्यतानियामकं अपि तु योग्य-
तुलम्भः, महति वायौ पक्षवृत्तिमद्वत्विशेषणविशिष्टोद्भू-
तवत्त्वं आपादकीकृत्य उद्भूतरूपोपलम्भस्यैव योग्ये बहौ
योग्यताविशिष्टतादृशप्रतियोगित्वमापादकीकृत्य तदुपलम्भा-
पादनस्य सम्भवात्पक्षवृत्तिविशेषणविशेषितप्रतियोगित्वमापा-
दकतापक्षयोग्यप्रतियोगित्वप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपयोग्यानुपल-
म्भाऽश्रुत एवेति तादृशप्रतियोगित्वतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभाव

24,2

इद्व्यादी प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वस्य धृष्टान्तवदक-
प्रसङ्गावश्यकम् । वादित्यादिकं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्याक-
रकतास्य प्रथमतोऽशक्यत्वेन सामान्यव्याप्त्यस्य दर्शनप्राप्त-
व्याभासोपपादः । अतः प्रतियोगितापदं प्रतियोगिताविशेषपरत-
या व्याकुर्वते । न धूमैः । धूमव्यक्तिविशेषस्यार्थव्यवस्थाभावा-
त्प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावरूपं सुप्रसङ्गतमसामान्ये-
ति । तादृशाभावप्रतियोगिताविशेषापरवच्छेदकत्वाभावस्य सुप्रस-
ङ्गात्प्रतियोगितासामान्येति । आशङ्क्यार्थः सामान्यपदोपादाना-
दभावपदस्यापि तत्सामान्यपदतात्पर्यः, अतस्तादृशाभाविशेष-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपं सुप्रसङ्गमपि न क्षतिः ।

(चि०) प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापको वा साधनत्वाभिधनेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं बोधायिः । उभयथापि तदभावात् न व्याप्तिः । सिद्धयसिद्धिभ्यां तन्निर्वाणानुपपत्तेः । किं तु साधनस्वव्यापिचारिण्यभिचारिभाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । तस्य च प्रथमं ज्ञानमशक्यत्वात् । किं च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तद्योपाध्यभावत्वम् । न चाप्यधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । न च निवर्तनः प्रथममुपाधिधीरहितः । यद्यपि पत्तिवोगिज्ञानं व्यवहारात्तन्निर्वाणभावज्ञाने हति । अस्तु साधनत्वम् । तथापि तदभावात् साध्यव्यापि । उपाध्यभावज्ञानाधीनत्वमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि । न चैवम् । तदस्तु विशेषणदर्शने सत्त्वचारिद्विभावात्तदवच्छेदकत्वाद्यभिचारसंशयात्प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिर्निश्चयः ।

(दी०) अथ साधनव्यापकव्यापत्वाभावात् साध्यव्यापिकरणस्वरूपमेव, एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनत्वमेव दकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञानं व्याप्तिरित्युक्तम् तद्व्यतिरिक्तं न सकृदर्शनगम्या, सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह । किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा । न चेति । उपलक्षणमेतत् । उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवदुपाधिसामान्यतद्वतोर्भूतत्वादिसामान्यतद्वतोऽस्तिव्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । न च योग्यो

परिचयतिरेकग्रह एवानुमानाद्ग्रह, अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमि-
नियमज्ञात् । यथाश्रुतं दूयति । यन्नोक्तमित्यादिना ।

(गा०) तस्य च प्रथमं ज्ञानुपदेशकत्वादिति मूले यद्यपि यावत्स्वव्य-
भिञ्जितव्यभिञ्जरिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिर्वेऽपि साध्य-
व्याप्याधिकरण्यत्वेन सकृद्वर्तमानप्राप्तत्वं तस्याः सुमुद्रय । व्याप्तिर्वेत्त
प्रत्यक्षासम्भवस्तु यथाश्रुतासाध्यभावरूपव्याप्तिवपक्षेऽपि किं चे-
त्प्राप्तिता वाच्य इति पारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तिर्वेत्त स्वीकार्यं
सकृद्वर्तमानप्राप्त्यातिराकरणं न सहजञ्जे । तथापि साध्यसाधन-
सामानाधिकरण्यमागस्य तथाप्येऽवित्रादात्साध्यसाधनसामाना-
धिकरण्यविषयतात्प्राप्तिदिपयतानि रूपितानुमितिजनकतावच्छे-
दप्रमाणताश्रयस्य तेन केतापि रूपेण सकृद्वर्तमानप्राप्तत्वं गुरो-
रुपाध्यायस्येन सहजमर्थाधिकृतो साध्यभाववत्प्राप्त्याप्यव्याप्यत्वाभाव इति ।

तानि विज्ञानमन्त्रादिना प्रमाणानां रतेष्वपि तावच्छेदकसाधन-
तावच्छेदकार्वाचिल्लक्षमात्राधिक्यमात्रप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
मात्रादपर्ययः । साध्यसाधनत्वच्छेदकः । साधनव्यापकता-
वच्छेदकतायावन्तो धर्माः प्रत्येकं तत्रैव विज्ञानसाधनवृत्तिना-
नः । अतस्तत्त्वच्छेदकत्वोक्तत्वात् साधनवृत्त्य-
साध्यतावच्छेदके
तत्रैव इत्यपवादः । अधिकरणस्वरूपमेवेति । तथा च तादृशा-
न्यत्र साध्यतावच्छेदकादिच्छेदकत्वमात्राधिक्यमात्रात्मकालौपाधिक-
त्वमन्त्रस्वरूपव्याप्तः सत्त्वज्ञानमन्त्रत्वमन्त्राद्वन्तमेवेति भावः ।
अतस्तत्त्वच्छेदकत्वमिति साधनव्यापकस्वरूपेणाधिक्यमात्रा-
नुसारेणा-
न्यत्रैव निरुच्य साध्यत्वमन्त्रित्वावच्छेदकविज्ञानरूपो-
पाधिक्यमात्रा-
नुसारेण न भवेति । एवमिति । साधनतावच्छेदका-
निरुक्तिवच्छेदकत्वाभावोऽपीति । अधिकरणस्वरूप एवेत्यनु-
पपद्यते ।

यथैपि धूमादिनिष्ठवहिसामानाधिकरण्येऽपि प्रकृतसाधन-
तावच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यातिरिक्ततत्त्वज्ञातित्वावच्छेद्यत्वमशनम् ।
तथापि साधनतावच्छेदकारिणिकमात्रावच्छेद्यत्वमत्र विनाशितम् ।
अत्र प्रमेयसामान्यमेव साधनतावच्छेदकं तत्र तदतिरक्ताप्रसिद्धावपि
न क्षतिः । साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वविशिष्टावच्छेद्यत्वस्यैवा-
वच्छेद्यत्वान्तार्थतया साधनतावच्छेदकातिरिक्तांशस्यानिवेशात् ।

प्रमेयसामान्यस्य साधनतावच्छेदकता यत्र तत्रावच्छेयमात्रस्य साधनतावच्छेदकत्वमधिकस्त्रिमेयावच्छेदकत्वमित्येऽपि साधनतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणमेयत्वविशिष्टानवच्छेदकत्वसहितमवच्छेदकत्वं रूपान्तरण स्वरूपतो वा मेयावच्छेदे वस्तुनि प्रसिद्धमेव । महान्सीयवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य यद्व्याधिसामानाधिकरण्यत्वेन भूमत्वावच्छेदकत्वमपि महान्सीयवह्न्यात् भूमादित्यादौ नानिव्याप्ति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वान्नाधिकरण्यत्वे साधनतावच्छेदकत्वमप्यवच्छेदकतावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छेदकत्वात्तत्त्वेन पितृक्षित्तत्वात् । अभावस्य भावप्रतियोगिकतयाऽधिकरणस्वरूपतानिर्वाह्य प्रतियोगिकोटीं निशेप्यदलम् ।

वस्तुतः स्वरूपमस्वन्धरूपवच्छेदावच्छेदकभावस्य दूषितत्वात्परिमाणपक्षवच्छेदकत्वं निवेद्यं तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वात्साधनतावच्छेदकत्वमप्यवच्छिष्टानिष तावच्छेदकतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकत्वासाधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वान्यवच्छेदकत्वं तदन्त एव साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि निरुक्तम् ।

व्याप्तिव्यतिरेकः प्रथमदर्शनाद्यवच्छेदपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वेन तथात्वानुसयात् गुरुणामात्मनो सेत्स्यतीति शङ्कायाऽपि चेत्यादिदूषणोपरि सत्तात्ता निराकर्तुमाशयं पुरयति । येनत्यादिना सामानाधिकरण्यप्राप्तस्य केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वात्तद्विषयस्य । तथाभावम् । सकृदर्शनमस्यत्वम् । न वारयाम इति । अतुल्यजनकज्ञानोपायमधिकृत्यैव विज्ञागताहुतपस्य रूपान्तरेण सत्तात्ता स्यात्प्रकृतत्वादिति भावः । गुरुणां विंशप्रबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वात् नभ्युपगमाद्विशेषणज्ञानसाध्य-वादिति हेतुः स्वमते एव सकृच्छेदकत्वमस्त्वमते हेतुं पुरयति । तत्सामग्रीनाध्यत्वान्नेति । उपलक्षणमेतदिति । उपाधिर्धार्तरित्यत्रापि उपाधिसामग्रीत्यपि बोध्यम् । अयम्यस्यापि सम्भवदिति । तथा च तत्सामान्यात्यन्ताभावत्वादिना तादृशभावादिस्राहकयोग्यानुपलम्भो न सम्भवतीति भावः । उपाधिसामान्यतद्वन्तीति । अत्यन्तान्योन्याभावयोरित्यत्र यथासंख्यमन्वात् । इदं च साधनतावच्छेदकत्वस्योपाधिपदार्थस्य व्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावस्तत्सम्बन्धेन तद्वन्तीत्ये

व्याप्तौ वा साधयतिष्ठो व्याप्तिग्रह इत्याशयेन । योग्योपाधि-
प्रतिरेकग्रह इति । तादृशव्यतिरेकस्य योग्यतया सुग्रहत्वादिति
सत्यम् । अनुमानाङ्गम् । अनुमितिहेतुः । अनुमितिप्रसङ्गादिति ।
इदानीमपि योग्योपाधिव्यतिरेकस्य सुग्रहत्वादिति भावः ।

ननु यच्चोक्तमित्यादिना उपाध्यभावस्वरूपज्ञाने उपाधिज्ञाना-
भिप्रायेणमुद्भाव्य उपाधिज्ञानभूतकाले अनुमित्यापादनेन तन्नि-
वृत्त्यर्थं मूलकृतो न सङ्गच्छते तादृशापत्तेरुपाधियोग्यानुपलम्भ-
तयाभिधानेन प्रागेव निराकृतत्वात् । न चासन्निकृष्टहेतुकस्थले
गतिसमयोग्यानुपलम्भस्य हेतुता न सम्भवतीति तदसहकृत-
त्वैवोपाध्यज्ञानानपेक्षयाभिज्ञानस्य हेतुत्वं शुभ्रणा वक्तव्यमित्याशये-
ननु उपमिति वाच्यम् । व्यवहार इवानुमितावप्युपाध्यभावव्य-
वहारज्ञानस्यैव कारणतया उपाधिस्मरण इत्यादिग्रन्थाभिप्रे-
त्येतत्पर्यं व्याख्यानमदित्यादिना निराधिकीर्णयोग्यानुपलम्भस-
कृत्वापि कारणतावच्छेदकप्रकारेणोपाधिकरणस्वरूपोपाध्यभावज्ञानं
नृणां यथाश्रुतपूर्वग्रन्थार्थोपेयैवोक्तदोषेण योग्यानुपलम्भकार-
णत्वं सम्भवतीत्याशयेन दूषणमिदमिति मूलं सङ्गमयति ।
अत्रापिमिति । उपाध्यभावत्वेन तज्ज्ञानं हेतुरिति निष्कृष्टमते
तत्र कारणेन सकृदर्शनप्राप्तात्वासम्भवादुद्देश्यासिद्धिरित्युक्तदूषण-
स्य दूरीकृतत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ व्यभिचारसंशयो नान्यव्यभिचार-
प्रतिवन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिवन्ध-
कत्वात् । अन्यथा संशयोत्तरं कापि निश्चयो न स्या-
त् इति चेत् ! न व्यभिचारसंशयः प्रतिवन्धक इति
मत् । किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधा-
नपरिदर्शनात् संशयः स्यान्न तु संशयसामग्रीतो
नेश्वरः । किं च यद्वीसामग्री यत्र प्रतिवन्धिका वि-
षाददर्शने तत्र तद्वीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्र-
तिवन्धकः । एवं भूयोदर्शनमपि संशयकं तर्कस्त्वन-

वस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः ।

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहमदकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च । सा च कचिदुपाधिमन्देहात् कचिद् विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च कचिद् विषयवाचकतर्कान् कचित् स्वतः सिद्ध एव ॥

(दी०) व्यभिचारेत्यादि । अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यमंशस्यैव प्रतिबन्धकत्वमाहृत्य व्यभिचारशङ्कायाम्प्रत्यक्षव्याप्तिमात्रम् । अन्यथा पुनरसाधारणतत्त्वात्काम्योपलक्षणं साधयति प्रतिबन्धिका बोध्या । विवेचितश्चेदं प्रत्यक्षमभिर्धातिता । वक्ष्यते चाधिकमुपारेष्टात् ।

(गा०) ननु ग्राह्यमंशस्यापि तेषिताया मूलकतैवामिभावात् ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्यनेन व्यभिचारशङ्काया अव्यभिचारिकत्वमिति ग्रहप्रतिबन्धकत्वार्थवधानं तस्य विवक्ष्यते इत्यत्र आह । नञ्च अत्र । ग्रन्थे । प्रत्यक्षे । प्रत्यक्षनिश्चये । आरावहिकमंशयोत्पत्तौ कश्यप संशयप्रतिबन्धकतया असम्भवात् ग्राह्यमंशस्यैव निश्चये शेषादर्शनसदृशस्येत्यादिः । आत्यन्त्येनैवास्य विचारामूलकचित्तम् । तद्विजं तु संशयोत्पत्तिकाले निश्चयापत्तिवारणाय संशयसामान्यास्तप्रतिबन्धकत्वस्याप्यदृष्टत्वादिशेषादर्शनसहितमंशकालेऽपि संशयसामग्रीसत्तेन तत्प्रतिबन्धादेव तदुत्तरमपि निश्चयसम्भवात्संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । कथंविन्त्येवमसामग्रीविगमे च संशयोत्पत्तिरप्यत्र एव निश्चयः भवतोऽपि क्षणव्याजेन तत्र तदुत्पत्तेः । यर्द्धानामग्रीत्यादिनियमश्चाप्रयोजकः ।

न च संशयोत्पत्तिदशायां निश्चयवारणाय संशयाभाव एव कार्यसहवर्ती हेतुस्त्विति वाच्यम् । संशयोत्पत्तिकाले तद्विषयकप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः संशयप्रतिबन्धकतया आरब्धतुमशस्यत्वादिति । एतन्प्रतमेवानुसृत्याह । अन्यथा पुनरिति

साधनशयस्याप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । कालादिसाधारणकारणा-
न्तर्भावस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह । असाधारणेति । तत्तत्कारणे-
ति । विपरीतकोट्युपस्थितिचर्मिज्ञानविशेषादर्शनादिरूपेत्यर्थः ।
अथा संशयकारणत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकमध्ये न निवेशो या-
वत्कारणव्यक्तानां एकदाऽसम्भवात्, अपि तु संशयकारणताव-
च्छेदकामूलान्तर्गमपुरुष्कारणेति सूत्रायतुं तत्तदित्युक्तम् । प्रत्ये-
ककारणस्याप्रतिबन्धकत्वान्मूलत्वेन समुदायार्थकम् । सामग्री ।
प्रतिबन्धकत्वसामग्री । विवेचिनं चेदमिति । यत् एव निश्चयत्वादेः
प्रमाणवच्छेदकत्वमेव यत् तुल्यवत्प्रमाणवत्त्वान्मूलत्वेन निश्चय-
कत्वमिति वारणीम् । असाधारणत्वोक्तिरूपं प्रतिबन्धकत्वम् । निश्च-
यत्वमप्येवमाजप्रत्यया कतरेतावच्छेदकत्वमिति निष्कृष्टमेतच्च
यत्ता सामग्री न तथाविचप्रतिबन्धकत्वमपि तु कलासुत्पाद-
नोत्पन्नमेव यत् तु कालादिप्रमाणं कलवत्प्रमाणविपरीतकोटि-
तत्त्वमप्यस्या एव वारणीम् । असाधारणत्वमेव प्रत्ययतीत्यन्वा-
याः । असाधारणशयसुत्पादत्वमेव विचारकत्वमित्यर्थः । उपादिष्टम् ।
अतः प्रतिबन्धः ।

(५०) अत्र न यद्यपि साधनगतव्यवसायाभाववद्वाचि-
कताभावे हेतुरिति न युक्तम् । केवलान्वयिनि ग्राह्याप्र-
ति । वृत्ताप्रसिद्धेः । त्वष्टशः प्रसिद्धा क्वचित्तादृशसमसम्भ-
वेति सर्वत्र तथा अत्रे मानामायात्

(५१) साधनमात्रेति । प्रक्रासाधनतावच्छेदकतावच्छिन्न-
रहितस्य साध्याभाववद्वाच्यत्वप्रवृत्त्यासाध इत्यर्थः । केवलान्वये-
ने । केवलान्वयित्वमर्थः । ग्राह्याप्रसिद्धेति । साध्याभाववद्वाच्य-
ताप्रसिद्धा तद्वत्ताप्रसिद्धेरित्यर्थः । एवं च प्रतियोग्यप्रसिद्धा ता-
मिहासाधनस्याप्रसिद्धेस्तत्स्थलायव्याप्तिज्ञाने व्याप्तिप्राप्तप्रवृत्त्य-
विशेषत्वमव इति भावः, इत्यादिदूषणं च सर्वत्रैव व्याप्तिप्राप्तप्रवृ-
त्त्यव्याप्तिग्राहकत्वं मूलाभिप्रेतमित्यभिमानेन । अभिमानश्च व-
दितव्यत्वादिनाऽग्रे निराकरिष्यते ।

अतु व्यभिचारज्ञानेत्यनेन व्यभिचारघटकपदार्थानां परस्परो-

प्रसिद्धिस्थलीयव्याप्तिग्रहेश्चि पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वकल्पना-
मुचितं न तु विषयनिष्ठस्याभावस्य कालिकप्रत्यासत्त्या, तत्तत्पुरुषा-
यत्वनिवेशेन पुरुषभेदात् कार्यकारणभावभेदापत्तेरित्याशयेन न-
यैव समाधत्ते । वस्तुत इति ।

(दी०) वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया वि-
शिष्टैव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र साधनं साध्याभा-
ववद्भुति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वा-
च्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र पदा-
योगं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्याप्तिग्रहेहेतुः । अत एवैकविधव्यभि-
चारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाव्याप्तिभीविरोधः । एतच्च
एकविध्यभिचारज्ञानस्यापमिद्धता तदभावस्य हेतुत्वेऽपि न वि-
तिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वावच्छेदक-
बुद्धेः समानविषयतया तदभाववैरोधविरोधित्वानुरोधेन तदभाव-
भावं न वयं वारयामः, यदि तत्तत्पक्षादिभिर्विशेषजन्येन
विशेषे न पर्यवस्येदिति दिक् ।

(गा०) विशिष्येवेति । तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्तिग्रहत्वा-
त्साधनादिधर्मिकतत्साध्याभाववद्वाच्यत्वादित्यत्र साध्यावस्थानां वि-
शेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । सर्वसाधारणव्याप्तिग्रहत्वव्याप्त्यभावात्
त्वयोर्दुर्वचत्वादेकत्र साधने एकस्य साध्यस्य व्यभिचारोप-
याम्यपरस्मिन्नपरस्य व्याप्तिग्रहोत्पत्तेः सर्वसाधारणकक्षापरि-
भावासम्भवादिति भावः । यथायोगमिति । यत्र यावद्विषयत्वो-
त्पत्तिः प्रसिद्धति तत्र तार्वाह्यतदभावः समवायमन्वयव्याप्य-
प्रतियोगिताक आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वत्यर्थः । अत एव ।

प्रसिद्धशेषव्यभिचारग्रहावच्छेदप्रतियोगिताकाभावात्तु-
देव । अत्र च यद्यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गित्वावच्छेदकत्वज्ञानं प्रसिद्धं तत्तद्धर्मिकतादृशावच्छेदकत्वज्ञानं
तत्तद्धर्मिकतत्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये विशेष्यविशेष-
निवेशसमानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकताकल्पनभेदाच्चत-
त

प्रत्यया विशेष्याभूततत्तद्धर्मिभेदेनानन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् । एवं च यद्धर्मधर्मिकयादशावच्छेदकत्वग्रहोऽप्रसिद्धस्तद्धर्मिकतदभावग्रहेऽपि विषयान्तरस्य व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वमायातमिति मिश्राणां सकलव्याप्तिग्रहे एव तद्धेतुत्वोपपादनप्रकारमक्षिपति । प्रसिद्धाया इति । तथाभावम् । सकलव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुभावम् । प्रकारादिवशपरिणतेनेति । बाह्यत्वादिरूपतादशावच्छेदकत्वस्यापि रूपावश्यताप्रकारतावच्छेदकादीनवदेशेनेत्यर्थः । आदिग्रहस्य सम्बन्धविशेषपरिग्रहः । विशेषेण पर्यवस्येदिति । तद्धेतुत्वेन कारणता न भिद्येतेत्यर्थः ।

तद्धेतुत्वेऽसमानप्रकारकस्य सम्बन्धान्तरावगाहिनश्चावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वज्ञातविरोधिताचारणाय विशिष्य तन्निमित्तस्य प्रत्ययकतया विशेषणविशेष्य चान्तरानिप्रत्ययासत्तिकताप्रमाणम् । समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यादस्तु तत्पुरुषीयत्वस्यैकत्वमुक्तमस्वायैव, न चातयनापि व्यभिचाराग्रहहेतुतायाः अन्तर्भावप्यनिर्वाहः, यद्धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्साधनत्वमप्यन्तरणामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ताद्रूप्येण स्वरूपत्वमप्यन्तरणमादेशानं यस्य पुंसोऽप्रसिद्धस्तद्धर्मोवच्छिन्नविशेष्यताप्रमाणमावच्छेदकत्वावगाहितपुरुषीयग्रहे व्यभिचाराग्रहोपपादक इति भावः । समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यादस्तु सम्बन्धकभावव्यतीकारेऽपि यस्य पुंसो यत्साधनसमानाधिकरणतावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहस्य धर्मितावच्छेदकत्वबोधोऽप्यप्रसिद्धस्तदीयत्वसाधनदशाप्रकाराग्रहे हेतुत्वमावच्छेदकत्वोपपादनमेवेति ध्येयम् ।

व्याप्तिग्रहे सहचारग्रहस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया निर्युक्तकतया विशेषणविधयेव तस्य कारणत्वं व्यवस्थापनीयम्, सहचारस्यैव विशेषणविधया व्याप्तिग्रहकत्वे एव तदुपपद्यते अन्यथा व्याप्तिग्रहकप्रत्यक्षे हेतुत्वानिर्वाहात् अन्तरतस्य तथा व्याप्तिग्रहकत्वं कदापि व्याप्तिरूपमाह । व्याप्तिश्चेति ।

(दी०) व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवाहिसमानाधिकरणरूपत्वादिकम् । तादृशतापानाधिकरण्यमात्रस्य रासमादि-

कारणमात्रावच्छेदककोटौ भ्रमत्वनिवेशे गौरवादिति भावः । न
चैकधर्मावच्छिन्नधर्मिणि सहचारग्रहस्यान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यक
व्यापकताग्राहजनकतया धर्मितावच्छेदकविशेषनियन्त्रितकार्य-
कारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वाद्वाद्वावच्छिन्नधर्मिकधूमादि-
व्यापकताग्रहे सहचारग्रहेतुना नोक्तयुक्त्या सिद्धयतीति वा-
च्यम् । धर्मितावच्छेदकानुपपत्तिसत्त्वा साध्यधर्मिकहेतुपदवा-
रज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वमिन्यभिप्रायान् ।

यांद् व्यापकताभ्रममात्र एव सहचारभ्रमस्य हेतुत्वमविवादं
स्यात्तदेवोक्तयुक्त्या व्यापकताग्रहसामान्ये सहचारग्रहस्य हेतुता
स्यात्तदेव जेत्याह । असिद्धत्वादिति । नन्वनुभवसिद्धाव्य-
वयनिरैकाग्र्यां व्यापकताभ्रमे सहचारभ्रमहेतुतासिद्धिरित्याशङ्क-
मपनेतुं निरतान्वयव्यापकानुविधायत्वमेवास्मदभिप्रायः । न च
तद्धेतुत्वमिति । क्रमयोगपर्यवर्तमानं । क्रमयोगपर्य-
मित्यत्र यथासंख्यमन्वये बाध्यः । कार्यकारणभाव एव ।
नियतपार्यावर्त्यमित्यर्थः । न च सहचारस्य व्यापकत्वसद्व्यो-
ततया तज्ज्ञानस्य दोषविधया व्यापकताभ्रमं प्राप्तं ज्ञान-
विज्ञानस्य रजतत्वादिव्रमं प्रतीयं हेतुत्वं सर्वमर्तासिद्धमेव । वा-
च्यम् । कचिद्व्यापकताभ्रमे दोषविधया तद्धेतुत्वादेव तद्व्रममप-
न्ये तज्ज्ञानसामान्ये वा तद्धेतुतासिद्धौ सहचारभ्रमे प्रत्येत-
कक्रमेण दोषविधया कचिद्व्यापकताज्ञानहेतुतायाः सुवसदिति
परीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

प्रसङ्गाद् धूमसामान्यादां बहिष्कृत्यमान्यव्यापकतासिद्धयस्य
स्थापयति । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरवधेयम् । यथा विद्यमानमपि बहिष्क-
र्यवाहितविप्रकृष्टासमादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् । तथा
धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भ-
वात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा यो-
ग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परं तु क-

यदि विरोधस्फुरणादिवशाद् धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठा-
शब्दाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयम-
र्थादिव गृह्यते ।

(मा०) व्यवहितेति । मध्यवर्तिभिर्यादिप्रयुक्तमिन्द्रियसन्निक-
षं गन्तव्यं व्यवहितत्वम् । विप्रकृष्टत्वं दूरत्वप्रयुक्तं तथैवम् । रा-
समाददेशात् । रासभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । न गृह्यते इति ।
तादृशेण नोपलभ्यते इत्यर्थः । एतेन वह्नित्वादिनिष्ठतादृशप्रतियोगि-
तादृशकत्वस्य स्वरूपानतिगिरिक्तत्वेऽपि नास्तीति । अभावदेश-
विभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । विप्रकर्षादिनेति । आदिना व्यवधा-
नप्रसङ्गः । ग्राहकभावादिति । तादृशभावाधिकरणतद्देशग्राहक-
भावोऽपि तादृशनिष्ठतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नमा-
त्रभावाभावोऽभावतादित्यर्थः । एतेऽप्यग्रहसम्भवादिति ।
इति त्रिभिस्तर्कादिमति तत्त्वत्वादौ तत्त्वत्वेऽपि तद्वत्तद्वत्तुयधूमा-
वच्छिन्नविभक्त्यादिनानुपलम्बसम्भवादित्यर्थः ।

अनुपलम्बेरिति । तादृशानवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपलम्बभावा-
त्तद्वत्त्वत्वं प्रतियोगित्वविरोधित्वलक्षणम् । प्रतियोगित्वसत्त्व-
त्वरूपप्रतियोगिकत्वरूपेत्यर्थः । पक्षावृत्तिविशेषणाविशेषितस्य ता-
दृशकत्वत्वरूपप्रतियोगित्वसत्त्वत्वरूपलम्भावापत्तया मुलप्रति-
षेधतादृशत्वप्रतियोगित्वसत्त्वत्वरूपलम्भादिति भावः । तन्मात्रा-
भाव इति । धूमाधिकरणतद्वच्छेदकत्वत्वादावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वावच्छिन्नकृत्यादयानुपलम्बसम्भवात्तादृशत्वपदम् । उपलम्ब-
सम्भवादानुपलम्बसम्भवात्तादृशत्वपदम् । लौकिकेति ।

अथतमीदृशी व्याप्तिर्न गृह्यते । लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन ज्ञाना-
वस्थाप्यश्रयोऽनितमानुमानादिरप्यसम्भवात् । न च तादृशा-
वच्छेदकत्वस्य लौकिकसाधिकात्मामान्यभावस्य वा अभावत्व-
वेत्यामन्यप्रत्यक्षान्ततो मते तादृशावच्छेदकत्वात्वेन तन्मा-
त्राभावस्यापेक्षानितमानसम्भव इति वाच्यम् । एतन्मात्रं सामान्य-
विशेषः स्वयं निराकरणीयतया तद्वन्मनुष्यमप्यत्र तद्वन्नुपलम्ब-
विशेषादित्याशङ्कामपनिनीयुगह । परं त्वेति । विरोधस्फुरणादि-
र्थादिति । धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावे धूमादिविरोधग्रहादिवशादित्य-

र्थः । गृहीतः । धूमविच्छेदाभावप्रतिपत्तिनावच्छेदकत्वादिभ्यः प्रति-
रोक्तं नुनानुपपन्नः । उक्तविराधप्रसङ्गस्य चेत्तादृशदुर्भसाप्रसङ्ग-
दकर्तव्योपपत्तिर्वा वाच्यः । साध्यप्रसिद्धिं विनाप्यभाव-
प्रत्यक्षानिरोकप्रवृत्तेन साध्यप्रसिद्धांश्चांक्षा, धूमाभावादौ धूमवद्वृत्ति-
त्वसामान्याभावकत्वस्य विरोधस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्षम-
सम्भवेन धूमत्वादादकार्ये उक्तं नुप्रदीपे दुर्घटः । एतत्ता-
दृशाभावस्याप्युक्तादृशा लौकिकप्रत्यक्षमसम्भवेन व्यभिचिकार-
चारग्रहोदाहृत्य न्यस्यत उक्तं कर्त्तव्यमिति । साध्य-
प्रसिद्धौ नपेक्षमिति सिद्धिर्हृत्कृतत्वात्तस्मादनुमानादुपपत्तुं सन्ध्या-
प्रातयेगम एतत्तादृशदुर्भसादित्याद्यनुमानेन पञ्चमानच्छेदश्च उ-
दनाभावनप्रतिपत्तिरिति स्वत्स्यात् । एतन्नेत्येवमेतत् धूमवद्वृत्ति-
त्वसामान्याभावकत्वादिरोधभावे तादृशोपपत्त्युक्तत्वात्तद्विरोध-
भावादा धूमावरोधप्रसङ्गसम्भवेन न तस्य उक्तं नुमनसिदं सत्य-
मिति । एवमप्रसिद्धात्साध्यकानुमानाद् व्यभिचिकारप्रसङ्गात्तदु-
च्छेदकत्ववपपत्त्यसत्तया भट्टवद्वृत्तिर्यादवत्प्राप्तुं सन्ध्याप्रात-
रादृशवच्छेदकत्वसामान्याभावनानापत्त्युक्तत्वात्तद्विरोध-
रोकदृष्टान्ते उक्तं नुद्वयविरुद्धप्रसङ्गसम्भवेन सत्यं सत्यं ।

यद्यप्युक्तं तस्याऽभावप्रतिपत्तिरित्युक्त्याद्यकानुमाने धूमवत्त्व-
प्रतिपत्तिरित्यापि धूमसमानाधिकारणाभावप्रतिपत्तिरित्याद्यक-
त्वसामान्याभावस्य वदित्वादादुपपन्नत्वसम्भवेन । तथापि नपे-
क्ष्विद्विर्भावस्य कर्मण्युपपत्त्युक्तत्वात् भवतीति व्युत्पादनापत्त्या-
साध्यकानुमानमाभेदितम् । न च धूमवत्त्वस्य उदनाभावनप्रति-
पत्तिरिति वाच्यम् । चिरानुमितव्यापकतावच्छेदक-
रणादिनापि प्रकृतानुमित्युपपत्त्युक्तदृष्टान्तेनानसम्भवेनानप-
त्तिरित्यादिप्रतिपत्तिरिति धूमवत्त्वप्रसङ्गेन विरोधकत्वात् । अत-
भावे धूमावरोधस्याभावनदशायां तदुभयसामानाधिकरण्या-
नानसम्भवादुद्घातितुम्भवाद्विरोधाविकस्य वदयभावे धूमवत्त्व-
स्यो दुर्घटः । एतन्भावे विरोधप्रतिपत्तिरिति स्वविरोधः सुनि-
यः । अत्राप्युक्तवृत्तित्वस्य विना स्वस्मिन् स्वाभावसामानाधिकरण्या-
प्रसिद्धिर्वा विदित्यनभिप्रायः धूमत्वादावित्युक्तम् ।

कंचित्तु विरोधः कुरणवशाद् धूमत्वादौ धूमवद्विष्टाभावन-
प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् ।

योगितावच्छेदकत्वाभावरूपं यत् साध्यं तदभावव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपविरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वाद्यौ गृहीतो धूमत्वं धू-
मनाश्रयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद् धूमत्वत्वादित्याद्य-
नुमितिविषयः । तथा च तादृशविरोधस्फुरणस्य एतदनुमितौ
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयोपयोगित्वं निरुक्तसाध्याभावविरोधस्य
सम्बन्धव्यतिरेकव्याप्तित्वात् । कथंचिदित्यस्य प्रयोजनं निरुक्तप्राम्यम् ।
न चैवं बह्वित्यादानुक्तक्रमेण तदनुमितिसम्भवाद् धूमत्वव्य-
त्याज्यत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत एव प्रथमतस्तद्व्यवहारे
तदभावोपादिति वदन्ति ।

(लौ०) अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहे ऽपि न
व्याप्तेर्वीः । निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्त्यो-
क्तमाने संशयादिमाधारणस्य विपर्ययत्वमिति वा विपरीतता-
न्मात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्तत्प्राप्तौ देशान्तगृहीत्वसम्भा-
वतादिवशाद् गृह्यमाणा नदयस्यभाववद्बुद्धित्वाभावे धू-
मत्ववच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ॥

(भा०) अत एवेति । व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षासम्भवादेव । व्याप्ते-
र्नोपपत्त्यश्लेषवत् । अनुमानिकार्थादवयवगतज्ञानस्य तेषां कल्प-
नप्रमाणवैधित्या अनुमानकप्रतिबन्धकत्वात् साधारणत्वे तेषां प्र-
त्यक्षत्वस्यैवैतदुपपत्त्युक्तत्वात् । उपनीतमाने बुद्ध्यानुमा-
निकारणव्यभिचारजनमपि विरोधोति । तदुपनीते । तद्व्यभिचार-
विरोधे निर्णयात्मनि । दोषविशेषाजन्त्योपकृतमाने । तद्व्यभिचार-
साधारणस्य विपर्ययज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिना योज-
ना । एतच्च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धकतामाश्रित्यो-
क्तम् । संशयस्य संशयाप्रतिबन्धकत्वमिति तद्व्यभिचारव्यभिचारिणी ।
माहकत्वाज्ज्ञादिरूपद्वयविशेषजन्यस्यैव व्याप्तेर्नोपपत्त्यनुमा-
निकारणव्यभिचारजनमपि प्रतिबन्धकत्वादजन्त्यान्तम् । लौकिकसन्धि-
कर्षजन्यनिर्णयस्यानुमानिकार्थादविपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् उपनीत-
माने शान्ते । लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्ष इत्यर्थः । प्रत्यक्षत्व-
निवशादनुमितेः संशयाप्रतिबन्धकत्वनिवाराः । संशयादिमाधारण-

स्येत्यनेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वरूपनिर्णयव्या-
निवेशः सूचितः । एतन्मते संशयऽनुमित्यादौ च विपरीतनिर्णयस्य
प्रतिबन्धकत्वान्तरं बाध्यम् । विवेचितं चेदमथस्तात् ।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्ववादिनां मतमाह । साधारणे चेति ।
साधारणे दोषविशेषाजन्योपनीतमाने निश्चयात्मनो विपरीतज्ञान-
मात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यन्वयः । साधारणे । संशयनिश्चय-
साधारणे । तथा न पूर्ववत् संशयान्यत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे-
ति भावः । उपनीतज्ञानत्वमत्र कर्तुं लौकिकसाक्षिकर्पजन्यनिर्ण-
यान्यज्ञानत्वम्, अत आनुमानिकादेरपि विपरीतनिर्णयस्य संशय-
कसाक्षिकर्पजन्यमपि संशयं प्रति विरोधिता । अत्यश्नन्वानि प्रा-
नुमित्यादौ न प्रतिबन्धकत्वान्तररूपत्वम् । संशयस्य सारण्यत्वात्
बन्धकत्वमुपपादयितुं निर्णयात्मन इति । आनमावस्वेति । न तस्य
स्येति कृत्स्नार्थिकम् ।

तदभावददवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमुपपादयतां मत्तया
तत्तद्व्यापदार्थात् । देशान्तरेति । अथग्राहकप्रमाणप्रदेशादन्तरेति ।
देशसम्भावनाविरहो देशान्तरावृत्तयं भूमेः यादृ चतुर्मुख-
द्वृत्तिः स्यात् । तत्त्वेनोपलभ्येतेति योग्यानुपलब्धव्यवहकत्वनिर्ण-
यार्हाकपक्षतावच्छेदकनिश्चये उपयुज्यते । पक्षतावच्छेदकत्व-
कविशेषणाविशेषितप्रतियोगिस्वत्वापादकापक्षेन योग्यानु-
लम्बव्यवहकतया देशान्तरवृत्तौ व्यभिचारव्यापणाय देशान्तरा-
न्तरेत्यापादकविशेषणतया व्याप्यकत्वेन तस्य पक्षविशेष-
मप्यावश्यकमिति हृदयम् । भूमात्मेन व्यभिचारसंशयस्य तत्र
व्याप्यवृत्तानिश्चयोपयोगी व्याप्तिरधुमन्वावच्छिन्नत्वनिश्चये न त-
स्मिन्वतीत्याशङ्कानिराकरणार्थमाह । लाघवादिनि । व्यभिचारसं-
यप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्पन्नत्वादिति भावः । प्रतियो-
गिग्राहकतिरिक्तविशेषणानवच्छिन्नत्वस्यापादकविशेषणतया न त-
वश्यकत्वादेशान्तरावृत्तित्वस्य च प्रतियोग्यग्राहकत्वेन तदवच्छि-
न्नापादकापक्षेन योग्यानुलम्बनिर्वाहकतयादिरस्वरसो वदन्ती-
त्यनेन सूचितः ।

इति अनुमानगादाध्यायं व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

अथ तर्कप्रकरणम् ।

(चिः) तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनः(१)नवस्थेति
न ? न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्या-
प्तेन शङ्केव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः ।

(ग) तर्काद्यत्रानुमित्योपर्यिकव्याप्तिनिश्चयविरोधशङ्कानिवृत्ति-
रिति तत्र तर्ककारणाभूतस्यापादकनिष्ठापाद्यव्याप्यापाद्यव्यतिरेक-
प्रत्यक्षदृष्टादीनां निश्चयस्य विरोधिनी या शङ्का तद्विवृत्यर्थम-
नयोक्तव्यं तर्कान्तरमुपार्थं तत्पूर्वमापि तज्जनकानिश्चयविरोधिशङ्का-
प्रत्यक्षपूर्वार्थं तर्कान्तरमित्यन्तराभूततर्कधारास्वीकारप्रसङ्ग इत्या-
द्यस्य तर्कस्येति । व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । व्याप्यापादनश्चयजन्य-
ता यावदाशङ्कमिति । यत्र यत्राशङ्क्यास्तर्कान्यतोऽनिवृत्तिस्तत्रैव
तज्जनमुपार्थं तर्कस्वीकारादित्यर्थः । यत्र । यादृशतर्कं उत्पत्त्यमाने
तर्कस्य । यादृशतर्कानुपार्थमित्यर्थः । व्याप्तेन शङ्केव नावतरतीति ।
यत्र व्याप्तेन शङ्कानवतारः कारणान्तर्गभावप्रयुक्तः सिध्यती-
त्यस्य कानिच व्याप्तेन तादृशविना शङ्का नावतरति, तर्का-
न्तरं विरोधित्येव तादृशशङ्काग्रह इति शब्दादिति वर्णयन्ति ।
यत्तदत्र । तर्कान्तरं प्रत्येव । तर्ककारणव्याप्यादीनिश्चयसम्भवो
न शक्यः । तथा च तत्रैव विच्छेदाभावावस्थितिर्गता भावः ।

यादृशतर्कविरोधिनीनां कीदृशशङ्कानां तर्कान्यस्य कस्य प्रति-
पत्त्यनया निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तर्कविशेषविरोधिशङ्काविशेषेषु
अप्रतिपत्त्यप्रकृत्यावस्थापकं तेषां दूरपक्षप्रवृत्तिविशेषानिर्वा-
हप्रसङ्गकत्वं दर्शयन्नुपादानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमभिप्रेतं । तथा-
होम्येति । तस्मात्तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यन्तेन ।

(चि०) तथा हि । धूमो यदि बह्वयसमवहि-
ताजन्यतो सति वह्निवमवहिताजन्यः स्यान्नोत्तरः

(१) व्याप्तिमूलकत्वेनेति पाठान्तरम् ।

स्यादित्यत्र किं धूमोऽवहरेव भविष्यति ? कचिद् व-
हिं विनापि भविष्यति ? अहेतुक एव बोत्पत्स्यते ?
इति शङ्का स्यात्, सर्वत्र स्वक्रियाव्यापानः स्यात् ।
यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विनापि कार्योत्प-
त्तिः शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृण्यर्थं भोज-
नस्य, परप्रतिस्तर्यर्थं शब्दस्य चापादानं नियमतः
कथं कुर्यात् ? तेन विनापि तन्मन्मभवात् । तस्मात्तल-
लुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम् ।

(दी०) दूताशनरामभादिपदार्थस्यैव स्यान्वयव्यतिरेक-
मन्वयव्यतिरेको धूमस्योपलभ्यमानो ऽऽज्यमेतेषामन्यतमं कारणं
धूमरेत्यवधार्य मन्दिमि विद्यमानि मरान्येव कारणानि किं
वा कानिचिदथा कानिचिच्च नेति । तत्र च यस्य व्यापि-
ऽपि इतरभेदस्याविशेष्यो धूमात्पक्षिमुपलभते तस्याऽप्य-
मेवावधारयति यथा रामभादेः । यस्य च व्यतिरेके तादृशस्य
सकलान्वयंऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव नि-
श्चिनोते यथा वह्नेः । तत्र चाकारणत्वमन्देशो विरोधितत्वात्
दयन्निवर्तते येन तर्केण तमाह । धूम इत्यादि ।

(गा०) धूमो यदन्यादितर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहानुपयोगि-
त्वे तत्पुर्थं तर्कान्तरानपेक्षाव्युत्पादनस्यानवस्थयानुमित्येवमय-
व्याप्तिग्रहासम्भवाक्षेपोद्धारानुपयोगितेत्याशङ्कां परिजिहोषीति
वित्कारो व्याप्तिग्रहोपयोगिनमन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावात्
प्रत्युपयोगितया मूलोक्ततर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहोपयोगितां पदार्थ-
धन्यं वह्नेर्धूमकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकं (१) प्रदर्शयति । वृत्ताशने-
त्यादिना । अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयसमुदायमध्येऽकारणमन्म-
दिकमन्तन्मोक्ष्य कारणमात्रघटितसमुदायस्यान्वयव्यतिरेकग्रह-
मन्मदपि तादृशसमुदायत्वमामानाधिकरण्यमात्रेण प्रथमं कारण-

(१) अन्वयव्यतिरेकग्रहमिति पस्तकान्तरे ।

तस्मादेतेऽपि तत्समुदायान्तर्गतस्य कस्यापि व्यभिचारश्चाज्ञास-
त्येतेन तत्समुदायव्याप्यत्वात्तद्व्यापकत्वेन लाघवमिति प्रतिसन्धा-
नम् न तद्वदितसमुदायत्वावच्छेदेन कारणानिश्चयात्तर्कवैयर्थ्य-
स्यादिति तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वमावश्यकर्तुं रासमपदोपादानं
बोध्यम् । यद्यप्यकारणप्रदितसमुदायत्वावच्छेदेनापि कदाचि-
त्कारणत्वनिश्चयसम्भवात्तर्कवैयर्थ्यं सम्भवति । तथापि विशे-
षात्तर्कानां न तर्कवैयर्थ्यमित्यादि कर्तुं रासमपदोपादानं बोध्यम् ।

अनुवस्तु तादृशान्वयव्यातिरेकग्रहदशायामकारणेऽपि कारणत्व-
प्रयोजनवाङ्मूल्यं समवधानकाले तादृशव्यातिरेकश्चिदात्तसत्त्वदशायां
वदन्त्यप्यवधानकालोत्पन्नवह्निस्त्वमवधानेतरयावत्कारणकत्वनिश्चया-
सम्भवात्तर्क एवानुपपन्न इत्यादिज्ञानादप्यवधानार्थं सन्दिग्धे इत्य-
न्यथा । यस्य न व्यतिरेकेऽपीत्यादिग्रन्थेनाकारणे कारणत्वा-
सम्भवाय सम्पाद्य गतेत्यस्यापि दूषितम् । तथा च रासमादिरु-
पशब्दादकारणताग्रहसम्भवाय रासतादेर्प्रदितसमुदाये व्यतिरेक-
भावोऽस्ति दर्शित इति धेयम् । अवश्यमेतेषामिति । धूमोऽवधौ
एतत्समुदायान्तर्गतेत्यवधानार्थेत्यर्थः । एतदवधारणं च धूमो बहुव्य-
प्यस्य शब्दादीनामवहितस्त्वमवधानेतरयावत्कारणकत्वस्याप्यव्यतिरे-
कस्याभावेऽप्युच्यते । तद्विश्चये वह्निस्त्वमवधानेतरयाव-
त्कारणत्वमिति ब्रह्मानुवधानकाले तादृशयावद्धूमकारणव-
प्यस्य द्वैतश्चयत्वात्तत्समुदायान्तर्गतेष्वपि वस्तुषु धूमकारणत्वसं-
त्यसम्भवात् ।

इतिवत् । अवश्यमेतेषामिति । धूमो हुताशनरासमाद्यन्यत-
कारणक इति निश्चित्येत्यर्थः । सामान्यरूपेण कारणतावगाही ए-
तद्वदनिश्चय अहतुक एवोत्पत्स्यते इत्येतादृशशङ्कानिवर्तकतया
निरय बाहुकारणकत्वनिश्चयकतर्कसम्पादक इत्याहुः । तच्चि-
त्तम् । कादाचित्कतया सकारणकत्वनिश्चयदेवाहेतुकत्वशङ्का-
वृत्तिरभवाद्दुक्तसमुदायान्तर्गतकारणकत्वनिश्चयपर्यन्तानपेक्षणा-
सन्दिग्धे इति । अग्रिमेण इतीत्यनेनान्वयः । किमेतादीति । धू-
मकारणत्वरूपभावकोटिरुक्तसमुदायत्वावच्छेदेन भानलाभाय सर्वा-
णि । सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहने संशयत्वायोगात् ,

सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्यावधारितत्वादवच्छेदकावच्छेदेन
विपरीतकादिभानं न सम्भवतीति सामानाधिकरण्यमात्रेण तदवगा-
हितालाभाय कानिचिन्नेत्युक्तम् । सामानाधिकरण्येन विपरीतकादि-
भाने सामानाधिकरण्येन भावकोटिर्निश्चितत्वमविरोधीत्येतद्द्वालाभ-
कानिचित्तथैत्यनेन भावकोटिभामानाधिकरण्यसंबलनेन विपरी-
तकोटिरसामानाधिकरण्यं ह्येवम् ।

केचित्तु । किमेतानीनि । धूमकारणत्वं द्युताशनराशमा-
द्यन्यतमत्वव्यापकं तन्मयूतवृत्तिर्येत्यर्थः । अयं च संशय-
निशिष्य धूमकारणतानिश्चये तर्कोपयोगितानिर्वाहकस्य तद्विपु-
जनको न वेति संशयस्य सम्पादकः । अन्यतमत्वावच्छेद-
कारणतानिश्चये तादृशसंशयासम्भवादिति प्रदर्शित इत्याहुः ।

नन्वेवं क्रमेण समूहान्तर्गतस्य बह्वेव रासमादिषु क-
धूमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानिश्चयः । धूमव्यक्तियिज्ञानं बह्व-
समवहिताजन्यत्वस्यैव रासभायसमवहिताजन्यत्वस्यापि गुरु-
श्रेयतया धूमत्वसामानाधिकरण्येन बहिज्जन्यताया इव रासमादि-
जन्यताया अपि ग्राहकस्य तर्हस्व सम्भवात् । धूमत्वसामाना-
धिकरण्येन बहिज्जन्यत्वे गृह्यमाणे वक्ष्यमाणरीत्या तदवच्छेदेन च
बहिज्जन्यताया इव धूमत्वसामानाधिकरण्येन रासमादिजन्यत्व-
गृह्यमाणे तदवच्छेदेन रासमादिजन्यताया अपि सुप्रवृत्तान् । त-
त्वादवच्छेदेन च बह्व्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि दुर्निश्चयतया बहि-
जन्यताग्राहकस्यापि धूमसामान्यपक्षकर्तृकस्यासम्भवात् । तद्वत्
बह्व्यसमवधानकालीनवह्निप्रत्यक्षरेतरयावत्कारणकत्ववद् रासमा-
द्यसमवधानकालीनतत्तद्यापरेतरयावत्कारणकत्वस्य रासमाद्यस-
मवहिताजन्ये धूमे सत्त्वाच्च तत्र रासमादिजन्यताग्राहकत्वोप-
न्तानामवसरति । अत एव तद्धूमत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि न तेषां हेतु-
ताग्रह इत्युच्यते तथापि बाह्यतममवधानेतरयावद्धूमकारण-
बह्व्यसमवधानकालीनत्वग्रहदशायां तत्र रासमासन्धे रास-
मस्य धूमकारणत्वसन्देहे धूमे पारिभाषिकवक्ष्यमाणजन्यत्ववि-
शेषो न सम्भवति रासमस्यापि तथाविधयावत्कारणान्तर्गतत्वे-
सन्दिग्धतया तस्य बह्व्यसमवधानकालीनत्वादर्शनेन धूमे विशि-

मशयदित्याशङ्कानिराकरणायेकलाघवेनोक्तसमुदायत्वावच्छेदेन
प्रकारणतानिश्चयासम्भवप्रदर्शनाय च व्यभिचारनिर्णयेन रास-
त्वमवच्छिन्नस्य कारणतावरहो निश्चयते इत्याह । तत्र चेति ।

अपि धूमान्तरे रासभादेर्व्यभिचारदर्शनेऽपि तद्धूमत्वाव-
च्छेदं प्रति रासभादेः कारणतासन्देहो नापि । तथापि यन्नामा-
स्य सामान्यस्य कारणत्वमस्ति यावत् तद्विशेषस्यैवेत्यादिविष-
यसामान्यकारणताविरहावधारणदेव विशेषकारणताविरहाव-
धारणामवधारणम् । धूमावच्छिन्नं प्रति मन्वानसीयवद्वित्वेन का-
ण्डकारणकतर्कवितारसम्भवेऽपि व्यभिचारनिश्चय इति न तर्कहः ।
तत्र व्यभिचारो न निश्चीयते मन्वानाणस्तर्कथायतरति तद्धूमत्वा-
च्छेदात्मन्यस्य जल्यत्वावच्छेदकत्वे लाघवे च प्रतिसम्पत्ते ताव-
द्व्यभिचारिण्येति चेति । तद्व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नस्यापि
कारणता निश्चयान्वयेन उत्तरकाले च व्यभिचारे प्रत्यक्षता नि-
श्चयवद्विशकारणतानिश्चये तत्त्ववत् कुर्यते इति भावः ।

अथ चेति । यद्यतिरेकविशिष्टतत्तदापादगमिन्नसकलधूम-
त्वात्ममवधानक्षणे तदधिकरणनिष्ठधूमोत्पत्त्यवधारणपूर्वत्वा-
त्तदपश्यतीत्यर्थः । तस्य कारणत्वमस्ति । धूम स्वधिकरणदे-
व तद्विशेषस्यैवभावत्वात् । तदितपाकजनकत्वाभावरूपवद्व्यवसम्भ-
वजन्यविशिष्टतद्व्यवधानकार्योक्ततत्तदापादोत्तरयावन्त्यकार-
णत्वस्यैवकारणकत्वव्याप्यधर्मानिश्चयेन तत्कारणकत्वाभावाभा-
वित्यस्य निश्चयतादृशधर्माभावापादरूपमवधारिता इति भावः ।
इत्यनेन कार्यकारणभावप्रदे तर्कस्य हेतुत्वे मानाभावात् प्रति-
पक्षशङ्काविप्रजनकरा नत्र तर्कोपयोगिता दर्शयति । तत्र चेति ।
। वह्निहारणकत्वनिश्चय इत्यर्थः । अकारणत्वसन्देहः । धूम वह्नि-
हारणकत्वाभावसन्देहः । विरोधिताम् । एकैककलावच्छेदेनानु-
यमानाम् । निवर्तते इति । तथा च शास्त्रसंशयस्य प्रत्यक्षाति-
वर्थावन्धकत्वमतमवलम्ब्यैतद्विनिर्वाहणम् । तदप्रतिबन्धकत्वमते-
रप्यसामग्रीविघटनेन तदभावज्ञातप्रतिबन्धकस्य तदभावापाद-
कत्वस्य तद्विशेषोपयोगितेति भावः ।

अथ तर्कहेतुरापाद्यव्यतिरेकानिश्चय एवापादककोटिकशङ्कां नि-

वर्तयिष्यति. आपादकस्यापाद्यव्याप्यतया आपाद्यव्यतिरेकस्या-
पादकव्यतिरेकव्याप्यतया तन्निश्चयस्य विशेषदर्शनत्वादिति किं
तर्केण ? न चापाद्यव्यतिरेकस्यापादकव्यतिरेकव्याप्यत्वेऽपि तादृ-
शव्याप्तिप्रतिसन्धानानियमेन तर्कस्योपयोग इति वाच्यम् ।
आपाद्ये आपादकव्यापकतान्निश्चयस्य तर्ककारणतया तादृशका-
णक्षाननियमेनापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्तिज्ञानाभावस्याहि-
ञ्चित्करत्वात् । पुरुषत्वाभावे करमावव्याप्त्यग्रहेऽपि करादि-
व्यापकत्वेन पुरुषत्वादिग्रहसहितपुरुषत्वाद्यभावग्रहस्य आपाद-
संशयनिवर्तकत्वादिनि चेन्न । तर्ककारणीभूतज्ञाननाशेऽपि तर्कसं-
शङ्कानुत्पत्त्यनुसंधेन तर्कस्योपयोगित्वात् ।

न च पूर्वजातस्यापाद्यव्यतिरेकानश्चयस्य नाशेऽपि न पुन-
कास्मानन्तादृशज्ञानादापादकव्यापकताज्ञानाद्योत्तरकालस्य त-
द्वानुत्पादनिर्वाहान्तर्कस्याहिञ्चित्करत्वेति वाच्यम् । कुत न प्रति-
बन्धकात्तादृशज्ञानानुत्पादेऽपि तर्केण शङ्काभावमभ्यासः ।

आहार्यशङ्काया विशेषदर्शनेनानिवर्तनीयतया तादृशज्ञान-
अप्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्मासर्गसत्त्वे निश्चयेनान्वयस्यतायाः तादृश-
विग्रहनाय तर्कपिज्ञात मिथ्याः ।

ननु कार्यकारणभावग्रहस्यैव का प्रत्युत्पत्त्यर्थमिति चेन्न
तद्भादकतर्कविरोधिशङ्कायां व्याघाता उपपद्यन्ते इत्यत आह-

(दी०) अनुसन्धेयथावयं कार्यकारणभावग्रहः तर्क-
नत्वाद्याप्तिबुद्धेः । सापानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकज्ञानस्य
मानस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं पृक्तवन्तस्मैव वा व्याप्तिरिति चे-
कत्वात् । विपर्यये तत्कोटिप्रावर्धयसायिनश्च तर्कस्य तत्ता-
कोटिकशङ्कानिवर्तकत्वम् । अन्यथा धूमो यदि वह्निःफलम-
न्यान्यतरो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः । तथापि
वसायिता च कचिद् विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि ।
चित्पक्षधर्मतावलात् तन्सम्पत्तये चात्र बह्वयसमवहिताः सन्त्य-
पक्षो विशेष्यः । विशेषणवत्त्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्नि-

यथाभावमात्रावलम्बितत्वात् तयोपस्थितिविराधि चावन्हेरित्या-
दि जङ्गाद्वयमग्रे निरसनीयम् ।

[illegible][illegible]

वह्नयसमवहिताजन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्वमाशङ्कम्,
जन्यत्वामात्र आपायः । वह्नयसमवहिताजन्यत्वविशिष्टभूमत्वं पक्ष-
तावच्छेदकम् । घटादौ व्यामचारवारणाय बन्हासमवहिताजन्यत्व-
रूपमाशङ्कविशेषणमुपात्तम् । तादृशविशेषणाभावमादाय विपर्य-
यपर्यवसानवारणाय तस्य पक्षविशेषणतयोपादानम् । अतो वह्ने
रेवेत्यादिशङ्काद्वयनिराकरणमप्युपपद्यते । तदुभयस्यापायः । न-
रेकानिश्चयाविरोधित्वेऽपि विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तर्कविरोध-
त्वादित्युपाध्यायप्रभृतयो व्याचक्षते । तत्र बन्हासमवहितजन्यत्व-
साधारणविशिष्टाभावस्वप्रकारेण बाह्यजन्यवहितजन्यत्वरूपस्यापि
दकाभावस्य जन्यत्वरूपेण पायाभावेन निष्ठावपि न क्षणिक-
तादृशसिद्धेरसमानप्रकारकतया तादृशमवहितजन्यत्वस्येव न-
ह्निसमवहितजन्यत्वामात्रकोटिकशङ्काविरोधित्वविरोधेऽपि पक्ष-
चिच्छन्नापादकत्वात्तत्तद्विच्छन्नप्रकारकत्वानिविरोधित्वेन तर्क-
समवहितजन्यत्वामात्रसाधोच्छन्नापादककस्य प्रकृतचकस्य ता-
दृशशङ्काविषयनङ्गा । वह्निजन्यवहितजन्यत्वत्वानिच्छन्नोप-
यक्ततासम्भवादिनिर्दिष्टतावच्छेषणमनर्थकम् । यदि च शङ्क-
तर्कविच्छन्नापादककतर्कस्यैव तद्व्यावच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिपत्ति-
कता, अन्यथा यादृ रूपं शुभान्यत्वाविशिष्टमनाद्यन्त्यात्तात्पर्यं गुणे
न स्यादित्यादितर्कवन्तादृशार्था रूपं सत्तावदित्ते कालानुदयावच्छि-
दिति नोक्तविशिष्टापादककतर्कस्य वह्निसमवहिताजन्यत्वकालानु-
दयाविरोधित्वेति मन्यते, तदा तादृशपक्षविशेषणापादानेऽपि न त-
तादृशशङ्काविरोधितानिर्वहतात्यलं तादृशपक्षविशेषणोपादानं य-
शङ्का निराकृत्य तादृशविशेषणोपादानं सार्थक्यति । तद्व्यावच्छि-
न्नाटिमात्रपर्यवसायिन इति । तत्कोटिनावच्छेदकावच्छिन्नताव-
त्तावपर्यवसायितयोगितावच्छेदकावच्छिन्नापादकस्येत्यर्थः ।

तदभावशङ्केति । तद्व्यावच्छिन्नाभावशङ्केत्यर्थः । तेन भूमत्त्वकत-
स्वी न स्यान्निर्भूमः स्यादित्याद्यापत्तेर्भूमजनकतेजस्रत्वादिमात्र-
त्रपर्यवसायित्वेऽपि न वह्निमात्रे वेति शङ्काविरोधित्वम् । विपर्यय-
मानादनाश्रयतादृशशङ्काया निवृत्तिस्तर्कादप्याहार्यसाधारणता-
दृशः पवेति तु पर्यवसितार्थः । न तु विशेषिताविशेषितसाधार-
णतर्कमात्रविच्छन्नापादककतर्कस्यैव तद्व्यावच्छिन्नकोटिकशङ्काविरो-

अथ तथा सति उक्तातिप्रसङ्गापातात् । नापि शुद्धतद्वर्मावच्छि-
न्नापादककर्ममात्रस्य तथात्वम्, गुणकर्मभिन्नं सामान्यं यदि शु-
ण्णान्यन्वविशिष्टसत्तावन स्यात् द्रव्यं स्यादित्येतादृशतर्कस्य शु-
द्धसत्तावावच्छिन्नापादककत्वविरहेऽपि सत्तावावच्छिन्नविशि-
ष्टत्वाभिहित्वानुभवादित्यवधारणतात्पर्यायेः ।

एतदप्युपयोजनपाह । अन्येति । येन केनापि रूपे-
ण तत्कारिण्यवसायिनस्तर्कस्यैव तदभावशङ्कानिवर्तकत्वे
तस्यैव । व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणानुभितौ साध्यभा-
वतत्वात्प्राचीनमतानुसारे पुनस्तत्कारिमात्रपर्यवसा-
यित्वं तद्वर्माश्रयतात्रातिविशेषताप्रयोजकापायाभावकत्वं त-
त्त्वमेवभावावच्छिन्नविशेषताप्रयोजकमिति यथाश्रुत एव विप-
र्ययः पश्येत् । तन्मते समान्तविषयकत्वनैव विरोधिशानस्य प्रति-
शेधकत्वात् । विशेषणवत्तानिश्चयकार्त्तानिप्रतिशेष्टाभावाऽनुमितेर्विशे-
षजन्यतापरिधेयकत्वनिर्वाहः तथा च सत्यन्यथेयस्यापि तत्कारि-
तत्वात्कारिण्यवसायिनोऽपि तर्कस्य तदभावशङ्कानिवर्तकत्वे
तस्यैव ।

वद्विज्ञन्यतदसमवहितजन्यान्यतरो न स्या-
त्कर्मणि । आपाद्यप्रतिभाषां जन्यत्वं चाग्रे निर्वक्ष्यमाणं पारिभा-
षिकप्रेष प्राह्यं तेन वद्विसमवहितजन्यपटादौ न व्यभिचारः ।
प्रतिभाषा वद्विसमवहितपरम्पराजन्यतरत्वञ्च जातिरिक्तो भेदो येन
। तत्पर्यवपर्यवसायिता न स्यात् किं तु स्वप्रतियोगिनावच्छेद-
विभक्ततद्देष्टप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्वर्मास्वरूपमेवेत्याशयेनदम् ।
तत्रैव भूमालोकान्यतरत्वस्य भूमत्वालोक्तत्वरूपतापक्षे तेन हे-
तुः प्राद्वित्याप्यनुमाने धर्मिभेदविरहेण धैर्यर्थं सम्भवतीत्या-
होऽप्यन्वयात्प्रवेगेन परामर्शप्रत्ये दीधितिकृत समाधायस्यति ।

तत्र तद्विषयस्य वद्विसमवहितपरत्वपक्षे वद्विसमवहितजन्यमे-
वेत्याह तद्विषयसमवहितजन्यमदस्याजन्यत्वमनियततया ततो शु-
तथा च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नमेदरूपान्यतर-
ताप्रतिद्विषिति वाच्यम् । एकभेदविशिष्टपरमेष्टत्यन्ताभाधस्वभा-
वपरत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् तुल्ययुक्त्या तस्यापि वद्विसमवहि-
जन्यतादिरूपानतिरिक्तत्वात् । स्वसमानाधिकरणवद्विमन्त्रणान-

न्तरोत्पन्नत्वरूपवद्विषयमवहितजन्यत्वस्वाधिकरणदेशावच्छिन्नरूप-
भाववत्क्षणमन्तरक्षणोत्पन्नत्वरूपतद्वयमवहितजन्यत्वसाधारणस्यो-
त्पत्तिरस्यानुगतस्याभावेन (१) न तादृशान्यतरत्वत्वावच्छिन्नत्वा-
त्यन्ताभावरूपापादकाप्रसिद्धिः ।

वद्विवच्छून्यान्यतरजन्यो न स्यादिति पाठे तु तच्छून्यपदं वद्विव-
शून्यपरम् । वद्विवद्विवशून्यान्तरत्वं च वद्विववृत्ति सद् वद्विवशू-
न्यावृत्ति यत्तच्छून्यत्वं न तु तद्विषयमिष्टत्वं वाद्विमिश्रित्वे सति वद्वि-
वशून्यमिष्टत्वस्याप्रसिद्धेः । गुरुधर्मस्याभावप्रातयोगितावन्तद्वि-
त्वापगमात् तदन्यतरजन्यत्वात्तस्य जन्यत्वात्त्वसमनियमत्वेऽपि न
तदवच्छिन्नतामावाप्तिसिद्धिः । आदिपदान् विच्छिन्नजन्यो न स्यादित्येव
स्यादित्यादितर्कपरिग्रहः । तथाप्यपत्तेः । तद्विजन्यत्वाभावशून्यत्वं
तर्कत्वापत्तेः । वद्विपदस्य वद्विषयमवहितपरमपक्षे वद्विषयमवहित-
त्वाभावशङ्कानवर्तकत्वापत्तेरपत्तेः । अस्यापि तर्कस्य वद्विजन्य-
वहितजन्यत्वसाधारणरूपेण वद्विजन्यत्वपर्यवसायपर्यादिति भावः ।

तथा पर्यवसायिता तु । तिरुक्तवत्कोटिमात्रपर्यवसायिता न तु
विशेषतां व्यापका । साधारणानिष्टया तद्व्यापारवच्छिन्नविषयक
तद्विषयमात्रात्तद्विषयमवच्छिन्नमवधिपक्षे वा व्यापक्य पर्यायत्वं तद-
र्थात्तद्विषयः । सामान्यत इति । व्यापक्यस्यनुपपत्त्य इति । तथा तद्वि-
षयता तद्विषयपक्षमवधिवाच्यवच्छिन्नानवर्तकत्वा व्यापक्यार्थेऽपि सति तद्वि-
तीत्यर्थः । पक्षधर्मतावच्छिन्नत्वं प्रकृतपक्षे तद्व्यापारवच्छिन्नत्वस्यैव तद्वि-
च्छेदकरूपाक्रान्तस्य व्यापक्यत्वम् । इत्यवध्यादिमहकृतपर्यायतां
व्यापकतानवच्छेदकेनापि विशिष्टत्वेन व्याप्यानुमितिजनकत्वमप्य-
भावः । तत्सम्पत्तये । अन्यत्वाप्यपकतावच्छेदकीभूतत्वमप्य-
भावत्वाक्रान्तस्य वद्विवशमवहितजन्यत्वस्यैव विशेषणभावः । तद्वि-
त्वावच्छिन्नत्वे वाधनिश्चयसम्पत्तये । पक्षः । धूमत्वावच्छिन्नत्वविशे-
षणीय इति । अन्यथा जन्यत्वस्य ध्वनिसमवहितजन्यत्वस्यावच्छि-
न्नासाधकत्वेन प्रकृततर्कस्य तद्विषयवच्छिन्नाभावशङ्कानिर्वाहक-
रूपपातः । उपस्थिते । निश्चिते । विशिष्टाभावबुद्धेः । विशिष्टाभा-
वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितेः । विशेष्याभावमात्रावलम्बितत्वाद् ।

(१) अभावेऽपीति पाठान्तरम् ।

तद्व्याप्याभावमात्रवृत्तिप्रभाविच्छिन्नप्रकारकत्वानियमात् । तादृशप्र-
तिप्रभाविधेयकत्वनियमाद्वा, विशेषणवृत्तानिश्चयस्यैव विशि-
ष्टतात्वाकान्तविशेषणाभावरूपैकविशेषवाच्यरूपत्वादिनि भावः ।

न च तर्कस्य तादृशशङ्कानिवर्तकत्वे विषयेषामुत्पत्तिफलोपधानम-
न्वयः यत्किञ्चित्कारणविरहेण तदनुपधानमर्थलेपितस्य तथात्वात्
तथाप्याभावावस्य तद्व्याप्याच्छिन्नसिद्धियोग्यतैव तर्कस्य तद्व्याप-
्याभावशङ्कानिवर्तकत्वोपयोगिनी वाच्या । तथा चैतादृशतर-
त्याश्रयशून्यकालेपि योग्यताया अव्याहतत्वात् तर्कस्य पक्षे
तत्त्वनिश्चयसम्पादकविशेषणदानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । पर्वतो
तर्कस्य स्यात्पर्वतः स्यादित्यादितर्कस्याभासवद्भिवाधानवत्ता द-
त्ताया भासवद्भिवाचाच्छिन्नाभावशङ्कानपत्त्यकत्वात् प्रकृततर्कपि-
वक्ष्यमाण्यवस्थाद्वयप्रकृतपक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नप्रभृतिविषय-
प्रकाराणां तादृशतापीत्यादकाभावानुमितेन तत्तां प्रतिबन्धके यत्को-
ट्यादयस्तदकावाच्छिन्नप्रकारतानियमस्तद्व्याप्याच्छिन्नापाद्याविषयक-
मिति । तर्कोटितावच्छेदकावाच्छिन्नाभावशङ्काविरोधित्वप्रयो-
जकत्वात् पक्षतावच्छेदके बहुपक्षमवहिताजन्यत्वप्रवेशनस्यावश्य-
कत्वम् ।

तद्विपरिद्वयकद्रव्यस्यावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ वदित्वावच्छिन्न-
प्रकारकत्वाविरहादुक्तनियमान्मन्वान इति प्रकृततर्कप्रयोजक-
मिति । तद्व्याप्याभावमात्रवृत्तानिश्चयस्य । यत्र अमन्त्रप्र-
तिप्रभाविधेयकप्रयोजकत्वप्रत्यक्षकव्यापिशानजन्यायां बहुपक्षमवलि-
ताजन्यावानुमितौ तादृशव्याप्याच्छिन्नप्रकारताविरहादुक्तनियमा-
न्वयः इति प्रकृतताप्याभावमात्रव्याप्याहृत्वं व्यापिशानविशे-
षणम् । तद्व्याप्याहृत्वावच्छिन्नपक्षकस्य पर्वतो निर्दिष्टः स्या-
त्प्रकृततर्कस्याप्यभासवद्भिवाचाच्छिन्नः पर्वत इत्याद्याकारकस्व-
त्वावस्थादशायां पर्वतो भासवद्भिवाचाच्छिन्नः वेत्यादिशंशानिवर्त-
नप्रवृत्तानि प्रतिबन्धके तादृशनिश्चयवद्व्याप्याच्छिन्नाभाव-
मात्रजन्यापादकाभावानुमितस्तत्तां प्रतिबन्धके तादृशवच्छेदकावाच्छिन्नप्रका-
रानियमतादृशनिश्चयविशिष्टत्वं सति तद्व्याप्याच्छिन्नापाद्याविषय-
त्वमेव तादृशशङ्काविरोधित्वप्रयोजक वाच्यम् । पक्षतावच्छेदके
विषयमवहिताजन्यत्वविशेषणप्रवेशनं च तादृशनिश्चयवैशिष्ट्य-

निर्वादायैव । स्वतन्त्रतादृशनिश्चयविशिष्टः शुद्धधूमत्वावच्छिन्न-
पक्षकृतकौशापः शङ्कुनिवर्तक इति ध्येयम् ।

[(१) धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण बहुवचसमवहितजन्यत्वाभावा-
निश्चयसहकृताच्छुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकाविशिष्टाभावव्याप्यवत्ता-
शानाप्र तादृशपक्ष बाह्यसमवाहितजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताका-
नुमातः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरवाच्यनिश्चयस्यैवापराधोप-
प्रकारताप्रयोजकत्वात्, अन्यथा पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन
नीलरूपाबाधवत्त्वात् पृथिवीत्वावच्छेदेन नीलेतररूपानुमितिप्रसङ्ग-
इति तु न भाधुः । सामानाधिकरण्यमात्रावग्राह्यनुमतौ तादृशवत्ता-
पवाधवत्तादपि अपरविशेषप्रकारकत्वेऽविरोधात् ।]

अत्र पक्षे विशिष्टाभावस्य विशेष्यताविशेषणमात्राभावाभावा-
न्तत्वाभोक्तकस्येतरवाधवत्तादपि विशेष्यमात्रमात्रपर्यवसाना-
निर्वहति, इतरवाधस्य व्यापकतावच्छेदकानाकान्तधर्माभावात्, अत-
अतिरिक्तत्वेऽपि बहुसमवाहितजन्यत्वत्वेन विशिष्टाभावपक्षस्य
प्रकृते दृष्टम् । बाह्यसमवाहितजन्यताविशिष्टावच्छिन्नपक्ष-
विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नवाधप्रदात् । न हि सौरमेतत्तन्मन्त्रा-
निविशेषावच्छिन्नवाधग्रहदशायां गन्धत्वावच्छिन्नसाध्यकार्मुमते
सौरमेत्येनगन्धो भासते, अपि तु तादृशगन्धमिन्नगन्धत्वेनैवात्र
वन्ध्यसमवहितजन्यत्वमिन्नविशिष्टाभावत्वेनैव पर्यवसानं भवेत् ।

न च बाह्यसमवाहितजन्यत्वत्वेन विपर्ययपर्यवसानाय बाह्यसम-
वहितजन्यत्वमिन्नविशिष्टविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नमात्रत्वेन पर्याय-
शेषणीय इति वाच्यम् बाह्यसमवाहितजन्यत्वमिन्नविशिष्टाभाव-
भावत्वस्य वन्ध्यसमवहितजन्यतात्वसमनियतया गौरवेण ता-
विशिष्टाभावत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नमात्र-
मिद्वेगित्यस्वरसात् सत्यन्तमापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवेशोप-
क्रमते । वस्तुत इति । तत्र बाह्यसमवहितजन्यत्वस्य यत्तापु-
परतां प्राचीनेरानेराकृतां प्रथमतो निराकरोति । बहुवचसमवहित-

(दी०) वस्तुतो वन्ध्यजन्यमपि बाह्यसमवहितजन्यं च

वृद्धसमवहितजन्यं च सम्भवतीति बन्धजन्यत्वपर्यवसितं व-
द्धसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । तथा च घटादौ व्यभिचारवार-
णाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं (१) मयन्तम् । अजन्मे
जन्ये च नान्तरीयकवह्निके व्यभिचारवारणाय जन्य इति ।
अर्थस्तु बन्धसमवधानकालीनबन्धितसमवधानेतरयावत्का-
लजन्यत्वम्, तथाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत् । तथा च
बन्धसमवहितजन्यत्वे सति बन्धसमवधानकालीनबन्धि-
तसमवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

(२) नान्तरीयकवह्निक घटादौ स्वसमानाधिकरणय-
ुक्तजन्यवृत्तिसमवधानजन्यत्वस्वरूपस्य तादृशक्षणावहितोत्तरक्षणो-
पपन्नपर्यवसितस्य बन्धसमवहितजन्यत्वपर्यवसितस्य बन्धसमव-
हितजन्यत्वस्य च सन्वदितं भावः । बन्धजन्यत्वपर्यवसितम् ।
बन्धजन्यत्वस्वरूपम् । बन्धसमवहितजन्यत्वं वाच्यम् । बन्धिस-
मवहितजन्यपदार्थावच्छेदकं वाच्यम् । अन्यथा यथाश्रुतबन्धि-
तसमवहितजन्यत्वस्य शुद्धस्य बन्धसमवहितजन्यत्वविशेषितस्य
। बन्धजन्यत्वावधारण्येन प्रकृततर्कविह्वलसमवहितजन्यत्ववि-
शेषणसमवहितजन्यत्वनिश्चयेऽपि तादृशनिश्चयस्य तत्स-
मापत्तकस्य च यादवतत्त्वमावश्यायाप्तोपपन्नया तादृश-
तायाः बाधकाविरहेण ब्रह्मसमयोः कार्यकारणभावनिश्चयानुपपत्तेः ।

तच्च बन्धसमवहितजन्यत्वस्य बन्धिव्याप्यत्वमित्यतया तन्नि-
श्चयेऽपि व्यसितिशयनिर्वाहान् कार्यकारणभावश्रद्धांकाञ्चनक-
रति वाच्यम् । स्यादववाहितपूर्वक्षणावच्छिन्नबन्धमिति तादृशबन्धि-
त्ये च यदुत्पात्तस्य साधारण्येन बन्धसमवहितजन्यत्वस्य बन्धि-
व्याप्यव्याप्यत्वात् ।

तच्च बन्धसमवहितजन्यत्वविशिष्टबन्धिसमवहितजन्यत्वस्य व-
न्धिव्याप्यत्वमित्यतया तन्निश्चयेऽपि व्यसितिशय इति वाच्यम् ।

(१) आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणमित्यपि पाठान्तरमिति शायते
स्यानुरोधात् ।

वद्विहिके व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनप्रदर्शनेन न्यूनतापातात् ।

अजन्ये व्यभिचारस्य यथाश्रुतजन्यत्वनिवेशेनैव वारणात्
नान्तरागकः स्वोत्पत्त्यर्थमनवक्षितोऽपि दैवात् स्वा-
यदादितप्राक्क्षणे स्वाश्रयवृत्तिर्वह्निर्ह्यस्य स तथा । व्यभिचार-
स्तत्तायेति । तत्र वह्निर्जन्यत्वाभावस्यापादकस्य बद्धसमव-
धानजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । बद्धसमवधानकालीन-
ति । बद्धसमवधानकालीनानि स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नबद्धसमा-
श्रयवृत्तीनि बद्धित्समवधानेतराणि यावन्ति स्वकारणानि
तत्तत्प्रत्ययमित्यर्थः । एतत्प्रामादित्यश्च वह्निर्जन्ये धूमादौ द्रष्टव्यः ।
अथ यावत्स्वयंशरेषु बद्धित्समवधानेतरस्वकारणेषु बद्धसमव-
धानकालीनत्वं विधेयम्, तेन नान्तरागवद्विहिक घटादौ यावन्ति
बद्धसमवधानकालीनानि स्वकारणानि तत्जन्यत्वस्याक्षतत्वे-
ऽपि न श्रुतिः । यावत्सु बद्धित्समवधानेतरतादृशशरादका-
रणेषु बद्धसमवधानकालीनत्वाभावात् यद्विलम्बेन बद्धस-
मवधानेतराणि तत्पूर्वं वा तादृशशरादेस्तुत्पादौ बद्धसमव-
धानकालीनस्य तादृशकारणस्यापि यावत्तादृशकारणान्तग-
तत्वेन ईदृशानिमलोद्देश्यविधेयभावं स्फुरायितुं व्युत्पत्ति-
रुद्देश्यविधेयकजन्यत्वोपपन्नकबहुव्रीहिशोक्तमेतत्थं चितु-
मिति । तथाविधेति ।

यत्तत्तु जन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवमनुमत्याह । तथाविधेता-
न व्यावक्रुस्तश्च शंसितम् । एतन्मतेऽपि बहुव्रीहिरस्य सस्य-
प्रस्य जन्यत्वरूपत्वात् तादृशं यद्यन्मते तत्त्वाभावकुरस्य तत्तद्वि-
हितस्य वा निशिष्यैवापादनीयतया आपाद्यकोटौ तादृशयाव-
कारणजन्यत्वादेरानवदेशेन लाघवगौरवविचारानवकाशश्च । ना-
तोयवद्विहिकस्यापि घटादेर्यतिर्ज्ञातकारणस्य तत्प्रागभावादेर्बद्ध-
विधानकालीनत्वात्तदावतादवस्थयमतो यावदिति ।

ननु यादृशघटस्य यत्कारणविलम्बेन पूर्वं नोत्पादस्तादृश-
प्रसंयोगादिरूपं कारणं बद्धसमवधाननाशकालपर्यन्तमस्मी-
त्यभिचार ईदृशविवक्षाधामपि दुर्वा एव । न च
बद्धसमवधानकालीनत्वं बद्धसमवधानप्रागभावकालीनत्वम्, ता-

दशचरमसंयोगादीनां चातथात्वाच्च तद्वदादौ व्यभिचार इति
वाच्यम् । तद्वद्विषमवधाननाशकालस्यापि भाविवद्ध्यस्यैव
मवधानप्रागभावकालतया तेषामपि तथात्वादिति चेन्न । स्वी-
ययावत्कारणत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्विषमवधाना-
भाववत्क्षणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उक्तस्थले यावत्कारणानां
प्रत्येकं तथाप्यवधानवृत्तिवर्गाय मिलितानां न तादृशक्षणवृत्तित्वव-
द्विषमवधाननाशक्षणानां तथापि धनदादियावत्कारणान्तर्गतत्वा-
गभावनाशकरणत्वात् । तद्विषमवधानप्रागभावक्षणानां च तदन्तर-
व्यसंयोगादधर्माधिकरणत्वादिति तदीयकारणनिष्ठभावस्यैव तादृ-
केनात्रेदाप्यक्षणेन निरूपितायां वृत्तित्ववच्छेदकत्वविरहेण तादृ-
यदादौ विशेष्यदलाभावस्याक्षयत्वात् ।

तत्तद्विषमसमर्थादतज्यत्वविशिष्टस्य न तद्विषमसमवधान-
भावकालीनवर्द्धितत्वसमवधानेतरस्यान्तरकारणकत्वस्यावभास-
दानीय इत्यतो न व्यभिचार इत्यपि किञ्चित् ।

अथ भूमादित्तनयोपपत्तमुदाहरणसमानकालीनत्ववृत्तित्व-
मयित्वस्य भावस्येन न कुत्रापि क्षणे वृत्तित्वेन तादात्म्यप्रमाण-
कारणपद फलोपहितकारणपरमाध्यम् । यावत्प्रकारणत्वमुत्प-
त्तमेतर्वाहृतत्वसमवधानयोर्विद्ध्यसमवधानकालीनत्वाभावात् ।
ऽपि नैतदुलप्रसिद्धिस्मभ्य इत्यतो वर्द्धितत्वसमवधानेतरस्य का-
णविशेषणमुपात्तम् ।

अथ वर्द्धित्वसमवधानाभाववत्त्वोत्पत्तिक्षणवृत्तित्ववृत्तित्व-
स्य कारणाविशेषणत्वमनर्थकम् । न च वर्द्धित्वसंयोगाभावात् न
समवधानपदार्थः किं तु कारणात्मकस्यैव वच्छिन्नप्रमाणत्वेन
वद्ध्यभाव एव, वद्ध्युत्पत्तिक्षणश्च न तादृशः, तस्य चापि
सम्बन्धेन वर्द्धित्वत्वादिति वर्द्धेन वद्ध्यसमवधानकालीनत्वमि-
हर्तमिति वर्द्धित्वेन निवेशनमाश्रयकमिति वाच्यम् । वर्द्धित्ववृत्ति-
वृत्तित्वक्षणस्य देशावेषावच्छिन्नतदभाववत्त्वात् ।

न च वर्द्धित्वसमवधानतज्यत्वदादिमामग्न्यधिकरणक्षणस्यापि
इति तादात्म्यवद्ध्यभाववत्त्वात् स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्ध्यम-
वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । वद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य च भूमाधिकरण-
वच्छेदेन वद्ध्यभाववत्ति- त्तकालीनत्वमिति

वाच्यम् । यदा यत्र यस्याधिकरणनानिर्वाहकः संयोगादिस्त-
र्कप्रकरणमेव तदानीं तद्वृत्तावच्छेदकमन्यथा देशान्तरवृत्ता-
दानन्तरं चाग्रानेष्यमाणे घटादाविहाय स घट इत्यादिदर्शनीति-
सङ्गात् । एवं च बह्वचदेः स्वात्मानक्षणवृत्तौ तत्कालीनसम्बन्ध-
ता स्वावयवस्यैवावच्छेदकत्वं न तु स्वसंयोगिनोऽपि धूमवत-
तदा तत्र तत्संयोगाभावादिन, तत्र च धूमवदवच्छेदेन बहुवभावा-
न्वयस्याक्षतत्वाद् बह्वर्थापि तदसमवधानकालीनत्वस्य द्वारि-
याद् । मयम् । यत्र बह्विसमवधानदशायां महाघटशब्दस्तद्वृत्त-
तदा च बह्विसमवधानकालीनत्वेवात्यन्तसंयोगादिभिर्निर्दिष्टमिति
महाघटो जीततत्तादृशस्य स्वघटप्रत्ययवाचनं दृष्ट्याभावसंयो-
गप्रत्ययकारणानां तादृशसमवधानकालीनतया तत्र बह्वसमव-
धानकालीनयात्राकारणकत्वमेवात्र व्यभिचारः ।

तत्र महाघटोत्पत्तिदशायामेव तादृशस्वघटप्रत्ययनिर्वाहणाय
महाघटतादृशत्वकारणं तद्वृत्तहेतुतायां भावश्यकत्वात् तद्वृत्त-
तात्पर्यमुदाहरणस्य च तद्वृत्तसमवधानकालीनत्वावेरहाश व्यभिचार-
तामेव वाच्यम् । यत्र महाघटस्यानग्रीसमवधानोत्पत्तिं महाघटाधिकरण-
तात्पर्यमुक्तकपालान्नरमन्तमीत्य महाघटारम्भककपालेण स्वघट-
प्रत्ययान्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्तोत्प-
त्तिप्रमाणसम्भवनं महाघटतादृशत्वहेतुतायां मानाभावाद् ।

तत्र तत्संयोगतत्तादृशत्वहेतुतायां तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्त-
तात्पर्यमुक्तकपालान्नरमन्तमीत्य महाघटारम्भककपालेण स्वघट-
प्रत्ययान्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्तोत्प-
त्तिप्रमाणसम्भवनं महाघटतादृशत्वहेतुतायां मानाभावाद् ।
तत्र तत्संयोगतत्तादृशत्वहेतुतायां तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्त-
तात्पर्यमुक्तकपालान्नरमन्तमीत्य महाघटारम्भककपालेण स्वघट-
प्रत्ययान्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्तोत्प-
त्तिप्रमाणसम्भवनं महाघटतादृशत्वहेतुतायां मानाभावाद् ।
तत्र तत्संयोगतत्तादृशत्वहेतुतायां तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्त-
तात्पर्यमुक्तकपालान्नरमन्तमीत्य महाघटारम्भककपालेण स्वघट-
प्रत्ययान्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्तोत्प-
त्तिप्रमाणसम्भवनं महाघटतादृशत्वहेतुतायां मानाभावाद् ।
तत्र तत्संयोगतत्तादृशत्वहेतुतायां तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्त-
तात्पर्यमुक्तकपालान्नरमन्तमीत्य महाघटारम्भककपालेण स्वघट-
प्रत्ययान्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविग्रहादेव तद्वृत्तोत्प-
त्तिप्रमाणसम्भवनं महाघटतादृशत्वहेतुतायां मानाभावाद् ।

यदि चागन्तुककपालप्रत्ययस्यापि तादृशप्रत्ययसत्तिनया त-
त्तादृशप्रत्ययमावस्य तत्तादृशप्रत्यय इति मन्यत तदा स्वाधि-

क्षणदेशावच्छेदेन वक्ष्यमाववान् यः क्षणस्तदवच्छिन्नस्वप्रयोजक-
वह्निर्तत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वमेव विवक्षणी-
यम् । तादृशसमुदायान्तर्गतायाः पूर्वघटारम्भककपालनिष्ठद्रव्या-
भावाधिकरणतायास्तथाविधक्षणावच्छिन्नत्वेन न व्यभिचारः ।
एवं च धूमेत्पत्तिप्रयोजककारणाधिकरणतासमुदायान्तर्गते-
स्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नव्यधिकरणत्वस्य बह्व्युत्पत्तिक्षणान-
वच्छिन्नतया तादृशक्षणमादाय स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नव्यव-
वक्षणावच्छिन्नतत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वस्य
धूमे प्रसिद्धसम्भवेन बहिर्पदवैयर्थ्याभावात् ।

यद्वा यद्यत्कारणं यद्यधिकरणप्रत्यासन्नं सन् स्वोत्पत्तिप्रयो-
जकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवृत्तकारणसमुदायबद्धव्यवक्ष-
णानक्षकत्वविवक्षणात् सामञ्जस्यम् ।

यत्तु बह्व्यसमवधानकालीनत्वं स्वसमानाधिकरणवृत्तिद्वारा
क्षणवृत्तित्वमेव विवक्षितम् । तथा च बह्व्युत्पत्तिक्षणस्यापि प्र-
समानाधिकरणबहिर्पत्तया बहिर्पदसार्थक्यामिति केचिदपि ज्ञे-
यम् । स्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवृत्तिप्रतिपक्षजन्यत्वस्य बह्व्युत्पत्तिक्षण-
साधारणतया तावद्वशे वर्दानात्त्वनिवेशनं विनाप्युपपत्तेः ता-
दधिकरणवृत्तित्वेपलक्षितवह्निमदन्यत्वं निवेद्य वर्दानस्त्वान्वय-
नस्यायुक्तत्वात् । एवं स्वसमानाधिकरणवृत्तिप्रतिपक्षजन्यत्वस्य
यदि बह्व्यसमवधानकालीनत्वं तदा स्वसमानाधिकरणवृत्तिप्रतिपक्ष-
व्यवहितप्राक्क्षणकत्वरूपस्य बहिर्पदवहितजन्यत्वस्य विशेषणत्वेन
सामञ्जस्ये बह्व्यसमवहितजन्यत्वरूपानिर्बन्धव्यवहितसत्यस्मान्ना-
णमनर्थकम् । स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधानाभाववक्ष-
णवृत्तित्वं यदि पुनर्बह्व्यसमवधानकालीनत्वं तदा एकस्या एव घट-
व्यक्त्यत्र स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्निसमवधानवति तत्त-
मवधानाभाववति चोत्पत्तिभेदादभेदव्यक्त्येवह्निसमवहितजन्यतया
यत्किञ्चिद्देशावच्छिन्नवक्ष्यमाववक्षणावृत्तिसामग्रीजन्यतया च तत्र
व्यभिचारः स्यादिति सत्यन्तर्निर्बन्धद्वयोपादानसार्थक्यमिति ।

बहिर्पदवहितजन्यपदस्य बहिर्जन्यार्थकत्वे जन्यपदस्य यथा-
श्रुतार्थान्वयतामभ्युपेयापि नान्तरीयवह्निके प्रकारान्तरेण व्यभि-
चारं वाच्यतां मतं दूरीयितुमुपन्यस्यति । यस्मिन्वति ।

(६०) यत्तु नान्तरीयवाहिके व्याभिचारवारणाय आपा-
ककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः । स च बहुव्ययवृत्तिसामान्य-
जन्यत्वमिति । तन्न । प्राक् तदसिद्धेः ।

(६१) आपादककोटावेवेत्येवकारेणापायप्रतियोगिविशेषण-
व्यवच्छेदः । विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय पञ्चांशऽपि तस्य
विषयत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । बहुव्ययवृत्तिसामान्यजन्यत्वमि-
ति सामान्यवहितजन्यघटादौ च न तादृशसामान्यजन्यत्व-
वद्व्यवच्छेदो न तदुत्पत्तिप्रयोजककारणसमूहात्मकतत्सामान्यघट-
त्वादिति न व्याभिचार इति भावः ।

प्राग्गमः । बहु धूमजनकतर्गनिश्चयात् पूर्वमित्यर्थः । तदसिद्धेः ।
यः पञ्चांशवृत्तिसामान्यजन्यत्वानिध्यातृत्वात् धूमजनकत्वसन्देहे
सामान्यां तद्व्याप्यतत्तस्यापि संशयादिति भावः ।

यत्तु यत्तुसमवाहकजन्यत्वस्यापायप्रतियोगिकोटीविशेषणत्वे-
ह्यः । अविष्यतीत्यादिशङ्काद्वयस्य कथं तर्कविरोधिता, एत-
न्मते पञ्चाविशेषणतया तादृशशङ्कायाः पूर्वमेत इव विंश-
तपञ्चांशवृत्तिसामान्यादित्यत आह ।

(६२) अत्र आपादणी शङ्कादष्टापत्तिपर्यवसायिनी (१) । त-
त्तु तत्सामान्यावयवमिद्विपर्यवसायिनी । अवहेतुः, वदितुं शक्यम् ।

(६३) अवेति । एतन्मते इत्यर्थः । दष्टापत्तिपर्यवसितेति ।

पञ्चांशविंशतपञ्चावयवस्य दष्टतापर्यवसितेत्यर्थः । इदं च न

साधनत्वम्, पक्षे सत्त्वमिति यावत् । तज्ज्ञानजनकत्वमत्र न-

वसानं बाध्यम् । धूपवद्व्ययसमवाहकजन्यत्वस्य सन्देहे तद्या-

स्य तदभावाविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापि संशयादिति भावः ।

संशयशङ्कायाश्च कारणीभूतापायव्यतिकरेकनिश्चयविघटकतया

वेद्य इत्येव बोध्यम् ।

कथं तदभावावयवतु क एवात्पत्त्यने इति तृतीयशङ्काया एतन्मते कथं

वेद्योक्तता ? तथा हि सम्प्रदायमते उत्पन्नत्वरूपजन्यत्वाभा-

वायनयोत्पन्नत्वरूपतद्भाववति अहेतुकत्वशङ्का मूलशोधित-

(६४) पर्यवसितेति पाठान्तरम् ।

त्वं तन्मात्रजन्यत्वं वा कोटिः स्यात् तत्कोटिकशङ्कयोश्च न प्रकृ-
विशेषिता सम्भवति प्रथमे पक्षमाधारणत्वाद् द्वितीये च बहु-
जन्यत्वशङ्कापर्यवसायिन्यास्तच्छङ्कायास्तर्कात् पूर्वं तुरुच्छेदत्वा-
त्तदभावस्यापाद्यप्रतियोगिकोटी निवेशासम्भवादन्तस्तद्याचष्टे ।
वहेरिति । वह्निसुन्यात् । बहुमसमवहितात् । तथा च बहुमसमादित-
जन्यत्वकोटिकत्वं शङ्कायां लब्ध तादृश्याश्चापाद्यप्रतियोगिकोटीरपि
एवबहुमसमवहिताजन्यत्वविरोधिविषयकत्वात्तर्काद्विरोधितोपपत्तिः ।

मूले । इत्यत्र । इत्यादितर्कः । उपन्यमाने इति शेषः ।
शङ्का स्यात् । इत्यादिशङ्का जायेत । सम्भावनायां लिङ् । एवं
शङ्कायाम् । स्वक्रियाव्याघातः । धूमादौ गृहीतवद्व्याप्यत्वोपादे-
कानुविधानस्य पुनो धूमाद्ययितया वद्व्यादौ प्रवृत्तेर्विरोधः । तद-
व्यापादकत्वमिति यावत् । आपादनाकारमेवाह । यदीति ।
तान्वयव्यतिरेको यो हेतुर्वदिस्ते विना । कार्योत्पत्तिम् । धूमः
समवहितजन्यत्वं कार्यसामान्ये हेतुकत्वं चेति शेषः । आपा-
दकत्वं कुर्यात् । बहुव्यादिसमवधाने न प्रवर्तेतेति यावत् । तेषां तत्त्वं
तत्सम्भवादिति । तदसम्भवाद्तादाप तत् सम्भवतीति तादात्म्य-
प्रवर्तककारणताग्रहविरोधिनः सत्त्वादित्यर्थः । तस्मात् । तद-
प्रवृत्तिनिर्वाहातुंग्रंथान् । तदुपादानम् । बहुमुपादानम् । शङ्का-
बन्धकम् । आस्थीयते इति शेषः । अत्रोपादानपक्षस्य भावात्तस्य
प्रवृत्त्यादिपरत्वं न सम्भवति प्रवृत्त्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वेन
दतो व्याचष्टे दीधितौ । तदुपादानमिति ।

(दी०) तदुपादानमिति कारणव्युत्पत्त्या तदीयकार्येण
कताज्ञानपरम्, तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरं वा
अग्रतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव । कृत्यादेः शङ्कापरिवन्ध-
त्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च ।

(गा०) कारणव्युत्पत्त्युपलक्षणम् । तस्य उपादानं यम्
दिति बहुव्रीहिसमासादगद्व्यपि बाध्यम् । तदीयकार्येति । बहु-
दिकार्यधूमादीत्यर्थः । बहुव्यादौ धूमादिप्रयोजकताज्ञानस्य धूमा-
वदव्यादिप्रयोज्यत्वरूपबन्धसमवहितजन्यत्वव्यावर्तकधर्मविषयकता-
तच्छङ्काप्रतिबन्धकत्वापपत्तिः । एवं तृप्त्यादिकार्यं प्रत्यक्ष-

बलत् । यत एव एकफलेच्छासहकृतापरफलसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिवारणाय विशिष्य तत्तत्फलगोचरेच्छात्वेन तत्तत्फलसाधनताज्ञानत्वेन च प्रवृत्तिहेतुताया आवश्यकत्वात् एकफलेच्छादिजन्यप्रवृत्तावन्यफलेच्छादिव्यभिचारस्य नावकाशः । तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककौटौ तत्तत्फलसाधनत्वायगाहित्वस्य निवेशेनैव वारणसम्भवात् ।

न च तत्तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककौटौ तत्तत्फलोद्देश्यकत्वं निवेशेनैव व्यभिचारवारणसम्भवात्साधनतायाः कृतिविषयत्वं मानाभाव इति वाच्यम् । उच्छृङ्खलफलविषयताया अनुभवविद्वत्तया तत्फलसाधनत्वेनोपायान्तरविषयकेण फलान्तरसाधनत्वेन चैतदुपायविषयकेण ज्ञानेन जनितायां फलद्वयोपायद्वयविषयकप्रवृत्तौ तत्फलसाधनताधियो व्यभिचारवारकतया च उपायावपयतानरूपितफलविषयतोपगमे उपायफलयोः सम्बन्धविधया कार्यकारणभावमानस्यावश्योपेयत्वात् । न हि ययोः सम्बन्धो न भासते ताद्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टचरः । एवं च कृतेः कार्यकारणभावाविषयकतया तद्विषयकज्ञानस्येव तस्या अपि शङ्काविरोधित्वमक्षतमेव । ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य संशयान्यविरोधिविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् । निविशतां वा संस्कारव्यावृत्तगुणलौकिकमानसप्रयोजको जातिविशेष इत्याशङ्क्य कृतेः शङ्काच्छेदकत्वं प्रकारान्तरणापि निराकरोति । कारणताग्रहेति । तथा च प्रवृत्तितः शङ्कानिवृत्तौ तर्कावतारे सति कार्यकारणमाधग्रहः कार्यकारणभावग्रहे च सति प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रय इति भावः ।

परीक्षाकारस्तु नास्य तर्कस्य कार्यकारणभावनिश्रयोपयोगितामनुमन्यते किं तु प्रथमं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमनन्तर्भाव्य कार्यकारणभावे निश्चिते लाघवाद्बहुधाभारत्वरूपवह्निसमवधानाभावसधूमानुत्पात्तिप्रयोजकत्वं चावभृते बह्व्यधिकरणदेशानुत्पात्तिकत्वशङ्कयाऽव्याप्यत्वशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति बह्व्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वानिश्रयार्थमयं तर्क इत्याह । दीधितिकृतापि इदमवाचोभङ्गेत्यादिना मतमेतत्प्रदर्शयिष्यते । तथा च सति प्रवृत्ते कार्यकारणभावग्रहसापेक्षत्वं नान्योन्याश्रयप्रयोजकमित्युपादानादिपदमसौ कृतिपरतयैव व्याचकार । ज्ञानत्वासहितमेव च विरोधि

व्ययकत्वं शङ्काप्रतिबन्धकताप्रयोजकमङ्गीचकार ।

तत्रेदं चिन्तनीयम् । विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वात्तिरं ज्ञानत्वानन्तर्भावे विरोधिविषयकानुद्बुद्धसंस्कारस्यापि
शङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । संस्कारव्यावृत्तजानिविशेषनिवेशने तु
कमपराद्धं ज्ञानत्वेन ।

न च तादृशजातौ प्रमाणान्तरमत्वे विनिगमनाविगृहातत्पुर-
कारेणापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमावश्यकमित्यव्याहतमेव कृतेस्तथा-
वमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चिन्ताव्यभिचारक-
त्वं कृत्याद्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयेन च तादृशजात्यवच्छिन्ना-
भावस्य तथात्वमित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति ।

ननु वह्निशून्ये तत्तद्धृतत्वावच्छिन्नानुत्पाददर्शनेऽपि धूमत्वावच्छे-
देन वह्न्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं न शक्यते निश्चेतुं धूमान्त-
राल्पस्यधिकरणे वह्न्यभावशङ्काया दुस्संशयत्वात् तथा च सा-
मान्यतो धूमत्ववह्निभाव्यां कार्यकारणभावावधारणं तर्कादपि न
सम्भवति वह्न्यजन्यतया धूमत्वावच्छेदेनैव वह्न्यसमवहिताज-
न्यत्वं सति जन्यत्वाभावस्यापत्तिसम्भवात् तादृशापत्तेश्च धूमत्व-
समानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वसंशयानिवर्तकत्वात् । तादृशसंश-
यदशार्थां च धूमत्वे तज्जन्यतावच्छेदकत्वनिश्चयासम्भवात् । न हि
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिसत्समानाधिकरण्यमात्रेणापादकज्ञा-
नं निवर्तयितुमीष्टं । यतो यादृशापादकज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति
सा तादृशज्ञानेऽनिष्टसाधनत्वमुपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिम-
न्त्रादिवत् स्वत एव वा तन्निवर्तयति । अवच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ
तदवच्छेदनापादकवत्ताज्ञानं हेतुः, तदेकदेशे अभ्युपगतस्य तत्सा-
मान्येऽनिष्टाप्रसङ्गकत्वात् । न वा पक्षतावच्छेदकसामाधिकरण्यमा-
त्रेणापादकज्ञाननिवर्तनक्षमस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाही तर्कः
कृते सम्भवति धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहीहवह्न्यसमवहि-
तजन्यत्वशङ्काया यत्किञ्चिद्धूमंऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्च-
यानिवर्तनीयाया जागरूकतया तादृशतर्कहेतोर्धूमत्वावच्छेदेना-
व्यतिरेकनिश्चयस्यानुदयात् ।

न चापत्तौ समानधर्मितावच्छेदककापाद्यव्यतिरेकनिश्च-
यात्रमपेक्षितं स चावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्य-

मात्रेण वा व्यतिरेकमवगाहतामिति वाच्यम् । विरोधिविषयकस्यैव निश्चयस्य तर्कहेतुत्वापगमात् । तथा च तद्व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमात्रस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वात् तद्व्यतिरेकावच्छेदकत्वस्यैव च तथात्वात् । अत एव तर्कस्याहार्यारोपरूपता । अत एव च प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वादिद्व्यतिरेकनिश्चयेऽपि द्रव्यत्वादिना तत्सामानाधिकरण्येन न गुणवत्त्वाद्यावत्तिरुदेति । तथा चांशत इष्टापत्तिशङ्कानुच्छेदाद् धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिवर्तकतर्कानुदयेन सामान्यतः कार्यकारणभावानिश्चयेन वह्नित्वे धूमसमामाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहाविरोधितादृशावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारशङ्कायाः कथं निवृत्तिः, धूमत्वसमामाधिकरणजन्यताप्रतियोगिकजनकतायाः सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वस्य वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वादित्याशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्न कर्तृत्वं नायाति । तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणतायामपि तथात्वसम्भवात् । तथापि विशेषाणां कार्यकारणभावग्रहस्तर्केण तद्विरोधिशङ्कयामपनीतायां जायमानः सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रतिसन्धानादिवशात् सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति । प्रामाणिकौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ । फलबलेन लाघवादिज्ञानशून्याया एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्पते

(गा०) नायाति । न सिद्ध्यति । ननु धूमत्वसमाधिकरणजन्यता धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्ववाधसहकृतावच्छिन्नत्वग्राहकजन्यतात्वादिहेतोर्धूमत्वावच्छिन्नत्वं सेत्स्यतीत्यत आह । तृणारणीति । यत्तृणादीनां वह्नित्वसमामाधिकरणजन्यताकत्वेऽपि न तदवच्छिन्नजन्यताकत्वम्, अपि तु तदवान्तरधर्मावच्छिन्नजन्यताकत्वमेव तत्प्रकृतेऽपि अवान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्वेऽपि जन्यताया धूमत्वसमामाधिकरण्योपपत्तेरित्यर्थः । तथा चावान्तरधर्मस्यावच्छेदक

प्रभावयता न जन्यतायां धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाध इति भावः ।
वेद्येषाणां कार्यकारणभावग्रह इति । विशेषधर्मावच्छेदेनान्वयव्य-
तिरेकग्रहाज्जायमानः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यत्वकारण-
वग्रह इत्यर्थः । सामान्यत एव । सामान्यधर्मावच्छेदेनैव । तम् ।
कार्यकारणभावम् । परिच्छिन्नति । विपर्ययीकरोतीत्यग्रिमणान्वयः ।
एवकारेण विशेषधर्माणामवच्छेदकत्वावगाहित्वव्यवच्छेदः ।

ननु विरोधिदशङ्कासत्त्वे सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनापि का-
र्यकारणभावग्राहकसामग्री न सम्भवतीत्यत आह । तर्केणेति । उक्त-
तर्केणत्यर्थः । तद्विरोधिदशङ्कायाम् । तादृशकार्यकारणभावग्रहविरो-
धिण्यां सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावाभावशङ्कायाम् । अप-
नीतायाम् । निवर्तितायाम् । सत्यां जायमानः ।

नन्वत्रं कस्यचित्सामान्यधर्मस्योपस्थितौ तद्वान्तरधर्मावच्छेदेन
क्वचिदपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादपि तु सामान्यधर्मावच्छेदे-
नैवत्यादिशङ्कामपनिनीषुः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्य-
कारणभावग्रहकसामान्यास्तन्मात्रावच्छेदेन तद्ग्रहजननेऽपेक्षणी-
यान्तरमाह । सामान्यव्यभिचारानिर्णयेति । सामान्यधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यताकप्रकृतकार्यत्वाभावानिश्चयेत्यर्थः ।

एतेन वह्नित्वाद्यवच्छेदेन तृणादेः संयोगविभागादिविशेषसाधा-
रणगुणत्वाद्यवच्छेदेन च कर्मादेर्जन्यताग्रहप्रसङ्गो वारितः । तृणादिकं
विनापि वह्न्याद्युत्पत्तिदर्शनेन वह्नित्वादिसामानाधिकरण्येन तृणा-
जन्यत्वनिश्चयात् प्रत्येकं तृणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिषु या-
द्विषु अनुगतागुरुविशेषान्तरस्य जातिरूपस्य प्रागसिद्धेः । कि-
न्त्वव्यतिरेकानुविधायिसंयोगविभागादिषु संयोगत्वादिना सङ्कु-
प्रसङ्गानुगतजातेरसम्भवाच्च तत्र द्वितीयप्रयोजकसत्त्वमव्याहृत-
विति ध्येयम् । प्रकृते सामान्यधर्मधूमत्वसामानाधिकरण्येन
द्विजन्यत्वस्य संशयसत्त्वादिश्रयानुवाचनम् । तस्य च बाध-
नेश्रयत्वावरूपस्य कारणत्वेनैवोपयोगिता बोध्या ।

न च गन्धप्रागभावसामानाधिकरण्येन गन्धवत्तानिश्चयेऽपि
तदवच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावग्रहाद्धर्मितावच्छेदकांशेऽनतिरिक्तवृ-
त्तेरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामेव विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिक-
रण्यमात्रावगाहिबाधनिश्चयो विरोधी न तु स्वरूपसम्बन्धरूप-

तदवगाहिन्यामिति वह्निवाद्यौ स्वरूपसम्बन्धरूपतृणादिजन्यताव-
च्छेदकत्वग्रहे कथं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तृणाद्यजन्यत्वनि-
श्चयो विरोधीति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेनान्यूनानतिप्रसक्तत्व-
नियतीवलक्षणस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामपि तुल्यौ
सामानाधिकरण्यावगाहिग्राह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमा-
त् । गन्धप्रागभावादेस्त्ववच्छेदकत्वमन्यादृशमेव ।

कश्चित्तु व्यभिचारानिर्गम्यपदमवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहानि-
श्चयपरतया व्याकुरुते । तत्र । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संसर्ग-
विधया भाने तद्विरहनिश्चयस्याविरोधित्वात् ।

न च वह्निवादिधर्मिकावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वा-
भावनिश्चयपरमेव तदास्त्वमिति वाच्यम् । वह्निवाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकावगा-
हिनः स्वरूपतो वह्निवाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकावगा-
हिनानस्य तादृशाभावग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेण वह्निवत्त्वाद्याव-
प्यक्तया तत्प्रातवध्यत्वासम्भवात् । अनुगतानुगतिविशेषान्तरानु-
स्थितौति । यावत्सु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं गृहीतं ताव-
त्साधारणस्य सामान्यधर्मोपक्षया ऽगुरोस्तन्मनूतवृत्तिधर्मस्यानु-
स्थितौत्यर्थः ।

एतेन विशिष्टानुभवत्वाद्युपस्थितिदशायां नष्टापकविशिष्टज्ञान-
त्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानादिजन्यताग्रहो निरस्तः । न हि तत्र स्म-
रणे व्यभिचारनिश्चयः सम्भवति, प्रत्यक्षस्येव स्मरणस्यापि नि-
र्विकल्पकरूपस्य सम्भवात् । प्रकृते धूमनिष्ठतत्ताया यावत्सु वद-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रहस्तावद्धूमान्यतमत्वस्य द्रव्यत्वादेशो
पस्थितिसम्भवात्तदुपस्थितिसत्त्वेऽपि तद्ग्राहोपपत्तये विशे-
षणत्रयानुसरणम् । तादृशधर्मोपस्थितिमत्त्वे च न तदपेक्षया
ऽधिकदेशवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहः सम्भवति, सामान्यधर्म-
स्यावच्छेदकत्वग्रहेऽवच्छेद्यजन्यतायास्तदधिकरणीभूताधिकदेशवृ-
त्तित्वकल्पने गौरवं विशेषधर्मस्य तथात्वे तु तदकल्पने
लाघवमिति प्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धादिति तादृशधर्मोपस्थिति-
विरहपेक्षा । एतादृशलाघवज्ञाने एव धर्मान्तरस्य न्यूनवृत्ति-
त्वमुपयुज्यते इति तदभिहितम् । एवं धर्मान्तरस्य शरीरगो-
षे तद्व्यकृतानावस्तुषु अवच्छेदकतायाः कल्पनीयतया गृहीतान्

प्रतिरेककार्यान्तरावृत्तिष्वे च कार्यान्तरं अन्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
त्तरस्य कल्पनीयतया नोक्तलाघवावकाश इत्यनोऽनुमतत्वागुह्य-
स्मिन्नेऽपि तादृशलाघवज्ञाने उपयुज्यते इति ध्येयम् ।

लाघवप्रतिसन्धानेति । तत्तदधूमत्वतत्तद्विहित्वादीनां कार्यका-
रणभावच्छेदकत्वे नानाकार्यकारणभावकल्पने भोक्तव्यं धूमत्ववर्द्धि-
शोभतदवच्छेदकत्वे पुनस्तदर्थेन लाघवमित्यादिप्रतिसन्धाने-
न । ईदृशं च प्रतिबन्धानं एवकारणत्वविशेषधर्मावच्छेदेन
व्यतिरेकणभावत्रये उपयुज्यते । आदिपदाद् धूमनियतधर्मान्तरावृ-
त्त्या गौरवप्राप्तसन्धानाभादपरिग्रहः, तत्र धूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
त्वा धूमत्वादिधर्मान्तरधूमत्वविप्रकारकप्रमाविशेषत्वादिरूपेण
ह्लादिजन्यत्वप्रवृत्तिरासः ।

ननु सामान्यधर्माभावाधिकरणप्रमात्रेणाप्यव्यतिरेकत्रयस्य
सामान्यधर्माभिचार्यानिर्णयादिसहकारण सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
त्तरभावाप्राप्तकत्वमिति तद्विहितत्वाद् । प्रामाणिकं चेत् । अनु-
प्राप्तलाघवव्यर्थः तथैव । सामान्यधर्मावच्छेदकार्यकारणभाव-
प्राप्तकत्वेन । अन्वयव्यतिरेकादिना । विश्लेषणमिति शेषः । ननु क-
ल्पितवागावशङ्कात्प्रतिबन्धकत्वत्वाशोक्तानामप्रतिः सामान्यधर्मा-
वच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीत्यत्र अहं । फलबलेनेति ।
अनुभवसङ्गकालान्यथानुपपत्त्यर्थः । लाघवज्ञानादिदृश्या इति ।
हस्त्यधिधूमस्य बाहवजन्यत्वं धूमत्वापेक्षया गुरुशरीरः कश्चन धर्मो
नानाविशेषधर्मो वा जन्यतावच्छेदकः स्मुरिति गौरवम् । धूमत्वा-
वच्छेदेन तज्जन्यत्वञ्च न तथेति लाघवमत्यादि लाघवज्ञानाद्यभावा-
विश्लेषणा इत्यर्थः । आदिपदाद्विशेषदर्शनपरिग्रहः । सामान्य-
धर्माभिचारशङ्कायाः । धूमत्वादिसामानाधिकरण्येन वद्व्याजजन्यत्व-
शङ्कायाः । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन वल्ल्यादिजन्यत्व-
ग्रह इत्यादिः ।

न चैवं लाघवज्ञानसत्त्वे ग्राह्याभावाभिश्चयदशायामपि प्रत्य-
निश्चयापत्तिः, संशयविपरीतनिश्चयसाधारणविपरीतज्ञानत्वेनैव
प्रतिबन्धकतया तस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराभावादिना वाच्यम् ।
विपरीतनिश्चयानन्तरं संशयादिवारणाय संशयादिसाधारणज्ञा-
नत्वावच्छेदं प्रति विपरीतनिश्चयत्वेन स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्प-

नस्यावश्यकतया तत्र च लाघवज्ञानाद्यभाववैशिष्ट्यानिवेशान्
तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनोक्तापर्यनवकाशात् ।
भ्रमोत्तरं विशेषदर्शने जातेऽपि भ्रमनाशानन्तरमेव प्रत्यक्षनिश्चयो-
पगमेन निश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षनिश्चयभेदानिवेशा-
त् । इदं च प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामभ्यु-
पेत्याभिहितम् । स्वमते तु विशेषदर्शनबल्लाघवज्ञानस्यापि विपर-
तकोटिमाननिवर्तकत्वेन निश्चयोपयोगिता बोध्या ।

इदमत्रावधेयम् । यत्रोपदर्शिततर्कावतारपूर्वमेव धूमत्वसामा-
नाधिकरण्येन बहुयसमवहितजन्यत्वशङ्काजनकसाधारणधर्मदर्श-
नात्मकदोषादिसमवधानं देववशाद्भवति तत्र तादृशशङ्काविरह-
प्रयोजकस्य दुर्लभतया धूमत्वावच्छेदेनापायव्यतिरेकनिश्चयाम-
म्भवात् सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितर्को वाच्यतरिगुणिष्ठे इति
तादृशस्थलाभिप्रायकोऽयं सामान्यनर्मावच्छेदेन जन्यताग्रहोपा-
यप्रयासः । यत्र च तर्कात् पूर्वं दोषादिविरहात्तादृशशङ्कानुदयस्त-
द्धूमत्वावच्छेदेन बहुयसमवहितजन्यत्वनिश्चयान्नसामानाधिकर-
ण्यमात्रेणापादकवत्ताज्ञानसहितत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणापातः सु-
लभेति तत एव सामान्यकार्यकारणभावः सुग्रहः । तदभिप्रायेण
क्वचिद्बहिर् विनापि भविष्यतीत्याकारिकाया श्रेश्ठता इष्टापत्तिशङ्का-
यास्तर्कावरोधित्वाभिधानमसङ्गतः । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छे-
देनापत्तौ तादृशशङ्काया अविरोधित्वात्तदसङ्गतमापद्येत । न चैवम-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्योपादानपदार्थस्य तादृशशङ्कापि
रोधित्वाभिधानमसङ्गतमेव, तादृशशङ्काविरोधिनाऽवच्छेदकावच्छे-
देनान्वयव्यतिरेकग्रहस्याशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपादानपद-
नान्वयव्यतिरेकग्रहवत् शङ्काविरहप्रयोजककारणान्तराभावस्यापि
विवक्षितत्वादिति सर्वं समञ्जसम् ।

वस्तुतस्तु क्वचिद्बहिर् विनापि भविष्यतीति शङ्कापि धूमत्व-
वच्छेदेन बहुयसमवहितजन्यत्वकोटिविपरिणयेव । पूर्वशङ्कायां स्वा-
व्यवहितप्राकालावच्छिन्नबहुयभाववन्मात्रोत्पत्तिकत्वं द्वितीयायां
मात्रार्थानन्तर्भावेण तादृशाभाववदुत्पत्तिकत्वं कोटिरित्यत एव
ङ्गयोर्भेदसम्भवादिति ।

उपाध्यायास्तु सत्यप्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेऽतीतानागतध्रुमे

वृथसमवहितजन्यत्वशङ्कासम्भवाच्च धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्व-
निश्चयः सम्भवतीति न सामानाधिकरण्येनापादकशङ्काविरोधिनी
सामानाधिकरण्येनापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य धूमत्वावच्छेदेन
तन्निश्चयमुपपाद्य सामानाधिकरण्येनापत्तिमुपपादयितुं प्रकारान्त-
रेण तादृशशङ्काविरहमुपपादितवन्तः । तत्र च वह्न्यसमव-
हिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वे धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयेऽपि
तोक्तकर्तृच्छुद्धधूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यजन्यत्वशङ्कानिरासः
सम्भवात् शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षकतर्कस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति
प्रयासवैयर्थ्यमतस्तदभ्युपगतमपि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापाद-
कविशेषणत्वमुपेक्ष्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणनिवृत्तेन वह्निसम-
वहितजन्यादिपक्षस्य वह्निजन्यादिपरतया च तदेव मतं परिष्कृत्य
दर्शयति । अपरे त्विति ।

(दी०) अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेन ज-
न्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरे-
क एव आपादनीयः । तच्चोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणक-
लापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहे-
ऽपि निरतिशयस्यैव तादृशममूढस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च
तथाविधाद् धूमानुत्पाददर्शननैवायोगात् तादृशस्यैव क-
चिद्वह्निं कचिच्चेतरदापाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च(१) कचिद्
धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्निविरहस्यैव तथाविधस-
मूढस्यैव धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रति लाघवात् प्रयोजकत्वनिर्ण-
नापनयान्मनसैव सुग्रहम् । वद्वेः, वह्निसमवहितोपादानम् ।
अथ च नियमव्यवच्छेदस्य च वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्र-
योजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा
प्रयोजके तत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्येत्यन्वयः ।

(१) जनकत्वस्य सम्भावनायाश्चेत्यपि पाठो व्याख्यानुरोधान् ।

तथा च धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य बहुव्यसमवहिताजन्यत्वस्य
 ह्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः । तथा चोक्त-
 प्रयासमन्तरेणैव तादृशतर्काद् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वं सुनिश्चे-
 यमिति भावः, न तु धूमत्वावच्छिन्नस्य बहुव्यजन्यत्वेनेत्यन्वयाद्
 धूमत्वावच्छेदेन निश्चितं बहुव्यजन्यत्वेनापादनीय इति, धूमत्वाव-
 च्छिन्नस्यापादनीय इति अन्वयेन वा धूमत्वावच्छेदेनापादनीय
 इत्यर्थः, तद्धर्मावच्छेदेनापत्तेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रविपर्यया-
 द्दकसंशयाविरोधितायाः प्राग् व्यवस्थापनेन तादृशापत्तेरिच्छि-
 त्करत्वात् । जन्यत्वविशिष्टस्येति । तेनाजन्ये न व्यभिचार इति
 भावः । नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय वह्निसमवहिताज-
 न्यत्वस्य बहुव्यघटितसामान्यजन्यत्वार्थकता नाभ्युपेया, अपि तु
 जन्यत्वमेव प्राग्वत्पारिभाषिकं निर्दिष्टनीयमित्येतत्सूचयितुं बहुव्य-
 ससमवहिताजन्यत्वस्य यथाश्रुतत्वमभिहितम् । अत्रेतन्नस्य तद्व्य-
 स्य बहुव्यसमवहिताजन्यत्वपरामर्शकतामाविष्कर्तुं तदत्र विशेष-
 विधया प्रवेशितम्, विशेषणविशेष्यभावविपर्यय श्रुतिविरहात् ।

विरोधिदण्डानिराकरणप्रकारं प्रदर्शयन् धूमत्वावच्छेदेन बहु-
 ससमवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य सुग्रहतामाह । तच्चेति । मनसै-
 सुग्रहमित्यनेनान्वयः । मनसैवेत्यस्य उक्तयसहकृतेनेत्यादिः । एता-
 घता बहुव्यसमवहितजन्यत्वसामान्याभावस्यायोग्यपिशाचादिजन्य-
 त्वप्रतियोगिकतया प्रत्यक्षासम्भव इति सार्वभौमाभिहितदूषणमुद्धृ-
 तम् । उक्तन्योयेनेति । हुताशनरासमादीत्याशुक्तप्रणाद्वैत्यर्थः । या-
 युक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण धूमोत्पादकसामान्यां वह्निसमवहा-
 नियतत्वरूपवह्निसमवहितत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरास-
 दिति धूमसामग्रीत्वावच्छेदेन बहुव्यसमवहितत्वशङ्काया अनुत्पाद-
 दित्यर्थः । तथा च तादृशङ्काधीनाया धूमत्वावच्छेदेन बहुव्यसमव-
 त्सामग्रीकत्वशङ्काया अनवकाशात्तदवच्छेदेन तादृशसामग्रीका-
 त्वनिश्चयात् स्वाधिकरणदशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्स्वाव्यवहितप्रा-
 क्षणकत्वशङ्कानिवृत्तौ तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवह्न्यसमवहिता-
 न्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः ।

ननु तथापि धूमसामग्रीत्वसामानाधिकरण्येन बहुव्यसमवहि

वशङ्कासम्भयात्तदधीना धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्नयसमवहित-
सामग्रीकत्वशङ्का स्यादेवेति कथं धूमत्वावच्छेदेन वह्नयसमवहिता-
जन्यत्वनिश्चयः ? न चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नसमूहे धूमोत्पादकसामग्री-
त्वस्यान्वयव्यतिरेकेण निश्चयदशायां तादृशसमूहस्य वह्नयसम-
वहितस्य धूमोत्पादकत्वसंशयात् धूमोत्पादकसामग्रीत्वरूपेण व-
ह्नयसमवहितत्वसंशयो भविष्यति स च वह्निविरहे तथाविधाद् धूमा-
नुत्पाददर्शनेन घन्ध्यसमवहितादृशसमूहे धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनि-
श्चयादेव निवर्तते इत्युपाध्यायोक्तं सम्यगित वाच्यम् । कचिद्वह्निं
विना तथाविधसमूहाद् धूमानुत्पाददर्शनेऽपि वह्निसमवहितादिव
कचित्सहकार्यन्तरसमवहितात्तादृशसमूहाद् धूमो भविष्यतीति श-
ङ्कानपायेन तादृशसमूहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयो-
जकत्वनिश्चयस्य दुर्निश्चयत्वादित्याशङ्क्य वह्नयसमवहिततादृशसमू-
हत्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य स-
म्पादके इतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वाभावस्य इतरापेक्षया तथा-
वाभावस्य च मिलित्वा धूमोत्पादकत्वसामान्याभावव्याप्यस्य
निश्चये विरोधिण्याः शङ्काया निवृत्तिप्रकारमाह । वह्निविरहे-
ऽपीति ! तादृशसमूहस्येत्यनेनान्वितम् । वह्नयसमवहिततादृश-
समूहस्येत्यर्थः । निरतिशयस्यैव धूमजनकत्वसन्देहस्यायोगादि-
एन्वयः । अतिशयः । सहकार्यन्तरसमवधानरूपो विशेषः । तथा
व सहकार्यन्तराद्यटिततादृशसमूहे धूमोत्पत्तिप्रयोजकतायाः सन्देह-
स्यानुदयादिति पर्यवसितार्थः । तथाविधात् । वह्नयसमवहिततादृश-
समूहात् । धूमानुत्पाददर्शनेनेति । तथाविधसमूहे धूमानुत्पादाव्य-
वहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वस्य दर्शनेनेत्यर्थः । तस्ये-
तरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वव्यावर्तकत्वादिति भावः । तादृशस्यैव ।
इन्धनादिसमूहस्यैव । आसाद्य । सहकारिकृत्य । जनकत्वस्य ।
उत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य । इतराद्यटिततादृशसमूहे धूमोत्पादकत्वस्येति
शब्दः । कत्वार्थस्य जनधात्यर्थेऽन्वयो न तु सम्भावनायामिति
स्फुटीकर्तुमसमासेन लिखनम् । सम्भावनाया अपनयादित्यन्वयः ।
अचिदात् । यत्र वह्निं विना इन्धनादिसमूहाद्धूमानुत्पादो दृष्टसन्ने-
त्यर्थः । अवधूतस्य । निश्चितस्य । एतेन वह्निविरहस्य तादृशसमूह-
मालीनधूमानुत्पादप्रयोजकत्वं क्लृप्तमितरविरहस्य च तथात्वम-

कलुषमिति तदकल्पनरूपं लाघवशीजं स्फुटीकृतम् ।

वह्निविरहस्यैवेत्यादि । तादृशसमवधानानन्तरं धूमसा-
मान्यानुत्पादस्य वह्निवावच्छिन्नविरहमात्रप्रयोज्यत्वनिर्णयेनेत्य-
र्थः । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पादं तदवच्छिन्नहेतुतावच्छेदक-
त्तदिन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि प्रयोजकत्वात् सामान्यपदोपा-
दानम् । इत्थं चेतरेरसहकारेण धूमोत्पादकताया व्यावर्तकस्येत्या-
प्रयोज्यस्यसमवधानकालीनधूमानुत्पादकत्वदर्शनाग्नौकशङ्का शङ्का-
स्पृष्टमपीति भावः ।

अथ तदुत्पादानपदेन वह्निसमवहितप्राज्ञोपादानं विवक्षणीयम्,
तच्च तदेव वाह्यसमवहितपरामर्शकत्वं एव सम्भवति तदर्थं वह्नेरुत्पा-
दानमित्यत्र वह्निपदं वह्निसमवहितपरतया व्याचष्टे । वह्नेरिति ।
उपादानं नियमतः कथं कुर्यादिति मूलं वह्निसमवहितानिरूपित-
नियमार्थकाज्जियमशब्दाद्विशेषणे तृतीयार्थकर्तासत्प्रत्ययेन वह्निस-
मवहितनिमित्तकृतिमान् कथं भवेदित्यर्थकम् । नियतत्वं विषयताञ्च
शेषसम्बन्धेन व्याख्येयं वह्निसमवहिते रविप्रपक्त्वस्याभावरूपम् ।

ननु तदुत्पादानमेव शङ्काप्रतिवन्धकमित्यत्रोपादानपदमेतन्मनसि
करणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकपरं प्रवृत्तेः शङ्कापामविरोधिन्वात्,
तथापि चासङ्गतिः, वह्निप्रमवहितोत्पादाने वह्निसमवहितजन्यत्व-
ज्ञानस्यैव वह्निसमवहितात्मकोपाये धूमरूपकजनकत्वावगाहनेन
जनकत्वात्, तथा च वह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काविरोधित्वानुपपत्तिः
तत्समवहितजन्यत्वतदसमवहितजन्यत्वयोरप्यवरोधादित्याशङ्कामप-
नेतुं तदुत्पादानपदं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयपरतया व्याचष्टे ।
अत्र चेति । नियमव्यवच्छेदस्येति । तस्यैव वह्निसमवहितस्यैव
उपादानं यस्मादिति लुप्तपदबहुव्रीहेराश्रयणीयतया एवकारलक्ष्यस्य
वच्छेदरूपस्येत्यर्थः । वह्न्यसमवहितानुत्पादानस्य । वह्न्यसमवहित-
गोचरधूमार्थिप्रवृत्त्यभावस्य । प्रयोजक इति । तादृशप्रवृत्तिजनकवह्न्य-
समवहितधर्मिकधूमजनकताग्रहं विघटय्य निर्वाहक इत्यर्थः । तद-
जन्यत्वग्रहे । धूमे वह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । वह्न्यसमवहितधर्मिक-
धूमानुत्पादकत्वनिश्चये इति यावत् । एतेन वह्न्यसमवहितजन्यत्व-
शङ्कानिवृत्तिस्तर्ककारणवह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न ।
साक्षादप्यतर्के, तादृशशङ्कानिवृत्तिश्च यदि तादृशनिश्चयमपेक्षते तदा

ऽन्योन्याश्रयः, एवं तच्चोक्तन्यायेनेत्यादावन्यस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वा-
भिधानात्सन्दर्भविरोधश्चेति दूषणमनवकाशं वेदितव्यम् । तर्ककार-
णोभूतं धूमधर्मिकवह्न्यसमवहितसामग्रीकान्यत्वानिश्चये ऽपेक्षितायां
शङ्कानिवृत्तां ततोऽन्यस्यैव वह्न्यसमवहितधर्मिकधूमसामग्रीत्ववि-
रुद्धानश्चस्यापेक्षितत्वाभिधानात् । प्रागप्येतन्निश्चयस्यैव शङ्कानिव-
र्तकत्वमभिहितमिति सन्दर्भविरोधविरहाच्च ।

एवकारान्तर्भावमन्तरेणापि विवाक्षितार्थलाभस्सम्भव इत्या-
ह । परम्परयेति । कारणतानिश्चायकतर्कसम्पादनद्वारेत्यर्थः । तत्र ।
निवृत्तवह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने ।

एतन्मतमालम्ब्य मिश्राभ्युपगतमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्व-
ज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति । यात्वेति ।

(दी०) यत्तु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव वि-
शेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि
गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति । तन्न । यादृच्छिकस्य तद-
नुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नैयतस्य च उक्ताभेदसम्पादक-
त्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

(भा०) अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य । यन्त्रणे वद्वि-
तदग्रिमक्षणे उत्पन्नत्वे सति उत्पन्नत्वे सत्येव वा पूर्वक्षणे वद्वि-
त्रेः अनुत्पद्यमानत्वस्येत्यर्थः । सत्यन्तनिवेशादनुत्पन्नगगनादौ
व्यभिचारः । ज्ञानम् । धूमधर्मिकनिश्चयः । विशेषदर्शनतया ।
ज्ञाभावव्याप्यदर्शनविधया । शङ्काप्रतिबन्धकम् । धूमधर्मिकव-
ह्न्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकम् । वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावव्याप्यत्वादिति भावः ।

नन्वेवं वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चय एव धूमवह्न्यजन्य-
शङ्कासि विशेषदर्शनतया निवर्तयिष्यात् किं तर्कस्य प्रतिबन्धक-
कल्पनेनेत्यत आह । तदेवेति । एवकारोऽप्यर्थः । अन्वयव्यतिरेका-
विधानमपीत्यर्थः । तर्कघटकम् । तर्कप्रयोजकोभूतज्ञानविषयतया
रनिर्वाहकम् । तथा च तर्कात्मके मानसज्ञाने प्रागुपस्थितपदार्था-
राणामुपनयमर्यादया भाते नाधकाभावात्तदप्यन्वयव्यतिरेकाय-

नुविधानज्ञानात्मकमिति तर्कस्य स्वातन्त्र्येण शङ्काप्रतिबन्धत्वविर-
हेऽपि विशेषदर्शनविधयेव तथात्वस्याक्षततया तर्कस्य शङ्कानिवर्त-
कत्वाभिप्रायेण मूले तदुपन्यासस्य नासङ्कतिः । तत्र स्वातन्त्र्येण
शङ्कानिवर्तकत्वे तात्पर्यानुपगमादित्याशयः ।

एतच्च तर्कस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानत्वादित्यादिमिश्र
समाधानमनुसृत्य तदन्वयाद्यनुविधानज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्का-
प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधानस्य नान्तरीयकवह्निकसाधारणस्य तदजन्यत्वाव्यावर्तक-
त्वात्तज्ज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वमप्रसक्तमेवेति परमार्थः ।

केचित्तु दर्शितमिश्रग्रन्थे तर्कपदं तर्कमूलीभूतज्ञानपरतया
व्याख्याय तर्ककारणीभूतान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानसत्त्वात्तर्कोऽपि
दुरपवाद इति हरिदासभट्टाचार्याणां मिश्राभिप्रायवर्णनमनुसृत्य
तदेव तर्कघटकमिति ग्रन्थे अन्वयाद्यनुविधानज्ञानमेव शङ्काविषय-
द्वारा तर्कसम्पादकमित्यर्थपरतया व्याख्याय दीधितिकृतामा-
तादृशमेवाभिप्रायं वर्णयन्ति । तदसन् । तर्कवैयर्थ्याशङ्कायां तर्क-
त्वसौ बाधकविरहाभिधानस्यानुपयुक्तत्वात् ।

न च तत्र सामग्रीबलात्तर्कत्वत्तेरभिधाने सम्भेदे नान्यतरवै-
यर्थ्यमिति न्यायेन तर्कस्य सार्थकत्वं लभ्यते इति वाच्यम् । अन्व-
याद्यनुविधानग्रहस्थले तर्कस्याशङ्कानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वे ए-
तादृशस्यायावकाशात् । तादृशस्थले च तर्कानुपपत्त्या तत्र तस्य त-
थात्वकल्पनानवकाशात् ।

न च तर्कपूर्वमन्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि तत्र
दशायां तत्सत्त्वानियमात्तत्प्रतिबन्धकतया सर्वत्र तर्कानन्तरं शङ्का-
वारणासम्भवात् तर्कस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमि-
वाच्यम् । एवं सति मूलस्यैव तादृशशङ्कास्थले शङ्कानिवृत्त्युपयोगि-
त्वाभिप्रायकतासम्भवात्तदुपरि तर्कवैयर्थ्यशङ्काया एवानवतारो-
यत्र च कारणान्तरविहाच्छङ्कानवतारस्तस्य स्वतस्सिद्धशङ्कावि-
हस्थलतया मूलस्य तदन्यस्थले एव तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वपरत-
उभयसम्भेदस्थले तर्कसार्थक्यप्रदर्शनस्यात्यन्तासङ्गतत्वाच्च । एवं
मिश्रग्रन्थस्यापि दर्शितदिशा यथाश्रुतार्थपरत्वमेव सम्यगित्यवश्यं

अन्वयव्यतिरेकानुविधानबोधस्य शङ्काविरोधित्वे मूलस्य

स्वरस इत्याह । तदुक्तमिति । यदि हीत्यादेस्तादृशबोधस्य शङ्का-
विरोधित्वपरत्वाभावे गृहीतान्वयव्यतिरेकत्वाभिधानवैयर्थ्यादिति
भावः । वह्न्यव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्व्यतिरेकसमानाधि-
करणव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तद्व्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
वा तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभावे वह्न्यभावसामानाधिकरण्यस्य प्र-
त्यक्षसम्भवनाय धूमत्वावच्छेदेन सुग्रहमपि घटादिमाधारणतया
वह्न्यसमवहितजन्यत्वाव्यावर्तकमिति तन्निश्चयस्य न तच्छङ्का-
निवर्तकत्वमित्याह । यादाच्छकस्येति । नियमागर्भस्य यत्किञ्चि-
दधिकरणे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्येत्यर्थः । व्यभिचारित्वात् ।
वह्न्यसमवहिताजन्यत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयं घटादिव्यावृत्तत्वेन
वह्न्यसमवहितजन्यत्वविरोधपि धूमत्वावच्छेदेन दुर्ग्रहम्, धूमत्व-
सामानाधिकरण्येन वह्न्यव्यभिचारसन्देहदशायां धूमत्वावच्छिन्ना-
भावे वह्न्यभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् । लाघवज्ञानादिवशात् कथ-
ञ्चित्प्रश्नश्चैव तु उक्तजन्यताग्राहकत्ववैयर्थ्यम् । नियतान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वस्यैव जन्यतात्मकतया प्राग्व तन्निश्चयात् ।

न चान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वसहितमेव तज्जन्यतात्मकं तु
प्रागनिश्चितमिति तन्निश्चायकतया तर्कसार्थक्यमिति वाच्यम् ।
अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वाविशेषितस्यापि नियतान्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वस्य व्यभिचारव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्यैव व्याप्ति-
निश्चयसम्पादकत्वेन तादृशविशेषणघटितजन्यतापदार्थनिर्णयस्य
प्रकृतेऽकिञ्चित्करत्वादित्याशयवानाह । नियतस्य त्विति । निय-
मगर्भस्य त्वित्यर्थः । उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति । प्रकृतोपयुक्त-
जन्यतांशाभिन्नत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञान-
स्य शङ्काविघटनद्वारा धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्व-
नेत्यायकतावादिनामिदं दूषणमित्यवधेयम् दीधितिकारमते तु
तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयविरोधिशङ्कानिव-
र्त्तिं तज्ज्ञानम्, तन्निवर्तकत्वं च धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वानवगाहिनोऽपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकतज्ज्ञा-
नस्याक्षतम् । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावे च वह्न्यभावव्यापकतायाः
सुग्रहत्वेन तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायि-
यं सुग्रहमेव । तादृशग्राहेण जन्यताग्राहकत्ववैयर्थ्यमित्याप ना-

शङ्कनीयम् । तर्कं विना धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयसम्भ-
वकस्य धूमत्वावच्छेदेन जन्यतानिश्चयस्यानिर्वाहात् ।

न च तद्धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधमूल-
कतर्कस्य लाघवज्ञानसहकारादेव धूमत्वावच्छेदेन जन्यताग्राह-
त्वम् । एवं च धूमत्वसामानाधिकरण्येन तदन्वयव्यतिरे-
कानुविधानरूपजन्यतांशानिश्चयकप्रमाणेनापि लाघवज्ञानसह-
काद् धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयजननसम्भवात्त एव च धूमत्वा-
वच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोपपत्तस्तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्
यतस्तत्तद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वकल्पनापेक्षया धूमत्वाव-
च्छेदेन तत्कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानमुक्ततर्केण धूमत्वावच्छि-
नस्य वह्निजन्यत्वग्रहे सहकारि तादृशे च लाघवज्ञाने अन-
धासिद्धत्वघाटतत्कारणभावकल्पनायामवोपपद्यते न तु निय-
पौर्वापर्यमात्रकल्पने, तत्तद्धूमत्वरूपविशेषधर्माणां निश्चयान्वय-
तिरेकानुविधायिनावच्छेदकत्वस्यास्यमतसिद्धत्वादिना । तस्मि-
न्त्यमिति । धूमत्वावच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकानिश्चये लाघवज्ञान-
पेक्षया आवश्यकत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्येनापाद्यव्यतिरेकज्ञा-
मूलकादेव तर्कालाघवज्ञानवशेन सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्य-
ग्रहोऽस्तु किमुक्तप्रयासेनेति चिन्तावीजं बोध्यम् ।

केचित्तु उपादानपदं यथाश्रुतप्रवृत्तिपरमेव । न च प्रवृत्तेः क-
र्यकारणभावनिश्चयसापेक्षतया तदधीनशङ्कानिवृत्तेः वायकार-
भावनिश्चयपेक्षणीयत्वेनान्योन्याश्रयः कार्यकारणभावनिश्चयस्य श-
ङ्कानिवृत्त्यधीनतर्कमूलत्वादित्याशङ्कनीयम् । अन्वयव्यतिरेकदर्श-
ने विनापि तर्कं कार्यकारणभावनिश्चयसम्भवात् तद्विरोधि शङ्का
अन्वयव्यतिरेकानिश्चयेनापि निवर्तनसम्भवात् ।

न चान्यथासिद्धत्वशङ्कां नान्वयव्यतिरेकधीनिवर्तयितुं प्र-
वर्ततेति तन्निवृत्तिस्तर्कमपेक्षते एवेति वाच्यम् । तर्कं विनापि
रणान्तरविरहेण कदाचिदन्यथासिद्धत्वशङ्काविरहसम्भवात् ।

एतेन धूमत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानस्य निश्चेतुमशक्यत-
तत्सामानाधिकरण्येन वह्निजन्यत्वशङ्का नियमत एव जायते तत्-
तद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वनिश्चय इत्यपि परास्तम् । कोट्युपा-
स्यादिविरहेण लाघवज्ञानेन वा तादृशशङ्काया अपि निवृत्तिसम्भवा

अथ तर्कं विनैव कार्यकारणभावनिश्रयस्य तर्कविरोधिशङ्का-
निवृत्त्यर्थमुपगमे तर्कवैयर्थ्यं तन्निश्चयार्थमेव तर्कानुसरणादिति
चेन्न । कार्यकारणभावे निश्चितेऽपि संयोगघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या बहिर्जन्यत्वनिश्चयं विना यत्र संयोगेन
धर्मस्तत्र संयोगेन बहिर्हरिति व्याप्तिनिश्चयासम्भवः । सामा-
न्यतो बहिर्जन्यत्वस्य बहिर्हसमेवेतरूपादिसाधारणस्य बहुव्यभाव-
नद्वुत्तत्वरूपव्यभिचाराव्यावर्तकत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रत्या-
सत्या बहिर्जन्यत्वनिश्चयार्थं दर्शिततर्कस्यापेक्षितत्वात् । प्रत्या-
निवितोषावाच्छिन्नत्वाविशेषितस्येव तादृशप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्व-
शेषितस्यापि जन्यत्वस्य प्रकारान्तरेण निश्चयसम्भवेऽपि यत्र
मत्वावच्छेदेन तन्निश्चये विरोधिशङ्काविरहप्रयोजकान्तरसमव-
यानं नासीत्तत्रैवोक्ततर्कस्य सार्थक्यसम्भवात् । एवं च बहिर्ह-
सहितपदमप्यर्थवत् । बहुव्यसमवाहिताजन्यपदं च सामानाधि-
कण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या बहुव्यजन्यपरमं, जन्यो न स्यादित्यस्य
। बहिर्जन्यो न स्यादित्यर्थः । अवन्तरेवेत्यस्य च बाह्यभिन्ना-
वेत्यर्थः । तथा च तादृशशङ्का द्वितीयशङ्का च बहुव्यजन्यत्वको-
पेक्षैव, तस्याः प्रकृततर्कं इष्टापत्तिशङ्काविधया विरोधित्वम् । श-
योभेदः पूर्ववत् । तत्र च कार्यकारणभावनिश्रयस्य ग्राह्याभाव-
नश्चपमुद्रयैव विरोधित्वात्तादृशनिश्चयात्कार्यकारणभावाविषयकप्र-
वृत्तेरपि तद्विरोधित्वम् ।

न च कार्यकारणभावनिश्रयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवर्तकत्वक-
र्तृममङ्गलं कार्यकारणभावनिश्रयार्थमेवान्वयव्यतिरेकदर्शनादितः
शङ्कानिवृत्तरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शना-
धीनशङ्कानिवृत्तिः सम्पाद्य कार्यकारणभावनिश्रयव्यक्त्या सह-
कार्यन्तरविरहान्न तर्को जनितस्तदधीनप्रवृत्त्युत्तरमेव सहकार्यन्तर-
भावधानं तदव्यवहितप्राक्क्षणे चान्वयव्यतिरेकदर्शनादिकं नासी-
त्तत्र पूर्वोत्पन्नकार्यकारणभावनिश्रयाधीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिप्रवृ-
त्तेन पुनः (१) कार्यकारणभावनिश्रयः सम्भवतीति न तर्कानुप-
सरति तादृशस्थलाभिप्रायेण कार्यकारणभावनिश्रयाधीनप्रवृत्तेः

(१) शङ्कानिवृत्तिसम्भवेन पुनरिति पाठान्तरम् ।

शङ्काविशेषधित्वाभिधानलङ्घनेरिति सर्वसामञ्जसमित्याहुः तेषां न तमुपन्यस्यति । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः । तथा च भूमे यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या बह्व्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बहिजन्यो न स्याद्बहिजन्यो न स्यात् । अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् । तादृशाजन्यत्वं च प्रत्यासन्न्यन्तशालिर्वाह्यसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति ।

(गा०) यत्तेतन्मतेऽनुपादानपदं अस्वपन्नितिकानुविधानज्ञानपरमेव, तदधीनशङ्कानेवृत्तिमुल्लङ्घनः कार्यकारणभावविशेषस्तु शङ्कानिवृत्त्यर्थकतया नाभिहितः, अपि त्वापादयत्यनेनेति श्रयाविभया साक्षात्तर्कोपयोगिन्वेत्येव, ईदृशश्च प्रयासः समर्थात्तदपदसार्थक्यार्थेव, आपादादिजि जन्यवदस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वात् क्षया बहिजन्यत्वपरत्वोक्तव्याप्तेति । तदन्तत् । सर्वभौमस्य एवादानपदस्य प्रवृत्तिपरत्वे कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कपूर्वत्वमभेदक्षणीयतया तर्कपूर्वार्थमित्याक्षेपे एतन्मतं न प्रवृत्तिपरत्वात्पादकतया उपन्यस्तत्वात् एतन्मतस्य तदुपपादकत्वधिरहे दीर्घात्कृतोऽपि तर्कव्याख्यानावसर एतन्मतमनुपन्यस्य तदुपादानमेव ग्रन्थव्याख्यावसरे एतदुपन्यासस्य निर्वर्जितत्वापानाच्च । व्याप्तिहायेति । यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन बहिमिति व्याप्तिविशेषार्थमित्यर्थः । व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमिति । व्यधिकरणाऽपि बहिर्भूतं जनयिष्यतीति शङ्काधीनाया धूम सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्यवाच्छन्नबहिजन्यत्वाभावशङ्कायाः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थस्तोकां पाक इतिवत् क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया ।

सामानाधिकरण्यातिरिक्तमिति । संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नानिष्टजनकत्वानिरूपकत्वं सति बह्निनिरूपितसंयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यत्वे च सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यः स्याद्बहिजन्यो न स्यादित्यर्थः । सत्यन्तं चापादककोटावापाद्यप्रतियोगि

कोटावेव धा निवेशनीयम् । संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन धूमं प्रत्येव
संयोगेन वह्निः कारणं संयोगेन धूमं प्रति संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन
वा वह्निः कारणमित्येतादृशशब्दादशायां संयोगेन धूमं प्रति संयोगेन
वह्नेत्यापेक्षत्वनिश्चयायोगाद्विशेष्यदले जन्यतायां जनकतायां च सं-
योगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तादृशजन्यताप्रसिद्धिर्वह्निजन्या-
लाकादौ । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगा-
वच्छिन्नजन्यताशून्यस्यापि वह्निसमवेतरूपादेः पाकजपार्थिवरूपादेश
वह्निजन्यत्वाद्याभिचार इति चरमसत्यन्तोपादानम् । वह्निनिष्ठतादृश-
जनकतानिरूपिततादृशजन्यताशून्यस्यापि संयोगान्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नवह्निनिरूपितजन्यताशून्यस्यापि च धूमस्यान्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निजन्यता
निवर्तनीत्यप्रयोजकत्वशब्दानिरासाय प्रथमसत्यन्तम् ।

न सैवमपि वास्तवव्यभिचारव्याकृतया तस्य वैयर्थ्यं दुष्प-
रिहामेधेति वाच्यम् । तथात्वेऽपि व्याप्तिग्रहोपयिकतया तस्य सा-
र्थक्यात् । अत एवासाधारण्यवारकस्य मिश्रमते सार्थक्यम् ।

धम्नुतो व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तिवत्त्वेन परार्थानुमान-
स्थले एव तस्याधिकपक्षानिग्रहस्थानसंस्थापकतया दोषत्वं न
तु स्वार्थानुमाने इत्याक्षिप्तकरोमेतत् । अस्तु वा संयोगान्यस-
म्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वाप्रातयोगिकत्वसंयोगान्यसम्बन्धान-
वाच्छिन्नत्वोभयाभाववह्निजन्यताशून्यत्वमेव सत्यन्तार्थः । अन्वण्ड-
मोसयाभावस्य निवेशाच्च वैयर्थ्यसम्भावना । वह्निजन्यो
न स्यादित्यन्तरं इति पर्यवसिततर्कादतार इति पूर्णपक्षम् । सा-
मानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या च
वह्निजन्यत्वाभावेऽपि वह्निजन्यत्वसामान्याभावां न वर्तते इत्यप्र-
योजकत्वशब्दासम्भवात्कथमयं तर्क इत्यत आह । अप्रत्यासन्नस्ये-
ति । तथा च जन्यजनकभावस्य प्रत्यासत्यवच्छिन्नत्वानयमावधा-
रणेन मिलितोक्तविशयाभावद्वये सामान्याभावव्याप्तिनिश्चयः सु-
घट एवेति भावः ।

ननु धूमे सत्यन्तस्य हुनिश्चेयतया नायं तर्कः सम्भवती-
त्यत आह । प्रत्यासत्यन्तरशालिवह्निरस्ये इति । तादात्म्यादिना
वह्निसम्बन्धिनीत्यर्थः । धूमानुत्पादादिनेति । धूमानुत्पादादिद-

शनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धान्तरघटितव्यतिरेकव्यभिचार-
परिश्रहः ।

सार्वभौमतमाक्षिपति ।

(दी०) इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति । धूमो
यदि बह्वयनधिकणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति बह्वयनधिकरणदेशो-
त्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् । तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च
धूमानुत्पत्तिं प्रति बह्विसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उ-
पस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधार-
णादिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) इदमेव चेति । अव्यवहितमतमेवेत्यर्थः । वाचोभङ्ग्येति ।
तथा च ईदृशदिशैव कार्यकारणभावस्य तर्कपूर्व निश्चितत्वेऽपि
तर्कस्यावैयर्थ्यमुपपादितवन्तो न तु स्वातन्त्र्येणेत्याक्षयः । एतन्मते-
ऽपि यथाश्रुतोपादानपदार्थः कार्यकारणभावनिश्रयाधीना प्रवृत्तिरेव
शङ्काविरोधिनी कार्यकारणभावनिश्रयः पूर्वमते इवान्वयव्यातिरेकनि-
श्रयाधीन एव न तु तर्कमपेक्षते अतो नान्योन्याश्रयः । अवहेरेव भवि-
ष्यतीति शङ्काह्वयं बह्वयनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वकोटिकं बह्वयनधि-
करणदेशानुत्पत्तिकत्वरूपसत्यन्तदलानिश्रयविघटनेन तर्कविरोधि-
तत्र च कार्यकारणभावविपर्ययी प्रवृत्तिः धूमानुत्पत्तिबह्वयाधारता-
विरहयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयं सम्पाद्य विरोधिनी बह्वयाधा-
रताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य बन्धनाधारोत्पत्तिकत्वव्यावर्तक-
तया तान्नश्रयस्य तत्संशयविरोधित्वात् । तत्कारणकत्वस्य च तत्स-
मवधानविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वव्यावर्तकतया संशयान्यतद्विपर्य-
यकस्य तच्छङ्काविघटकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चायकत्वात् । एव
प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयविरोधितया किञ्चिदप्रयोज्याभावप्रतियो-
ग्युत्पत्तिकत्वरूपाहेतुकत्वकोटिकतृतीयशङ्कापि तर्कस्य विरोधिनी ।

न च बह्वयनधिकरणानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्यैवोत्पत्त्याश्रयवृत्तित्व-
विशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमे बह्विव्यभिचारसंशय-
विघटकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवेन तर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यम्
व्यभिचारशङ्कानिवृत्तावपि धूमेवह्वयधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वस्यै-

हानिवृत्त्या उत्पत्त्याश्रयवृत्तिविविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमसामान्ये वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयासम्भवेन तादृशवह्निसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्दुर्निश्चयतया वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयनिवर्तकप्रकृततर्कस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयोपयोगित्वात् । न ह्यवक्तर्कं विना धूमान्तरे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशयस्यान्यतो निवृत्तिः सम्भवति, नित्यानित्यसाधारणस्य वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिरुत्पादेऽस्मदव्यावर्तकत्वात्तत्नहितस्योत्पत्तित्वस्य तद्विरोधित्वेऽपि विशिष्टस्य धूमेऽग्रहदशायां तर्कसार्थक्यात् ।

न चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया धूमे विशिष्टोत्पत्तिमत्त्वग्रहस्य तर्ककारणतया तदावश्यकतेति वाच्यम् । सत्यन्तदलस्यापादकविशेषणतापक्षे विशिष्टाभावस्यानापाद्यतया विशिष्टनिश्चयस्यानावश्यकत्वात् । आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य शङ्काविरोधितया तर्कवैयर्थ्यस्य विशिष्टाभावापाद्यतावादिनां दीधितिकृतां मते एव दुरुद्धरत्वात् ।

न च सत्यन्तस्यापादकविशेषणतापक्षे विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय तस्य पक्षविशेषणताया आवश्यकतया पक्षे तत्सहितोत्पन्नत्वस्य निश्चय आवश्यक इति वाच्यम् । तावता पक्षे उभयनिश्चययोरेऽपि विरोधितावच्छेदकैकविशिष्टपरत्वेन निश्चयस्यातथात्वात् । एवमेतन्मते विशिष्टे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वविरोधग्रहस्यानावश्यकतया तद्ग्रहदशायामपि तर्कसार्थक्यमवगन्तव्यम् । वह्न्यधिकरणेति । उभयत्राधिकरणत्वमुत्पत्तिश्च संयोगेन । प्रयोजनं स्वयमुक्तम् ।

ननु वह्निकारणकत्वं सामान्यतः वह्निसमवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्य व्याप्यं न तु संयोगरूपतत्समवधानविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वस्यापि वह्निसमवेतरूपादिसाधारणत्वादिनि कथं तद्विशिष्टा प्रवृत्तवैवाह्यसंयोगविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकं निश्चयार्थव्यति ?

न च संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वं संयोगेन वह्न्यधिकरणताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वनियतमिति तद्वैयर्थ्यमुपादानमेव तन्निश्चाययेदिति वाच्यम् । संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वस्य प्राङ् निश्चये तस्यैव विशेष-

पददर्शनतया संयोगेन बहुव्यधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चायकताम्-
 स्मभेन प्रकृततर्कवैयर्थ्यप्रसङ्गेन यत्र सम्बन्धविशेषमन्तर्भाष्येन
 स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यकारणभावः प्रागवगतस्तत्रैव तर्को-
 पयोगितायाः स्वीकरणीयतया बहिर्मुखयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिक-
 त्वस्य च तत्र दुर्निश्चयत्वेन प्रकृततर्कानुपपत्तेस्तत्राशङ्क्यसमाधा-
 तत्वादित्यत आह । तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । संयोगेन बहुव्य-
 धिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्त्वित्यर्थः । बहिर्मुखन्याभावस्य ।
 बहिर्मुखप्रतिशोगिकाभावस्य । ग्राह्ये । बहिर्मुखयोर्दु-
 हेतुमद्भावनिश्चयवलाद् गृह्यमाणे । लघवात् । परम्परसम्बन्ध-
 पेक्षया लघुशरीरत्वात् । तादृशसम्बन्धाभावस्य । संयोगरूपसम्-
 बन्धाभावस्य । तथात्वावधारणात् । प्रयोजकत्वनिश्चयान् । अ-
 च उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थपरतोपपत्त्यर्थमपेक्षावान् प्रपञ्चः, अ-
 न्यथा उक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयविरोधिन्या धू-
 त्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचाशङ्काया विरोधितो धूमत्वाव-
 च्छेदेन बहिर्जन्यतानिश्चयस्य अतमेनैव उक्ततर्कसार्थक्यसम्भ-
 तदुपेक्षाया अनुचितत्वात्, सैव च न सङ्गच्छते प्रवृत्तः श-
 क्तीवशीघ्रत्वस्याभिप्रेतत्वे यदि हीत्यादिना उपादान कथं कुर्यादि-
 त्यन्तेन शङ्कासम्भावनेना तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पादप्रसङ्गस्यासङ्ग-
 पत्तेः । न हि कार्यसत्त्वं प्रतिबन्धकानुत्पादप्रयोजकम् । कार्यकारण-
 भावनिश्चयघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्ता बाधकाभावान् ।

न च कार्योत्पत्तिपूर्वं प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यकतया शङ्के-
 त्वस्या तत्पूर्वमुपादानरूपतत्प्रतिबन्धकाभावस्य शङ्क्यापादनतया
 दापत्तिपरतया तद्वन्धसङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमप्युपादान-
 शङ्काप्रतिबन्धकर्तासिद्धिमन्तरेण तादृशापत्त्योगात् । ईदृशापत्-
 शङ्काविरहं प्रसाध्य तन्निर्वाहकतयोपादानस्य शङ्काप्रतिबन्ध-
 कत्वव्यवस्थापनपरतया तस्मात्तदुपादानमेवेत्यस्य दुस्सङ्ग-
 त्वान् । एवं धूमत्वावच्छेदेन बाह्यमदुत्पत्तिकत्वनिश्चयार्था-
 श्रित्करः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यज्ञातस्य
 जुमितावनेर्पेक्षितत्वात् । तदुपेक्षायामवृत्तिसाधारणद्रव्यत्वावधि-
 म्नालङ्कनानुमितिविलोपप्रसङ्गात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन व-
 मदुत्पत्तिकत्वं च प्रागेव निश्चितम् । अन्वयव्यातिरेकग्रहस्य त

एकत्वादिति तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एवं प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्व-
प्राप्यं प्राप्तं दूषितमित्यादि चिन्ताबीज बोध्यम् ।

(चि०) शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपा-
दानं च न शङ्का । तदिदमुक्तं तदेव व्याशङ्क्यते य-
स्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति ।
न हि सम्भवति स्वयं बह्व्यादिकं धृमादिकार्याधि-
नियमन उपादत्ते तत्कारणं तत्रैव्याशङ्क्यते चेति ।
एतेन व्याघातो विरोधः स च सदानवस्थाननियम-
इति तत्राप्यनवस्थिति निरस्तम् । स्वात्मसाध्या एव
शङ्काप्रतिवन्धकत्वात् ।

(मा०) मिथ्यास्तु उपादानपक्षस्य यथाश्रुतार्थकत्वोपपादनाय
न्ययपर्यन्ति । तर्कस्य व्याप्तमूलजन्यतायत्यर्थेति शङ्का न स्वार्था-
प्रेमनस्यलाभिप्रायिका, क्वाच्यन्काटयुगस्थित्यादिरूपशङ्काकारणवि-
हणापि मूलशोधित्यादिशङ्काविगतामस्मत्वेन सर्वत्र तर्कानवस्थाया
नवस्थानिबृत्तेर्व्याघातोपपत्तिरवयवार्थादपि तु परार्थस्थले धूमा-
दयः कार्येण बह्व्यादिसाधनावसरे प्रतिवादिना अनुमानाप्रामा-
ण्यादिना चार्वाकेण व्याप्तित्वारशङ्का व्यापदग्रहो मम न जायते इत्यु-
क्तेन प्रति वाप्तिग्रहं स्वकार्यास्तु वादिना शङ्कानिवर्तकस्योद्भावने
म तद्विरोधिर्मूलशोधित्येष्टपत्त्यादिशङ्कासत्तात्तर्क एव नावतर-
ति परेणोत्तरयितव्यम् । तच्छङ्काविरोधितर्कान्तरोपन्यासेऽपि त-
र्कविरोधिःशङ्कान्तरं परेणोद्भावनीयमिति सर्वत्रैव शङ्कोद्भावन-
स्मत्तात्तर्कोपन्यासानवस्थया परार्थानुमानोच्छेद इत्यत्र तर्कस्ये-
यादिशङ्काथेः ।

इत्थं च यावदाशङ्कमित्यादेरनवस्थासमाधानपरमूलस्य यावत्
स्य तर्कादिविरोधिन्याः शङ्काया उद्भावनं निरावाधं तावदेव
कोपन्यासः, यत्र शङ्कासत्त्वे परस्मैव प्रवृत्तिव्याघातस्तत्र व्या-
घातोपपत्तिर्नैव शङ्कोद्भावनाच्च तर्कोपन्यास इति न तदुपन्यासा-
वस्थेत्यत्र तात्पर्यम् । एवं च तर्कानुवर्णादित्यस्य तर्कोपन्यासा-
दित्यर्थः । व्याघातेनेति । प्रतिवादिनश्चार्वाकस्यैव प्रवृत्तेर्व्याघातो-

पण्यासेनेत्यर्थः । शङ्कैव नावतरतीति । परेण स्वशङ्कोद्भावने न सम्भवतीत्यर्थकम् । तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति तर्कान्तरमनु-
पन्यस्यापि परं प्रति व्याप्तिस्वीकारणसम्भव इत्यर्थकम्, न तु व्याघा-
तेनेत्यादेर्व्याप्तिग्रह इत्यन्तस्य यत्र प्रमाणासिद्धप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या
प्रवृत्तिमतः कारणान्तराभावाधनिशङ्कानवतारसिद्धिस्तत्र तर्कानुपयो-
गेन तं विनैव व्याप्तिग्रहसम्भवान्न तर्कव्याप्तिग्रहधारानवस्थेत्यर्थः ।
व्याप्तिग्रहमूलकीदृशतर्कापन्यासानन्तरं तद्विरोधिकीदृशशङ्कायाः
प्रवृत्तिव्याघातेनोद्भावनासम्भव इत्याशङ्कायां तथा हीत्यादिग्रन्थः ।
इत्यत्र इति । शङ्का स्यादिति । तर्कं उपपत्त्यमाने इति मम शङ्का भव-
तीति परेणोद्भावनीयमित्यर्थकम् । सर्वत्र शङ्कायां स्वाक्रियाव्याघा-
तः । स्वाक्रियाव्याघातकत्वं स्वाक्रियाविरहप्रयोजकत्वमिति यावत् ।
यदि हीत्यादिना तादृशस्वाक्रियाव्याघातस्फुटीकरणम् । तेन विनापि
तत्सम्भवादिति । उक्तशङ्काविरोधेन बहिर्भूमादीनां हेतुहेतुमद्भावनि-
श्चायकतर्कानवतारेण बह्व्यादिकं विनापि भूमादिसम्भवादिति शङ्को-
दयदित्यर्थः । भूमादां बह्व्याद्यजन्यत्वशङ्कायाश्चानिरोधकरणमिति या-
वत् । तस्मान् शङ्कायाः प्रवृत्तिविरोधित्वान् । तदुपादानमेव भूमा-
द्यार्थिनः परस्य प्रवृत्तिरेव । शङ्काप्रतिबन्धकम् । मूलशैथिल्यादश-
ङ्क्या कथं तर्कोऽवतरंदिदिति परशङ्काविरोधि । प्रवर्तमानस्य स्व-
प्रवृत्तिव्याघातकशङ्कासत्त्वादशङ्कनस्य निग्रहप्रयोजकत्वादिति
भावः । तदेव ह्याशङ्क्यते इति । विचारदशायामित्यादिः । यस्मि
न्नाशङ्क्यमाने इति । आशङ्क्यमानस्य यस्य सत्त्वे इत्यर्थः । स्वाक्रिया
व्याघातः । स्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तदेव द्रढयति । न हि सम्भवतीति
तत्कारणम् । तस्य भूमादेः कारणम् । तत् । बह्व्यादिकम् । इत्याश-
ङ्क्यते चेति । तर्कविरोधि शङ्कासत्त्वेन कारणतानिश्चायकतर्कानवता-
रादेतादृशी शङ्का जायते इति विचारदशायां शङ्क्यते इत्यर्थः । उ-
क्तशङ्कायां शङ्काप्रवृत्त्योर्विरोधज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव व्याघातेने-
त्यादिनोक्तमित्याभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । एतेनेति । तत्राप्यन-
वस्थेति । शङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्निश्चयापेक्षायामप्यनवस्थेत्यर्थः । नि-
मग्नप्रतिबन्धविरोधनिश्चयार्थमपि तद्विरोधि शङ्कानिवर्तकतर्कपेक्षणादि-
भावः । स्वाक्रियाया एवेति । प्रतिवादिप्रवृत्तेरेव शङ्काप्रतिबन्धक-
त्वात्प्रतिवादिनः शङ्कोद्भावनप्रतिबन्धकत्वेनाभिधानात्, न तु श

ङ्कायां विरोधग्रहस्येत्यर्थः । एतदेव मतमुपन्यस्यति । मिश्रास्त्विति ।

(दी०) मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तत्रैव प्रवृत्तयो व्याहृत्येरन् । यदाह, न हि सम्भवति स्वयं बह्व्यादिकमितीति प्राहुः ।

(गा०) परं प्रतीति । व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहोपायाभावेन मम व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति घादिनं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनेति । परोद्भावितायास्तदीयव्याप्तिग्रहोपाया निवर्तकत्वेनेत्यर्थः । तं प्रति । परं प्रति । परेण मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनस्य निवृत्तये इति यावत् । व्याघातोऽयमुपदर्श्यते इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिनेति शेषः । व्याघातोपदर्शनकारमेवाह । मैवं शङ्किष्ठा इति । शङ्किष्ठाः । शङ्कामुद्भावयेथाः । व्याहृत्येरन् । नोत्पद्येरन् । शङ्कया तर्कानवतारेण तत्रापि कारणतान्त्रयासम्भवादिति भावः । न हि सम्भवतीत्यादिनापि शङ्कासत्त्वे चार्वाकप्रवृत्तयसम्भव एव उक्त इत्याह । यदाहेति । यदि व्याघातक्रियापरामर्शकम् । प्राहुरिति प्रशब्देनास्वरसाभावा दर्शितः ।

मूले स्वक्रियाया एवेति । यद्यपि क्रियापदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरतया तस्य च विशेषदर्शनविधयेव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहापेक्षातादवस्थमेव तथापि कालान्तरगृहीतव्याप्यवच्छेदकधर्मप्रकारेण व्याप्यदर्शनस्यापि शङ्काविरोधितयाऽविच्छिन्नतया व्याप्तिग्रहधाराभ्युपगमस्य नावश्यकतेति ध्येयम् । एवकारेण व्याघातबोधव्यवच्छेदः ।

“शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तस्मात् । व्याघातावधि-
शङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत” इति कारिकाया शङ्कायाः कचिद्व्याघात-
प्राप्त्यानुत्पत्तिकत्वमभिहितमाचार्यैरित्यभिमानेन तदुपरि खण्डन-
त्वां शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिप्रतियोगिकविरोधरूपव्याघात आश्रयतासम्भ-

न्धेन शङ्काप्रत्यासन्नीभूय तत्प्रतिबन्धक इत्यनुमतं तन्न सम्भावति
व्याघातस्य शङ्काश्रितत्वेन शङ्कानुत्पात्तावेव तत्र व्याघातरूपप्रतिषेध-
कसम्भवेन तदुत्पत्तेरावश्यकतया व्याघातस्य तत्प्रतिबन्धकत्वव्या-
घातादिभ्याक्षेपमुपन्यस्य निराकरोति । अत एवेति ।

(चि०) अत एव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न
चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः
शङ्कावधिः कुत” इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् ।
न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किं तु स्वक्रियैव शङ्का-
प्रतिषान्धिकेति । न चा विशेषदर्शनात् कचिच्छङ्का-
निवृत्तिरेवं स्यात् । न चैतादृशतर्कान्वितारो भूयोदर्शनं
विनेति भूयोदर्शनादरः । न तु स स्वत एव प्रयोजकः ।
अत एव न तदाहितमंस्कारो न मानान्तरम् । तर्क-
स्याप्रमात्वात् ।

(गा०) व्याघातो यदीति । शङ्काप्रत्यासन्नतया स्वक्रियं
इति शेषः । शङ्कास्तीति । तदा शङ्कानुत्पादोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्य-
र्थः । न चेदिति । शङ्काप्रत्यासन्नो व्याघातश्चेज्जास्ति तदा प्रतिब-
न्धकसमवधानाभावाच्छङ्का जायेतैवेत्यर्थः । अतो व्याघातावधि
व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका आशङ्का इति कुतः, तर्कः शङ्कावधि
शङ्कानुत्पादप्रयोजक इति वा कुतः, तर्कविरोधशङ्काया व्याघातादि
घट्यत्वेनानवस्थया तर्कस्यैवानवतारादित्यर्थः ।

अथ वा तर्कः शङ्कावधिः शङ्कावध्यवधिकः, यत्र व्याघाताच्च
ङ्काविच्छेदस्तत्र तर्कान्तरानुपयोगात्तर्कधाराया अपि विरह ई-
यावत्, एतावता नानवस्थावकाश इति कुत इत्यर्थः । न ।
व्याघातः शङ्काश्रितः प्रतिबन्धकविषया शङ्कानुत्पादप्रयोज-
इत्युच्यते इति शेषः । किं तु स्वक्रियैवेति । आचार्यकारिकायां च
घातावधिराशङ्केत्यस्य यत्र शङ्कानुत्पादौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रूपो व्याघातस्तदवधिका शङ्केत्यर्थः । तादृशस्थले स्वक्रियाप्राप्ति-
न्धनैव शङ्काया अनुत्पाद इति यावत्, न तृकार्थ इति भावः ।

कञ्चित् व्याघातावधिराशङ्केत्यत्र व्याघातपदं न शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिविरोधपरं अपि तु स्वाक्रियानिष्ठशङ्काप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरं व्याघातस्य शङ्कावधित्वं शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वरूपमाचार्याभिप्रेतं तत्तदव्यवहितपूर्वकाले प्रतिबन्धकस्थेवाव्यवहितप्राकालीननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वादिति नानवस्था शङ्कास्पदामेति भाव इत्याहुः ।

ननु स्वक्रियाया अपि शङ्कानिवर्तकत्वं विचारासहं तस्याः शङ्काविरोधित्वे एव तन्निवर्तकतासम्भवात् तत्र च शङ्काप्रतिपोगिकविरोधसत्त्वे विरोधघटकशङ्कासत्त्वस्यावश्यकतया शङ्कानिवर्तकताया एव व्याघातपदित्यत आह । न वेति । कञ्चिदपि विरोधिज्ञातान्(१) शङ्कानिवृत्तिरेव न स्यात् सर्वत्रैवेदशवितर्कसम्भवादित्यर्थः । तथा च सर्वानुभवसिद्धं कणादिदर्शनस्य स्थाणुत्वादिशङ्कानिवर्तकत्वमपि भज्येत । यदि च विरोधप्रतियोगिनः कस्याचित्कन्तिमस्य एव तत्प्रतियोगिकविरोधस्तन्निवर्तकस्य निर्वहति न तु यदा यत्र निवृत्तिरभिमतता तदा तत्र विरोधप्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते इत्युच्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ।

ननु व्यभिचारादर्शनसहकृतस्य सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्तिः प्राहकत्वोपगमे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिप्राहकताप्रवादो भज्येतैन्यत आह । न चेतादृशान् । तदादरः । भूयोदर्शनस्य तर्कसम्पादनद्वारा व्याप्तिप्रहोपयोगितेत्यर्थः । यद्यप्यापाद्यव्याप्तिज्ञानादिसत्त्वे प्रथमदर्शनेऽप्येतादृशतर्कप्रवृत्तिः सम्भवतीति तर्केऽपि साध्यसाधनभूयः सहचारदर्शनमकिञ्चित्करं तथापि यत्र महानसे प्रथम सहचारदर्शनेऽपि गोष्ठे बद्धिं विनापि धूम उत्पत्स्यते इति शङ्का जाता गोष्ठे बद्धिधूमयोः सहचारदर्शने च तान्नष्टृत्या क्रोड्युपस्थित्यादिविरहेण चान्याधिकरणान्तर्भावेण शङ्कानुदयेन तर्कावनारस्तत्र द्वितीयदर्शनस्यैवं क्रमेण तृतीयादिदर्शनस्यापि कञ्चिदपेक्षासम्भव इति नासङ्कतिः ।

न चाधिकरणान्तरान्तर्भावेण तथा शङ्कायामपि महानसीय धूमे वह्नयसमवहिताजन्यत्वनिश्चयसम्भवेन धूमत्वावच्छेदेनापत्तिः

(१) विशेषदर्शनादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

सम्भवत्येवेति द्वितीयादिदर्शनमकिञ्चित्कर्ममेवेति वाक्यम् । प-
चमपि क्वचिद् धूमत्वसामानाधिकरण्येनापत्तिनिर्वाहकतया लाघव-
ज्ञानासमवधानस्थले धूमत्वावच्छेदेन बह्वयसमवहिताजन्यत्वनि-
श्चये द्वितीयादिदर्शनस्योपयोगित्वात् ।

न तु स स्वत एव प्रयोजक इति । सः भूयःसहचारग्रहः । स्वत
एव । तर्कमद्वारीकृत्यैव । न व्याप्तिग्रहोपयोगीत्यर्थः । अत एव न तदा-
हितेति । तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे एव तज्ज-
न्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया आवश्यकत्वात् प्रमाणान्तरत्वं
स्यात् तर्क द्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे तु तज्जन्य-
संस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया मानाभावेन न तत्र प्रमाणान्तरता-
प्रसक्तिरुक्तापादकाभावादित्यर्थः । तर्कस्यापि शङ्कानिवृत्तिद्वारेण
व्याप्तिग्रहोपयोगितया व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावाच्च मानान्तरताप्र-
सक्तिरिति भावः । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्ककारणतया तर्को-
पयोगितेत्यभिमानेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिं ता-
दृशसंस्कारस्य तर्ककारणत्वमभ्युपेत्यैव निराकरोति । तर्कस्येति ।
यत्रापाद्यमप्यधिन वाधभ्रमाद्यापत्तिस्तत्रापि जनकज्ञानविषयापाद्य-
व्यातिरेकावगाहित्वे स्वीकृत्याप्रमात्वमुपपादनीयमिति भावः ।

(चि०) तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभा-
वेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्वशात् । ननु सहचारदर्श-
नव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारशङ्काविरहानुक्क-
लतर्कयोजनं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततो ऽपि
व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्ति-
ग्राहकत्वात् । सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा
विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

(दी०) तच्चेति । तत् । व्यभिचारादर्शनम्, व्यभिचार-
ज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहे ऽपि शब्दादिना अ-
र्थनिश्चयान् । तत् तर्कस्वरूपमिति केचित् ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थे तत्पदं यदि सहचारदर्शनपरं तदाऽसङ्गतिः सहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया प्रत्यक्षे इव शब्दानुमानजन्येऽपि व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वादतो व्यभिचारज्ञानविरहं त्यजेन पूर्वोक्तव्यभिचारादर्शनपरतया तद्याचष्टे दीधितौ । तदिति । व्यभिचारादर्शनं यदि व्यभिचारानिश्चयस्तदाप्यसङ्गतिर्ग्राह्याभावनिश्चयाभावस्य शब्दादिवुद्धावपि हेतुत्वादतो व्यभिचारादर्शनस्य संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावरूपताज्ञानं निश्चय इत्यादिना मूलकृतैव सूचितां स्मारयितुं व्याचष्टे । व्यभिचारज्ञानसामान्याभाव इति । व्याप्तिग्रहविशेषोपादानबीजप्रदर्शनपरं व्यभिचारज्ञानाभावाभावेऽपीत्यर्थकं तदभावोपाति मूलं यदि व्यभिचारनिश्चयस्थलपरं तदाऽसङ्गतिः । तत्र व्याप्तिज्ञानमात्रानुत्पादात् । अतः संशयदशापरतया अधृतैव तद् व्याचष्टे । योग्यतादिति । आदिना साध्यपरिग्रहः । शब्दादिति । आदिनाऽनुमानपरिग्रहः । यद्यपि संशयप्रतिबन्धकतायां व्याप्यदर्शनस्योत्तेजकतया व्याप्यदर्शनरूपानुमानेन तन्निश्चये न व्यभिचारावकाशः । तथापि सामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यायां लाघवज्ञानादिवशाद्विशेषप्रकारिकायां तादृशसंशयोत्तरानुमितौ व्यभिचारो बोध्यः । तच्चेति तत्पदं तर्कपरतया वर्णयतस्तथा सत्यपि नपुंसकलिङ्गतां कथंचिदुपपादयतो मतमाह । तदिति । अत्रास्मद्वरसोऽव्याघाताच्छङ्काविरहस्थले व्यभिचारेण तर्कस्याहेतुत्वात् । हेतुपदस्य गङ्गाविरहद्वारापयोगितापरत्वे तदपेक्षया तत्पदस्य शङ्काविरहपरताया एवोचितत्वाद् बोध्यः ।

परार्थस्थले व्यभिचारशङ्कानुकूलतर्कविरहयोरुद्धावनात्तज्ज्ञानं विरोधीति तदभावयोर्ज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारनिश्चयाभावश्च स्वरूपसंस्तथा इत्यादिमानेनाशङ्कते मूले । नन्विति । व्यभिचारादर्शनवत् । व्यभिचारानिश्चयवत् । व्यभिचारिसाधारणम् (१) । व्यभिचारसन्देहकालीनसाधारणम् । न ततो व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीति शेषः । संशयनिवर्तकस्यैव निश्चायकत्वादिति भावः । स्वरूपज्ञानेति । तथा च तथाविधयोः संशयविरोधितया संशयदशाव्या-

वर्तकतया व्याप्तिनिश्चायकत्वं सम्भवत्येवेति भावः । एवं च परार्थ-
स्थले प्रतिवादिनः स्वव्यभिचारसन्देहोद्भावनं तदुद्भावेन व्यभिचारा-
व्यभिचारसहचरितव्यभिचारज्ञानविषयत्वज्ञानान्मध्यस्थस्य व्यभि-
चारसन्देहो भविष्यति न तु व्याप्तिनिश्चय इत्यभिसन्धायैव, न तु
व्यभिचारसन्देहज्ञाने तदभावज्ञानासम्भवेन कारणाभावाद् व्याप्ति-
निश्चयो मा भूदित्याशयेन, अनुकूलतर्कविरहोद्भावनमापि स्वका-
व्यभिचारसंशयज्ञापनायैव न त्वनुकूलतर्कज्ञानविघटनायेति न
व्यभिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानहेतुता प्रामाणिकीत्याशयः ।

अथोक्तरीत्यानुकूलतर्कविरहोद्भावनं सङ्गच्छतां स्वरूपस-
एवानुकूलतर्कस्यापादकशङ्कानिवर्तकतया तदभावानिश्चायकत्वेन
साध्यतद्वाप्यादिनिश्चयार्थं वादिनोऽनुकूलतर्कविताराजनकस्तद्भा-
नजनकस्तदुपन्यासः कथमुपपद्यतामिति चेदित्यम् । यद्ययं निर्वह-
स्यान्निधूयः स्यादित्याकारेण तर्कोपन्यासः क्रियते तत्र निर्वहति
धूमपदसममिव्याहृतभवनार्थकास्यानुभ्यां निर्वहतिर्धूमधारोपा-
धारणधर्मरूपो भावः प्रत्याख्यते सम्भावनार्थक्यदित्वाभ्यां हेतु-
हेतुमद्भावापन्नतदारोपविषयताबोधः, आख्यातपदाभ्यां च तद-
न्वितमश्रितत्वरूपं कर्तृत्वं प्रथमान्तपदार्थं बोध्यते अवयवार्थज्ञा-
रापि क्रियान्वितस्य स्वार्थस्याख्यातेन बोधने व्युत्पत्तिवरोध-
विरहात् । अत एव गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्ज-
भक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः । न्यायमते तु कलञ्जमक्ष-
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वाविशिष्टेष्टसाध्यतत्वाभाववदिति । तत्र ध-
त्वार्थाख्यातार्थयोरन्तरा नन्वर्थस्य भानात् । तथा च निर्वहति-
रोपविषयताश्रयोऽयं तदारोपविषयताप्रयोज्यनिधूमन्वारोपावि-
यताश्रय इति बोधः । निर्वहतिवारोपस्तर्ककारणपापादकज्ञानं नि-
धूमन्वारोपश्च तर्क एव तयोरारोपत्वेनैव भानपुण्येन न तु ज्ञान-
नाता हृदादावाहार्यबह्वभावप्रमया धूमभ्रमसहकारेण धूमाभाव-
पत्तिजननेऽपि तत्तात्पर्यकस्य हृदोऽयं निर्वहतिः स्यान्निधूमः स्य-
दिति वाक्यस्याप्रामाण्यं एतादृशस्य तर्कबोधकवाक्यस्य तज्ज्ञ-
शाब्दबोधस्य च साक्षात् परकीयतर्कमिकज्ञानाजनकत्वेऽपि अ-
पाद्यापादकशोभाप्यज्ञापकभावप्रयोजकव्याप्त्याकाङ्क्षासम्पादतद्भा-
साक्षात्तर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोदाहरणप्रयोजकतया परकीयतः

सम्पत्सुपयोगः । अनुमानस्थले साध्यहेत्वोक्षाप्यज्ञापकभावबोधक-
हेत्वन्तभागस्यानुमित्युपयोगवत् ।

न चोदाहरणवाक्याध्यातिवोधेषुपि तर्ककारणाहार्यापादकव-
त्ताज्ञानस्य वाक्येन जननासम्भवात्प्राप्तीयतर्कसम्पादनासम्भव
इति वाच्यम् । पर्वतो न वह्निमानित्यादिप्रतिवादिवाक्याह्लादिनः सा-
ध्यनिर्देशेन सहितात्संशयोत्पत्त्या तज्जन्यदुःखनिवृत्तीच्छया एकको-
टिगिच्छयेच्छातः सवन एव मध्यस्थस्याहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्भवेन
व्याप्तिमुद्धाव्येव वादिना तस्य तर्कसम्पादनसम्भवात्

ननु तर्कस्य सत्यत्वं न प्रमात्वं तर्कस्याप्रमात्वानयमात् । ना-
पि प्रमात्मकापादाव्यतिरेकनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रमाजन्यत्वं वा,
भ्रमस्याद्रव्यत्वभ्रमदशायामुत्पत्त्यादौ भ्रमे यादौ सत्प्रमाणवचारी स्या-
द्व्यं स्यादित्यादिदत्तकीट्याभिप्राया उत्पादस्य व्याप्तिभ्रमानुत्पा-
दस्य चानिर्वाह्यादित्याशङ्कानिराकृत्यपराया समाधिसाम्यसूच-
कं विशेषदर्शनेत्यादिमुद्धोक्तदृष्टान्तं भङ्गमयति । नन्विदं

(दी०) ननु वस्तुतो व्याप्तिरुत्तरे तर्कभासात् प्रमाभ्रमयो-
रुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह । विशेषदर्श-
नेति । तथा च यथा तस्य बोधपदभावताद्विषयत्वे सत्य-
त्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति । अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके
धर्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिणञ्चिर्धर्म वा तात्पर्यम्,
लाप्यात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च ।

(गा०) प्रमेति । प्रमाया उत्पादाद् भ्रमस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । व्य-
भिचारः । व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकव्यभिचारः । तद्भ्रमे
तर्कभासस्य चान्वयव्यभिचार इत्यर्थः । यथायोग हेत्वोरन्वयः ।
समाधानं स्फुटीकरोति । बोध्येति । बोध्यत्वं प्रकृतनिश्चयविषय-
त्वम् । सत्यत्वासत्यत्वे इति । न तु प्रमात्वभ्रमत्वे इति शयः । पुरुषे
पुरुषत्वव्याप्यतया शाखादिभ्रमात्पुरुषत्वप्रमाया उत्पादात्तद्भ्रमस्य
वानुत्पादादिति भावः । तर्कस्यापीति । सत्यत्वासत्यत्वे इत्यन्तम-
नुपपद्यते, न तु व्याप्त्यादिप्रमाजन्यत्वतदभावरूपे इति शेषः । यथा-
श्रुतेऽस्वरसस्य दक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अत्र चेति । धर्मिणः ।

विशेष्यस्य । बोध्यादीत्यादिपदाद्बोध्याभावस्य फलीभूतज्ञानाप्रमा-
त्वप्रयोजकस्य परिग्रहः । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तत्संसर्गक-
तत्प्रकारकप्रमाभ्रमौ प्रति तत्संसर्गकविशेषणताविशेषाभ्यां तद्वै-
तत्संसर्गावच्छिन्नतदभावौ हेतू अतो न तदभाववति तत्प्रमायास्त-
द्विति च भ्रमस्य प्रसङ्ग इति भावः । विशेष्यविशेषणादिकमन्तर्भाव्य
कालिकादिप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो हेयः । विशेष्यतया अपु-
षादौ पुरुषत्वप्रमादेरनुत्पादस्य कारणाभावनिर्वाह्यत्वासम्भवात् ।

अथ अपुरुषे पुरुषत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमादेर्विशेष्यतया आपा-
दनं पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितपुरुषादिनिष्ठविशेष्यतापादनपर्यवसितं
तच्च न सम्भवति, पुरुषान्तरे एतत्पुरुषनिष्ठायाः पुरुषत्वप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताया अभावे एतद्यात्कत्वाभावस्यैव कारणताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणाभावानात्मकस्यापि समवायादिता
पुरुषत्वाद्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति चेन्न । एवं सत्युक्तकार्यकारण-
भावकल्पनाया अपि निष्फलत्वात् । तद्वारणीयार्तात्प्रसङ्गान्तरा-
प्रसक्तंस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनमप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

नन्वनिर्त्याविशेषणस्य तत्तत्सम्बन्धावगाहिप्रमायां विशेषणस्य
तत्सम्बन्धस्य वा हेतुता न सम्भवति तस्याविद्यमानतादृशायामपि
प्रमारूपतदुपनीतभानोदयात् । एवमनित्यप्रतियोगिकाभावस्य तत्सं-
सर्गकभ्रमे स्वाव्यवहितपूर्वकालावृत्तिप्रतियोगिरूपतत्संसर्गकयो-
ध्याभावस्य तत्संसर्गस्य वा न हेतुतासम्भवः ।

न चानित्यस्य घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तत्र स-
त्त्वान्न भ्रमसम्भव इति वाच्यम् । स्वविषयघटाद्यनधिकरण-
कालमात्रस्थायिज्ञानादां विपर्ययतासम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य
नेन सम्बन्धेन तद्वतो भेदस्य चासत्त्वात्तत्र तद्भ्रमसम्भवेन तादृ-
शभ्रम एव बोध्याभावादिहेतुत्वानुपपत्तेरिति तत्राप्यन्यत्कारणमाह ।
बोध्यादिमदिति । वाकारो व्यवस्थितविकल्पपरः । नित्यप्रमायां
लाघवेन विशेषणस्यैव हेतुत्वोचित्यात्, प्रमात्वस्य विशेषणभेदेन
भिन्नतया तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् । सन्निकर्षस्य
तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव हेतुता सामान्यतः, आश्रयत्वं तदवच्छेदक-
सम्बन्धोऽतः सन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्घचत्वेऽपि न क्षतिः ।
ज्ञानरूपप्रत्यासत्तेर्विपर्ययानाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः । नद्विषयत्वस्यै-

बोक्तरूपेण हेतुत्वोपगमात् । धर्मस्येव धर्मिणामप्युपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वे वृत्तिरेव विशेषणवत्ता नाविद्यमानधर्मिविशेष्यकप्रमानुपपत्तिर्न वातिप्रसङ्गः ।

ननु तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन तर्कत्वेन हेतुत्वं न द्वितीयकल्पा-
दिभ्या गौरवं तर्कत्वं च मानमत्र व्यवप्यजानविशेषः । ज्ञानरता-
शिकत्वेऽपि साध्यरूपविषयमात्रोपरागेणानुमितित्वस्येव लौकिकस-
न्निकर्षबलमातविषयमात्रोपरागेण साक्षात्कारत्वस्येव चापान्यमात्रो-
परागेण तर्कत्वस्यापि ग्रहनिर्वाहादित्यन आह । स्वयमिति ।

उक्तव्यभिचारगौरवयोः पारस्परमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् ? अस्तु तावदा-
पाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र कृतृत्वमाध्यादिप्रयोजकादेव तत्र
प्राप्ताभ्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् ।
उक्तं च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमने सर्वत्र विशेष्य-
गृह्यन्नासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाञ्जमप्योजकमिति वदन्ति ।

(ना०) तन्निवर्तकत्वेन विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन । तच्च विपरीत-
ज्ञाननिवर्तकत्वं च । तर्कस्य । विपरीतापादकतर्कस्य । तथा च क्लृप्त-
कारणतयैव निर्वाह इति भावः । स्वर्गं विशेषदर्शनहेतुत्वानुपग-
मादाह । आपातन इति । तथा च विशेषदर्शनसाधारणरूपेण तर्कस्य
भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयविशेषहेतुत्वम् । अन्यत्र विपरीतज्ञानानुत्तरप्र-
त्यक्षस्थले । तत्र ! विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे ! तस्यापि । तर्कस्यापि ।
अपिकारो विशेषदर्शनमनुष्ठापकः । विशेषतः । बोध्यादिमात्रविशे-
षकत्वविशिष्टेन विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषभ्रमेण । कारणत्वमा-
परीतज्ञानोत्तरप्रमादिरूपप्रत्यक्षविशेषप्रत्यावृत्तिरकारणत्वम् । गौ-
णादिति । प्रमाञ्जमसामान्यप्रत्यक्षप्रयोजकत्वमात्रादेव प्रमादिरू-
पत्यक्षनिश्चयनिर्वाहादिति भावः ।

ननु किं प्रमादिसामान्यप्रयोजकम् ? न तावदभिनि विशेषणा-
मन्वम् । अनित्यप्रमादिसाधारण्यमात्रस्याकत्वात् । नापि बोध्या-
मन्त्रमिहाभिनिर्वाहः, अनुमित्यादी तदहेतुत्वात् । न च तादृशध-

मववृत्तिवेनैव तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम् । सर्वत्र कार्योत्पत्तौ कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्सत्तायाः प्रयोजकत्वमनेऽतिप्रसङ्गान् । न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता बोध्यादिमदृश्याश्रयत्वं प्रत्यामर्त्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं यदभावत्वविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह । उक्तं चेति । कारणत्वमते इति । कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानश्रयुपगन्तुमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति ध्वनितम् । विशेष्यसम्बन्धेन । विशेष्यनिष्ठेन स्वाविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः । प्रमाभ्रमिति । विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः । तद्वृत्तितद्दन्त्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणं ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवधेयम् । तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि तद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्, अन्यथा वा यसमवधानं विनापि तद्वत् इव तदभाववतस्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापक्षेर्दुर्वागत्वात् । प्रमास्थले विशेष्यसामान्यन्तराभावेन तद्वत्स्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यात् ।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यामर्त्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्वृत्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्वृत्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्पनीयहेतुतयैव पटादौ घटत्वादिग्रहीतप्रसङ्गवारणसम्भवादिना वाच्यम् । तादृशसम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकालामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिग्रहाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्नज्ञा

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अद्यभावानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां वा तथा-
वलाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुर्गासाद्धित्यलं प-
रिवितेन ।

(चि०) अग्रे तु यत्र तर्कं व्यासयनुभवो मूलं त-
त्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र त्व व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न
तर्कान्तरापेक्षेति नावस्था । अस्ति च जातमाद्याणा-
मिष्टानिष्टसाधनानुमितहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं
व्याप्तयनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चा-
ग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेऽपि । यत्तु अनादिसिद्ध-
कार्यकारणभावविरोधादमूलाः कोचित्तर्का इति । तत्र
त्र प्रमाणानुयोगेऽनुमाने एव परितमानात् । न च
व्याप्तिग्रहान्ययानुपपत्तयैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-
त्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिमिद्धत्वज्ञानस्य प्र-
शेनकत्वमभिप्रेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् ।
व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलः भूतव्याप्यादिप्रदाय
तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शितं तर्कानपेक्षजातमात्रवालकीय-
व्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यभिचारमुद्धति । अस्ति चेति । सम्भवती-
त्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यता-
वच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षत्वशून्यत्वादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञानं प्रत्यक्षमूलकमेवानुभवं विना स्मरणयोगादि-
त्यत आह । तदानीमिति । अनुभावकस्य सन्चारदर्शनादेरभावात् ।
तथा चागत्या जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारोद्धोषकं कल्पयित्वा
स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जातमात्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरोहेऽपि न निस्तारः,
तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कवतारासम्भवेन बहुधादि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत्र आह । तन्मूलेति । अनुभवमूला चेति ।
एतद्भवानुभवमूला (१) धेत्यर्थः । अग्रेऽपीति । तर्कं विनैवेति शेषः ।

अनादिसिद्धेति । अनादिप्रसिद्धिप्रवाहविषयेत्यर्थः । कार्यकारण-
भावो धूमवह्नीविशेषादिप्रादुर्भूतत्वे तर्कमूलम्, विरोधश्च वेदाभेदयोस्ता-
दात्म्यादिना वृक्षशिशपादिव्याप्तिप्रादुर्भूतत्वात् । अतएव यदि वृक्षान्यतादा-
त्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, वेदाभेदयोर्विरोधादित्यादि तर्क-
ऽनादिसिद्धत्वस्य स्वतन्त्रः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुपाया-
सम्भव इत्यतो दीयितव्यमिति । अनादिसिद्धत्वज्ञानस्य । वह्नी-
दावनादिसिद्धकारणताकत्वनिश्चयस्य । प्रथमे अकत्वम् । विशेषपदजन-
तया बहुधादिधर्मिकभूतकारणत्वादि विरहशङ्काविरहनिर्वाहकत्वम् ।

ननु प्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्नीदादौ कारणताप्र-
कारकानादिप्रसिद्धविशेष्यत्वस्यैवावगाहनं न तु कारणतायाः परा-
र्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्कातः, अनादिभिद्वत्य-
साधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्ये विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया
तस्य उपन्यासानर्हत्वादित्याशयेनाह । परेति । वाकारोऽनास्थाया-
म् । स्वरूपसद्विरोधिताया अप्राप्ताणि कृत्वा दन्वयव्यतिरेकमगृहीतवतो
वह्नीदादौ धूमकारणत्वसन्देशस्य दूरपक्षवतया सम्भवाच्च । यस्तु त-
स्तु स्वरूपसद्विरोधित्वं विचारमहं भवतु वा मा वा मूलं तु परार्था-
भिप्रायकमेव, व्याप्तातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपाधिकव्याप्ति-
श्च निवृत्तताया आवश्यकत्वात् तदन्यथानुपपत्तैव कार्यकारणसा-
वादेनादिसिद्धत्वसिद्धिरित्यग्रिमशङ्काया अन्यथाऽनङ्गेनेति ध्ये-
यम् । मूले । तर्कस्येति । तर्कविषयस्य वह्नीदादौ । अनादिसिद्धव्या-
प्तिकत्वज्ञानम् । तादृशकारणताकत्वनिश्चयः । अर्थापत्तेः पार्थक्ये-
ऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुर्गद्वरतयाऽनुमानान्तर्भावक-
लम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे । अनुमानत्वादिति ।
प्रवृत्तिः । फलोपधानम् ।

(चि०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादिनौपाधिकत्व-
ग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति । तदपि न । तर्क-

(१) एतद्भवप्रभवानुभवमूलेति पाठान्तरम् ।

प्राप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्र-
यत्नादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थामयेन तर्क-
वेना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे
तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां यो-
ग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्या-
व्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौ-
पाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन
तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् ।

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासि-
द्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्वं स्वतस्त-
सहकारितया(१) वा तत्रार्थं दूरयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्क-
ते व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सांपाधिकत्वम् । अग्रेतनमपि व्या-
प्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्का-
ह दीधितौ । द्वारेणिति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्ति-
ग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतीमत्याशयेन शङ्कानिवर्तकतयाप्रयोजक-
त्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधि-
कं तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति म-
न्तरमाह । यत्तिविति । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयान् ।
भावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रहः । इति । विरोधिः शङ्कानिवृत्तौ ।
नौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् ।
नुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्का-
विरहोऽपि तथा च तर्कस्यानपेक्षणाज्ञानवस्थेति घादिनां मतमा-
क्षेपति । ये चेति ।

(नि०) ये चा नुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य-
व्यापकत्वग्रहंऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत । अनुमानमात्रो-
च्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् ? भ्रान्तो-
ऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दौषत्वमाचक्ष्महे, मा-
ध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्तकतया
व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपत्वाच्च ।
अपि च करवह्निर्भोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-
समवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साधकम् ।
तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम । तस्मा-
द्विपक्षबाधकतर्काभावाच्च तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयो-
जकत्वमिति ॥

(दी०) अनुमानमात्रेति । अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र
सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन
स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञान-
मेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह । अपि चेति ।
करवह्नीति । परमतेनेदम् । स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना
रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद् बाध्यम् ॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतुं पुरयति दीधितौ । अनिश्चि-
तेति । पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तदितरत्वेन साध्यव्या-
पकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम् । सम्भाव-
ितत्वादिति । पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः ।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिपाध-
यिषया तत्सम्भवादित्यत आह । पक्षे इति । तथा च सकलानु-
मानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः । सत्प्रतिपक्षेत्थापक-
त्वरूपोपाधित्वेन दूषकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि वक्ष्यमाण-
तया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे । ३

प्राधिपत्येनेति । स्वव्यभिचारिणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापक-
व्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवं च शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्राप्ये-
तदेवोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति ।
साध्यव्यापकत्वेन निश्चीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्य-
र्थः । साध्यव्यावर्तकतया । साध्यवुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया । तादृश-
निश्चयस्य किञ्चिदपि विरोधित्वमित्याशङ्कयामाह । व्यापकेति ।
वज्रलपत्वात् । आवश्यकत्वात् । तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्च-
यस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्भूय तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति
भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्याप-
त्वापादककर्तृरूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या
इतिरिक्तत्वघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम् ॥

इति अनुमानगादायर्था तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव
 व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अ-
 णि विहितत्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्धयुपजी-
 यत्वेन व्यभिचारवद्वेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्या-
 ष्यभावस्त्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यम-
 पे न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्व-
 साधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रति-
 त्यक्तम्, अतिप्रसक्तः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्वेत्तु-
 यात्तद्वीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने
 हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूष-
 कः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न दू-
 षकः । न चे । न व्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचार-
 तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्या-
 वारवद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभि-
 चारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किं तु स्वसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न
 चानयोः परस्पराविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादि-
 विशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्यैव संयोगव-
 द्भिरस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रा-
 पि तदवश्यं निवेशनीयमिति क लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पुरयन्ति । प्रतियोगीति । आदिपदान् प्र-

तियोगिवैयधिकरण्यपरिग्रहः । विशेषणविरहेणेति । अत्यन्ताभावार्थं व्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनेत्यर्थः । भेदस्या व्याप्यवृत्तितानिराकरणेन दर्शितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादेरनिवेशादिति भावः । हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे । किञ्चिदवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वग्रहे । तादृशग्रहः अत्यन्ताभावे प्रमारूपो भेदे तु भ्रम इत्यन्यदेतत् । तत्रापि । भेदेऽपि । तत् । विशेषणान्तरम् । अवश्यं प्रवेशनीयमिति । अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवस्वे हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगिता वच्छेदकत्वग्रहसत्त्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्या भावाग्रहेणानुमितिर्न स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठभेदविशेषप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव विरोधितया नानुपपत्तिरिति भावः । क लाघवम् । अधिकविशेषणप्रवेशप्रयुक्तमिति शेषः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तस्थः शङ्कते । नन्विति ।

(दी०) नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात् । न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वभावग्रहो हेतुरिति वाच्यम् ।

(गा०) अनुमितिर्न स्यादिति । प्रतियोग्यनुपस्थित्या तदा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावे दुर्ग्रहतया तद्वद्विषयान्तेदुर्ग्रह इति भावः ।

अत्रोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते । न चेति । प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना इति । तथा प्रतियोगिसमानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकाळीनस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्गः । तादृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानायां हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिक

दति भावः । अज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाभा-
वत्वं न तु तत्कालीनतज्ज्ञानस्माद्विषयत्वम्, प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्याद्यनुभास्यतिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानाप्रसिद्धाऽनुमित्य-
नुपपत्तेः ।

न च ज्ञानांशे तत्पुरुषाद्यत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया यादृशशरीराव-
च्छिन्नस्य पुनः कदाचिदपि कचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकर-
णग्रहे न सातस्तस्यानुमित्यनुपपत्तिः, तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति
वाच्यम् । शरीरविशेषमनन्तभाव्य तत्तदात्मसमवेतत्वरूपतत्पुरुषाद्य-
त्वस्यैव निवेशनीयतया ऽप्रसिद्धनवकाशात् । तत्कालावच्छिन्नो यः
स्वविषयकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहविरहस्तद्वत्तत्पुरुषकत्वस्य
तत्कालावच्छिन्नतत्पुरुषाद्यत्वस्वविषयकत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानसामान्यकत्वस्य तत्कालावच्छिन्न-
तत्पुरुषीयज्ञानानिरूपितत्वस्ववृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामान्यकत्वस्य वा अभाव-
प्रशङ्काभावोपगमात् ।

एतेन यास्मिन्नभावे कस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यो-
पपत्तिरद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धावापि न साध्यतावच्छेदके हे-
तुमिच्छन्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्यापत्तिः । व्य-
भिचारज्ञानदशायामपि तथाविधयत्किञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावस्य ग्रहादनुमित्यापत्तिरतो यावदिति ।

यद्यप्यत्र कालपुरुषाणां विशिष्य निवेशेनानुगमो दुर्वारः ।
एव संयोगी सत्त्वादिन्यादौ द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेन
ज्ञायमानसंयोगाद्यभावमिज्ञाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
स्य संयोगत्वादौ सुग्रहत्वादिति प्रसङ्गः । हेत्वधिकरणसामा-
न्ये प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानान्यत्वनिवेशे क-
पिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभा-
वमपि तस्याश्चनत्वादनुमित्यनुपपत्तिरतो यद्वैत्वधिकरणे प्रति-
योगिसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यस्तद्वैत्वधिकरणनिष्ठतदी-
धिकरणताभिज्ञहेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकाभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वग्रहो हेतुर्वाच्यः, तथा च यत्त्वतत्त्वानुगमादप्यन-
गमः । स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वेनाज्ञायमानहेत्वधिकरणवृत्तित्व-

मभावविशेषणं तु यद्वेत्तादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते । तथापि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यान्यदोषमाह । तादृशाभावत्यादिना ।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणा-
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्राति-
स्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, बद्धि-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसमानाधिकरण्यभ्रंशेऽपि
बद्धित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिश्चिन्नाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकं बद्धित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

(गा०) तादृशाभावग्रहः । तादृशहेतुसमानाधिकरणयावदाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः । अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण । प्रति-
योग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशावच्छेदकत्वत्वे-
प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकतावगा-
हित्वम्, अतो न हेतुमग्निष्ठवदाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमि-
त्यादिज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः । तदसम्भवात् । तादृशस्य ग्रहस्य हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहि-
त्वेनासम्भवात् । सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपाव-
च्छिन्नवृत्तान्निश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । तथा चैतावा-
प्रयासो विकल एवेति भावः ।

प्रातिस्विकरूपेण । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन प्र-
योगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः । असम्भवादिति
तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः । तत्तदभावत्वेन तावदभावा-
युगपदनुपस्थितेरिति भावः । रूपान्तरेण । येन केनापि रूपेण ताव-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति । शेषः
तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं नान्वेद्यमिति भावः ।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसमानाधिकरण्यग्रहकार-
णानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्र-
योगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्गदः, तादृशप्रतियोगित

च्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो
स्तुगत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्त-
र्गतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वधिरहात् तथापि प्रतियोगिसमाना-
धिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वादिना ऽभाववगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिरवगन्त-
व्येतिभिमानः ।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञा-
निविरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह ।
द्वित्वेति । भ्रमऽपीत्येतेनानुमिताविष्टापत्तिशङ्काव्युदासाय
व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम् । इति ज्ञानादिति । एतादृश-
ज्ञानस्य विशेषाभाववगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारग्रहाविरो-
धत्वेन तददशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः । अनुमिति-
प्रसङ्गादिति । बाह्यत्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया
तत्प्रद्विषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियो-
गेतावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति
वाच्यम् । बहिर्वत्वे धूमसमानाधिकरणरामभाष्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात् । धूमाधिकर-
णान्तरानुपस्थितौ बहिर्वत्वे रामभत्वादौ च तादृशप्रमात्पादेऽपि
रामभादेरिव बह्वैरणननुमानाच्च । एवं बहिर्वत्वावच्छेदेन शुक्ल-
त्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका बह्वीतरप्रतियोगिकाश्च ये
धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्वत्-
वमिति ग्रहेऽपि ।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति । तथा चोक्त-
व्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि बाह्यत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वाद्विहितस्य तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिन उक्त-

ज्ञानाज्ञानुमित्यापत्तिरिति भावः । एकरूपेण । हेतुम
श्रित्यवहित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन । तय
ग्रहसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगिस
मानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्
ग्रहसम्भवात् । व्यभिचारप्रदे वास्तववहित्वावच्छिन्नाभावमाने
हेतुमदृत्तित्वेन ज्ञायमानमकलाभावानां वहित्वानवच्छिन्नाभावत्व
मानादात भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

वास्तवहेतुसमानाधिकरण्यनिवेशपक्षे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्रा
तेन रूपेण ज्ञायमानत्वनिवेशपक्षेऽतःप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधि
करणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभावात्
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन निरुक्तयावदभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थित्या ए
द्धूमसमानाधिकरणाभावानामेव हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमा
त्वादेति भावः । प्रमात्वकथनेन रासभादरननुमानं दृढाकृतम्
वाधितार्थविषयकलाग्रवज्ञानादिरूपदोषं विना अभ्रान्तस्य व्यभिचा
रिलिङ्गज्ञानुमित्यनुदयात् । रासभादेरिति दृष्टान्तेन च तदा
ह्यनुमानाविशेषात्तदङ्गा निरस्ता । अनुमितप्रयोजकविशेषे
स्यचिन्नानुमितिः कस्यचिन्नानुमितिरेति वञ्चमुशङ्क्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण रासभावाभावावगाहितप्रति
योगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि हेतुसमानाधिकरणवहित्वानवच्छिन्नाभ
वादिना तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकग्रहादव
स्तववहित्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाभावविषयकव्याभिचारज्ञान
शायामपि रूपान्तरेण तादृशाभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेद
त्वग्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति
वहित्वावच्छेदेनेति । वहे शुक्लत्वग्रहे हेत्वधिकरणे वहित्वावच्छि
न्नाभावे गृह्यमाणे हेतुमन्निष्ठशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्या
वहित्वे ग्रहसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वहित्वावच्छेदेन शुक्
त्वाभावभ्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वहित्वावच्छिन्नाभाव
इति पूरणीयम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानया
वदभावान्तर्गतवहित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगा
हितानिर्वाहाय शुक्लप्रतियोगिका इति । अभावे हेतुसमानाधिक

यावद्वाहित्वविशेषणेनाप्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधिकरणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितानवच्छेदकम् । ग्रहेऽपि । अननुमानादित्यनुपपद्यते । तथा च तत्र तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

तन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्गुद्दीनां वानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकविशेषणतयानुमितिजन्यग्रहविषयाणाममानानाम् । विरोधिग्रहविषयत्वं यद्रूपविशिष्टविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अतस्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्र यत्प्रत्यक्षविशेषणाननुगमाद् विरोधिग्रहविषयविषयकज्ञानत्वेन विरोधित्वानहेतुत्वस्य च शिरोवेष्टनगत्यादिन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानप्रनुगमयति । तादृश-

। यद्यप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्रसङ्गं तथापि तादृशप्रत्यक्षसामान्यप्राप्तवन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न । तच्च तादृशालम्बिकग्रहत्वव्यापकप्रतिवध्यताकत्वम् । तादृशावच्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिवध्यताकत्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारानुपादेयम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणवद्ब्रह्मसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छिन्नरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिर्गारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिवध्यतावच्छेदप्रतियोगिविशेषेऽपि पर्याप्तपदार्थविवेचनायां गौरवात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिव्यधिकरणयानवगाहिल्लानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिव्यधिकरणवर्णयताघटितधर्मस्य तत्प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञानावच्छिन्नज्ञानं । प्रतिबन्धकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकभूता या साध्य-

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वविष-
यता तद्वत्त्वमतो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानमा-
धारण्यम् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्त्वभावान्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यवत्ताज्ञानीयव्याप्तिधर्मि-
तावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयिताया व्यभिचारज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशात् ।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वाभावयोरिव तस्या-
प्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकार-
सम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधिताया अविशेषादिति वाच्यम्
व्यभिचारज्ञानविरोधिनो ऽभावप्रातयोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञाना-
दनुमित्यनुत्पादसम्भावनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताप्रदर्शनीय-
तद्वारणप्रकारस्यैवंक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्य-
नुसरणीयत्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रति-
बन्धत्वप्रतिबन्धकत्वोभयवत्त्वेन तज्ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वेनापि वि-
शेषात् । व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबन्धस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनि-
श्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तत्तृतीयक्षणे ऽनुमितिप्रसङ्गात् ।

अथ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रातवत्त्व-
कतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषावपयितानिवेशनमावश्यक-
म् । व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मावच्छे-
दज्ञांश एव तादृशसामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रतिबन्धकता-
तन्त्रत्वात् । एवं च तादृशव्याप्यवगाहिनो दर्शितज्ञानादप्यनुमिति-
प्रसङ्गो दुर्वारः । एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् त-
दप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदत्वत्वावच्छिन्नविषयित-
निरूपितत्वनिवेशाच्च व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इ-
वाच्यम् । तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवत्त्वभावानिरीकृताभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभाववद्बहिर्व्यमिति ज्ञानीयानुयोगित्वावपयि-
यामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात्

(१) [] पुस्तकान्तरे पाठोऽयं नोपलभ्यते ।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-
त्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्मभाववत्ताग्रहो न
तद्वन्नाप्रविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्ना-
स्तीति तुद्वावपि धूमवत्ताज्ञानोदयात् । तथापि तद्वन्निष्ठभेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वग्रहधर्मितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावग्रहस्येव तादृशव्यापकत्वमहिततद्धर्मि-
तावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वन्नाप्रविरोधित्वमनु-
भवसिद्धमेव ।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना-
भाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवापपत्त्यप्यपकत्वविशिष्टतद्धर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, व्या-
पकताविषयकज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय च ना-
तिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीय-
त्वात् । एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्त्यवगाहिपूर्वा-
कक्षानादपि नात्रामतिरसङ्गः । ग्राह्याभावं यद्धर्मव्यापकता गृह्यते
तत्तन्वनतद्वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकग्राह्याभावधर्मिकतद्धर्मव्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मवत्ताज्ञानत्वस्य
व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधार-
ण्येन तादृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वाभावात् । ज्ञा-
नस्यसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणैव वारणादिति
वाच्यम् । यद्वावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्वं गृहीतं विशेषणान्तर-
विशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावग्रहवारणाय तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहि वत्य तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताविशेषावच्छेदक-
ताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदक-
विशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केन
चिद्रूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वं तथापि कथितानुयोगित्वविषयि-
ताया अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वनिवेशे वक्ष्य-
माणावच्छेदकभेदासङ्गः । एवं शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

(१) धर्मान्तरावच्छिन्नेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषभावत्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्त्वस्यैव विशेषणनिवेद्य दुर्निर्वचनया तन्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषभावज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वाविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्धार एव ।

अत्राहुः । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकताया विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्तादिज्ञानसाधारण्यं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । न चैवं तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनात् वाच्यम् । प्रतिबन्धकत्वानिवेशे संशयात्मकतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादप्यनुमित्यापत्तेः । दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचनया तन्निवेश्य संशयवारणासम्भवात् ।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्व्यवस्थितकारकान् साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वानन्द्येण तदवगाहिममूहालम्बनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणायैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्यम् । तथा च तादृशसंशयवारणमशङ्कमेव । संशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालित्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावस्त्वविशेषणताविशेषाभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावच्छेदकहेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगमं व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपित

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वातिरूपितावच्छेदक-
त्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव (१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः
कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अ-
वच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभे-
त्तमाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्त-
कारत्वातिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविष-
यता तद्वस्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृशा-
भावविषयतानिरूपिताविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु ता-
दृशाभावविषयतानिरूपितत्वम्, अथच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे तादृ-
शाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसारिकवि-
षयतानिरूपितत्वमथच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशग्र-
हसङ्गः । शान्दिल्यसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषाणां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुणद्धि च सामान्याभावबोधो ऽपि सामान्य-
घटितविशेषवत्तावुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जा-
त्यपि नीलो घटो ऽस्तीति बोधानुदयान् । तत् कस्य हेतोः ?
तद्विनिष्ठप्रतियोगिमत्तावुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
द्विर्विरोधित्वात् । अवगाहने च नीलघटवत्तावुद्धिरपि घटत्व-
विनिष्ठवत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतत्त्वगोरन्वोन्यात्यन्ताभा-
योरुपमङ्गलः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोगिव्यधिकरणहनुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं बलित्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिव्यधिकर-
णाविषयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारताभिन्ना
ग हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तदतिरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपि-
ताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वातिरूपिता या अधिकरणप्र-

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयस-
म्बन्धेनैवेति पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारस्थानिरूपिता
आधेयताप्रकारतानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयनेत्येवं क्रमेण
विषयताकूटं निवेश्यानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्या-
पि कथंचिन्निर्वक्तुं शक्यत्वादिति किं प्रतिबन्धकताघटितनिरूप-
रूपेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनान्तरमाह ।
अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितान्त्यन्ता-
भावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदक-
त्वात्यन्ताभावग्रहस्यासङ्गप्रसङ्गात् ।

न चावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तान्निरूपिता-
भावविषयताशालिज्ञानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसर्गिक-
विषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालित्वादिति वाच्यम् । तथा स-
त्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायानिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रह-
विशोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कवह्निवादिसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मि-
कतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमत आहार्यरू-
पतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धा कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धात-
आह । हेत्वाभासे चेति । तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकता-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यद्रूपावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितत्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नवि-
षयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारण-
तावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि ता-
दृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवाह्निवत्त्वविशेष्यकव्यापकतावच्छे-
दकत्वग्रह इति न दोषः । शुद्धवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्निवत्त्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशज्ञानादिविशिष्टवह्निवत्त्वावच्छे-

विधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अत्र च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनि-
ध्याव्यवहितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये प्रकृतसाध्यताव-
च्छेदके तादृशावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तादृशविषय-
ताशालिनिध्नपन्वेन हेतुनेति रीतिर्न सम्भवति । तथा सति ता-
दृशविशिष्टवह्निव्यावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकधर्मिक-
मेतत्वादिनिश्चयस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दर्शितरीतावपि यद्वा-
वच्छिन्नप्रकारितत्वेनैव व्यापकतत्पन्तं पारचायकमात्रम्, विशिष्ट-
वह्निवत्वाद्यवच्छिन्ननिर्देश्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन प्रतिवर्धीभूतज्ञानस्य कारणतावच्छे-
दकादौ निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेद-
पावश्यकतया शब्दक्यस्याकिञ्चत्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अथैवमपि यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्निव्यादेः
साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्निवत्वादिना तत्र व्यापक-
तावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदकमेव व्यापक-
तानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्र-
तेवध्यतया नात्करीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततद्घटितव्याप-
कज्ञानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदक-
त्वेन विशिष्टस्य वह्निव्यादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्ने
व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्ट-
समानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेण नात्करीत्या व्या-
पकतद्वयज्ञानानुगमापेक्षान् वाच्यम् । वह्निवत्वाद्यसहितेन व्या-
पकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्याप-
कतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्निव्यादप्रका-
शानुमितिजनकत्वे वह्निवत्वादिसहितेन तेन रूपेण वह्निव्यादि-
विषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्वि-
शेषकानुमित्यजनकताप्रयुक्तपक्षगैषम्यस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेना-
नुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्निव्याद्यप्रकारकतत्प्र-
कारकानुमितिर्विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

(१) [] पुस्तकान्तरे नास्त्ययं पाठः ।

एकत्वेन साध्यतावच्छेदकता तत्रापि विशेष्यतया तत्प्रविष्टम-
भावमवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्यविशेषितं धर्मितावच्छेदकीकृत्याव-
च्छेदकावच्छेदेन व्यापकतानवच्छेदकत्वावगाहिनाऽनाहार्यज्ञानस्य
सम्भवेन तद्विरोधित्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मिकद्वि-
विधव्यापकताज्ञानस्यानुगमसम्भवात् ।]

ननूकरूपेणानुमितहेतुत्वे बह्वित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कं बह्वित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः,
तादृशज्ञानानामपि सामान्याभावावगाहितया प्रतियोग्यसमाना-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपविशेष-
धर्मप्रकारकग्रहविरोधित्वादित्यत आह । यदि चेति ।

(दी०) यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितेस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरो-
धित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे
तु सुतरां विशेषणदानमिति । सत्यम् । तथाप्यन्योन्याभावे
प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वम्, न वा प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः ।

(गा०) तादृशज्ञानानामपि व्यभिचारज्ञानविरोधितया तेभ्यो-
ऽनुमित्यभ्युपगमे क्षतिविरहात् यदि चेत्युक्तम् । अतवच्छेदकत्वा-
दित्यादिपदात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावयोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसा-
मान्याभावस्य च परिग्रहः ।

तादृशावच्छेदकत्वादीति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादी-
त्यर्थः । आदिपदात्केवलप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । त-
द्विरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकत्वम् । निवेशनीयमित्यस्य निरुक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविपरिणामित्यादिः । तादृशप्रतिबन्धकताशून्य-
त्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं च बह्वित्वमित्यादिसमूहात्
सम्भवासङ्गदप्रसङ्गात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य विपरि-

ताविशेषणत्वपर्यन्तानुसरणम् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्निव-
मित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यवह्निव-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया
न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन, भेदकूटनिवेशाप-
त्या गौरवात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहत्व-
व्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेश तुल्ययुक्त्यानुमित्यनुत्पादकात्समा-
नाधिकरण्यांशे साधनीयत्वानवगाहिनस्समानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं वह्निर्वाप्त्यादिज्ञानादनुमित्यापात्तरतोऽभावांशे
समानाधिकरण्यावगाहज्ञानपर्यन्तनिवेशनम् । प्रतियोग्यसमाना-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वप्रकारकतादृशग्रहे एव वर्तमानतया ऽप्रसिद्धिरनस्तादृशग्रह-
निष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशः ।

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रातबन्धकता-
वच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रातबध्यतानिरूपितप्रतिब-
ध्यकतावच्छेदकावपयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतिबध्य-
तायामेव तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वं निवेशनीयं तावन्तैवाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकं वाह्मत्वाप्त्यादिज्ञानवारणसम्भवात् तदीयप्रतिबध्य-
तायास्तथावधग्रहत्वव्यापकत्वादित्यवधेयम् ।

एतावत्पर्यन्तेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिरत्यन्ताभावघटितव्याप्तिश्च
ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयर्थ्यकरणविषयतानि-
वेशास्माभ्यवस्थापनेनान्यान्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां ला-
घवं निराकृत्य चास्तवनादृशव्याप्तिशरीरलाघवमपि स्वमतमाश्रि-
प्य निराकरोति । अन्योन्याभावस्येति । सुतरां विशेषणदान-
मिति । व्याप्तिशरीर ऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यविशेषणप्रवेशा-
भ्यक्तव्यमित्यर्थः ।

अत्रेवं तत्त्वम् । प्रतियोगिवैयर्थ्यकरण्यावगाहितदनवगादिज्ञानयोः
रूपमेव हेतुता । अन्यलिङ्गकाद्यनुमितौ व्यभिचारवारणाय कारण-
विशेष्यस्यावश्यं निवेशनीयतया परस्परं व्यभिचारानवकाशात् ।

न च पृथक्कारणताकल्पनापेक्षयोक्तानुगतरूपेण हेतुताकल्पनमु-
चितमिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकं हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेद-
कत्वाभावप्रकारकमित्याकारकयोरप्रामाण्यज्ञानयोः पृथग्भाववैशि-
ष्ट्यनिवेशानुगोधेन कारणताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धक-
तयैव ततोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि-
त्वस्य निवेश एव नास्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि
ज्ञानस्य तदभावदशायां अप्रामाण्यग्रहाभावीविशिष्टत्वेन व्य-
भिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य
प्रतिबन्धकत्वस्य किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वविरहेण कारणताव-
च्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमेनाप्यनि-
स्तारात् । न च व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मनिशिष्टत्वेन हेतुत्वोपगमादेव नाप्रामाण्यग्रहवि-
शिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यास-
ज्यवृत्तित्वस्य दूषितत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यष्टकज्ञानत्वादे-
रपि तत्पर्याप्त्यधिकरणतयाऽप्रामाण्यादिग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्वि-
लेपत्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वाभाववति साध्ये तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
प्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभाववति
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकार-
नज्ञानस्यापि उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया ततोऽनुमित्यापत्ति-
वारणाय तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावयोः पृथक् पृथगेव निवेशनी-
यतया कानुगम इति ।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं
न विचारसहम् । तथा हि प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोग्य-
धिकरणत्वावच्छिन्नसामान्यभेदो निवेशयितुमशक्यः, सर्वेषामेव
यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यधिकरणतया तादृशभेदाप्रसिद्धेः
संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदस्य गुणादौ प्रसिद्ध-
त्वेऽपि धूमादिरूपहेत्वधिकरणे तदसत्त्वात्प्रमात्मकतादृशज्ञानम्

कचिदप्यसम्भवात् ।

न च तादृशज्ञानं भ्रमात्मकमेव सर्वत्रानुमितिहेतुरिति वाच्यम् ।
तथा सत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमिति-
विलयप्रसङ्गात् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चाव्यावर्तकम्,
स्वप्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदनिवेशे च स्वपदस्याभावसामान्य-
परत्वे दर्शिताप्रसङ्गितादवस्थं यत्किञ्चिदभावपरत्वे च व्यभिचा-
रिस्थलेऽपि यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्तत्रापि वि-
शेषदर्शिनामनुमित्यापत्तिरतस्तत्तदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेत्व-
धिकरणवृत्तितत्तदभावप्रातयोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह एव हेतुर्वा-
च्यः । तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि
रूपेणाभावग्रहस्य हेतुत्वं धूमसमानाधिकरणवह्नित्वानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादप्यनु-
मित्यापत्तिः, तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावग्रहस्य
हेतुत्वे तत्तदभावत्वेन तादृशसकलाभायानां जन्मसहस्रेणापि ज्ञानं
न सम्भवतीति उपाध्यायमतदूषणग्रासः ।

एवं यादृशयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
हेतुमत्तादृशतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव सिद्धान्तलक्षणे
व्याप्तिशरीरघटकतया अवबक्षितत्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
नां येन केनापि रूपेण तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन वाऽभा-
वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सुतरामुक्तदोषप्रसङ्ग इति । मैवम् । स्वाव-
च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नसामान्याभाव एव व्याप्तिघटकस्तज्ज्ञान-
मेवानुमितिहेतुः स्वपदं परिचायकमात्रं न तु तदर्थम्यापि नि-
वेशः, अन्यदीयावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यान्यदीयवृत्तिनि-
यामकसम्बन्धताविरहान्न संयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृश-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिरामादायाव्याप्यवकाश इति न स्व-
पदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगितात्वेन वा निवेश इति
विकल्पावसरः ।

अथ वा हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वरूपमनुगतं प्रातयोग्यैवधिकरण्यनिरूपकत्वं भेदस्याव्याप्य-

वृत्तित्वानभ्युपगन्तुमते प्रतियोगिताविशेषणं देयम्, स्वनिरूप-
कानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्यावच्छेदकविशिष्टवदनुयोगिकत्वो-
भयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरण-
ताविशेषणं भेदस्याव्याप्यवृत्तितामनेऽपि सम्यगिति दिक् ।

अथेत्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । सत्यं तथापीति । प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्व-
स्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः । तथा चात्यन्ताभावघटितव्याप्ता अव-
च्छेदकावच्छिन्नांशनिर्वशाधिकयादौस्वामिति भावः । अत्र च
प्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणे निवेशयितुं न शक्यते अन्यो-
न्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमति
संयोगिभेदप्रतियोगिनः संयोगिनो भिन्नत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरश-
क्यवारणत्वात्तस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशयां
संयोगिभेदप्रतियोगिभिन्नत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वस्य संयोगे ग्रहादनुमित्यगलापापत्तेश्चत्यभिप्रेत्य प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वस्य विशेषणत्वमुक्तम् ।

न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादावतिष्ठत्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन गुणाद्यवच्छेदेन सं-
योगिभेदे प्रतियोगिवृत्तित्वाभावसत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्व-
त्त्वस्य विवक्षणीयतयाऽव्याप्तेरनवकाशात् ।

सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रागेव दूषितमित्यभिप्रायेण
चेदमत्रावधेयमित्यादिना प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितव्याप्तिलक्षणस्य स्व-
यमेव दूषणीयत्वात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमेवाभावविशेषणं
देयं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति नोक्तलाघवावकाश इत्य-
भिप्रेत्य लाघवान्तरमाह । न चेति । न वेत्यर्थः । अत्यन्ताभावघटि-
तव्याप्ता प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर-
ण्यस्य निवेशे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमा-
दायासम्भववारणायात्यन्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अवश्यं निवेशनीयतया गौरवादिति भावः ।

यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिन इत्यस्वरससूचनाय । स चात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायामिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लाघवविरहात्, अन्यथा

समवायादिना वहवादिमतो भेदमादायासम्भवप्रसङ्गात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतायटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तदंशे साम्यम्, अन्यथा विषयतासम्बन्धेन यद्विषयवज्ज्ञानात्यन्ताभावप्रादाय दोषादिति वाच्यम् । यतोऽन्योन्याभावघटितव्याप्तावपि साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानवेशने नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुमभिष्टुतत्तत्साध्यव्यक्तिमद्भेदमादायाव्याप्तेः, अवच्छेदकरूपविशिष्टे(१)ऽवच्छेदके अतवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिन्यपि अप्रतियोगित्वस्य सुवचनयाऽन्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवच्छेदकतावच्छेदकतायां सम्बन्धभेदानिवेशे गुणवद् द्रव्यत्वादित्यादां विषयतासम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टावच्छिन्नभेदमादायाव्याप्तेः ।

न चकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वानिवेशात्तत्साध्यकानुमिति ज्ञानजायां लाघवमश्रुणमेवेति वाच्यम् । नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले एकावच्छेदकत्वांशानिवेशादत्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि लाघवसम्भवेन तत्स्थलविशेषीयलाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथैवमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोग्यवृत्तिव्यतिवेशने लाघवमक्षतमेव । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं परित्यज्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वाद् भवता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यातत्त्वं निवेशनीयत्वात् ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वं निवेशनीयं न त्वभावे तदधिकरणावृत्तित्वं तथाऽन्योन्याभावविशे-

(१) अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपविशिष्टे इति २ पु० पाठः ।

पणप्रतियोग्यवृत्तित्वस्य न प्रतियोग्यनधिकरणत्वापेक्षया लघुशरी-
रतेति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया प्रति-
योग्यवृत्तित्वस्य लघुत्वात् । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वानिवेशात् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे वक्ष्यमाणदोषेण प्र-
तियोग्यनधिकरणत्वनिवेशासम्भवात् । सामानाधिकरण्यस्याव्या-
प्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्यैवात्यन्ताभावे नि-
वेशनीयत्वादिति चेन्न । अत्यन्ताभावप्रतियोगिताघटितलक्षणे
स्वावच्छेदकविशिष्टवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकरणकत्वं प्र-
तियोगितायां विशेषणं देयम् । अन्योन्याभावीयप्रतियोगि-
ताघटितलक्षणे च स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्वधिकर-
णकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमित्येव निष्कर्षः । तत्र चावच्छेदक-
विशिष्टांशनिवेशाधिक्यमस्त्वत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताघटितव्याप्तौ,
तथापि चरमव्याप्तौ तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणं साध्यतावच्छेदके
प्रथमव्याप्तौ च तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघट-
कसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणम्, तत्र चरमव्याप्तौ
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वांशस्याधि-
कस्य निवशाद्विपरीतगौरवम् अवच्छेदकविशिष्टांशापेक्षया एतदंशस्य
गुरुत्वात् ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्य भवतोप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकत्वानिरूपितत्वांशस्यैवंतन्मते
आधिक्यमिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्य सम्बन्धतया सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशादोपपत्तौ प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य मयाऽनिवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेश उभयमते एवेति
वाच्यम् । तथाप्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तन्मते निवे-
शार्थाधिक्येन लाघवानवकाशादिति दिक् ।

(दी०) अपरे त्वन्योन्यासन्ताभावगर्भव्याप्योरेकतरा-

ग्रहे अन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकतया तदुभयज्ञानमेव हेतुः ।
इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः ।

(गा०) इन्द्रियसंयोगादिवचेति । यथा द्रव्यप्रत्यक्षत्वतत्समवे-
नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्राप्ति इन्द्रियसंयोगत्वतत्संयुक्तसमवायत्वा-
दिना सन्निकर्षहेतुतायां कारणतावच्छेदकाननुगमेषुपि कार्य-
तावच्छेदकाननुगमाच्च व्यभिचारः । तथात्र कारणतावच्छेदका-
ननुगमेषुपि तत्तद्व्याप्तिज्ञानाद्यवहितोत्तरोत्तरोत्पन्नानुमितित्वरूपविशेष-
धर्माणामेव तत्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन कार्यतावच्छे-
दकाननुगमाच्च व्यभिचार इत्यर्थः ।

केचित्तु अत्यन्ताभावान्यास्याभावगमव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य
तद्विरोधित्वरूपानुगतधर्मेण उभयविधव्याप्तिज्ञानहेतुतां स्वीकुर्वन्ति
तेषां मतसुपन्यस्य परे दृश्यन्ति । यस्त्विति ।

(दी०) यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितो
भावो धर्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्तावुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहितो ग्रहस्य
विरोधित्वेन व्याप्तिवृद्धयोऽनुगमनीयाः । प्रतिवर्तीतश्च सा-
ध्यतद्रूपत्वन्ताभावान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्तावुद्धिम् । केवला-
न्यविस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्रूपस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति ।
तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थित इति । यद्रू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठाविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । ध-
र्मिणि गृह्यमाण इति । धर्मिविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । सा-
ध्यवत्तावुद्धिं विरुणद्धि । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वयताश्रयः । तथा च स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसंसर्गावच्छिन्नयद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया धर्मिविषयता-
निरूपिताभावविषयता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानि-

रूपितसामानाधिकरण्यविषयताशालिग्रहविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगम इति पर्यवसितार्थः । प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः प्रकारतायां यद्रूपनिष्ठत्वतद्रूपनिष्ठत्वयोर्निवेशाद्वह्नित्वावच्छिन्नेदवह्निमत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनो हेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्निमत्त्वमित्यादिसामानात्र वह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः । वह्निभेदादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिमत्ताज्ञान प्रति तच्चेदादिधर्मितावच्छेदककसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां वह्न्यादिभेदनिष्ठविषयताया अपि निवेशादुक्तज्ञानात्पुनर्वह्न्यनुमानापत्तिरतो धर्मिविषयतानिरूपितेति । विधेयस्य धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयो यादृशो धर्मस्तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थकम्, धर्मितावच्छेदकतानामिकेति तु फलितार्थः । प्रतिबन्धकत्वं च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिप्रतिबन्धकताविलक्षणभूपादेयम्, अतो नातिप्रसङ्गः । पक्षधर्मत्वाद्यविषयकव्यापकताज्ञानवारणाय पूर्ववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदिका या पक्षविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविशेषणीभवत्साध्यविषयतानिरूपिता साध्यतावच्छेदकविषयता तद्वत्त्वमेव विरोधित्वपदेन विवक्षणीयम् । साध्याभाववदवृत्तित्वादिधीश्च नानुमितिहेतुरतस्तदसद्ब्रह्म न दोषाय । तादृशी च साध्यतावच्छेदकविषयता अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवगाहिनि परामर्शं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य विशेष्यविधया अन्योन्याभावघटितव्याप्यवगाहिनि च परामर्शं विशेष्यतावच्छेदकविधया विषयतैव ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव भेदघटितव्याप्तौ निविष्टमिति उभयत्रावच्छेदकत्वाभावविशेष्यतया साध्यतावच्छेदकविषयतैव व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदिका अतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतदर्शितसाध्यतावच्छेदकविषयतावत्त्वेन हेतुत्वे वह्निवत्त्वादिना पदार्थान्तरेऽत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिभ्रमासद्ब्रह्मः । तादृशविषयतायां साध्यतावच्छेदकीयत्वमनिवेश्य तत्सद्ब्रह्मे च भेदप्रतियोगितानवच्छेदकवह्निमत्समानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानस्यापि सामानाधिकरण्यविशेषणविषयतानिरूपितव्यभिचारधीप्रतिबन्धक

तावच्छेदकसाध्यविषयताशालित्वात्ततोऽनुमित्यापत्तिः, वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन भ्रमविषयतासाधारणेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशे च स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवगाहिभेदप्रतियोगितावच्छेदकवह्निसमानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानासङ्ग इति दूषणमनवकाशम् । साध्यतावच्छेदकांशोऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावावगाहिन एव भेदघटितच्छाप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तस्य च वह्नित्वत्वावच्छिन्नविषयतावत्त्वानियमात्तादृशविषयतात्वेनैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशात् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावप्राप्तिसिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यधीरप्रसिद्धेति कथं तद्विरोधित्वेनानुगम इत्यत आह । केवलान्वयीति । भ्रमरूपस्यैवेति । तद्रूपाच्छिन्नप्रतियोगिविषयतानिरूपिताभावविषयताया एव निवेशितवाङ्मास्तवसाध्याभावाप्रसिद्धावपि इतराभावांशे प्रतियोगितया साध्यप्रकारकस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धज्ञानस्य प्रसिद्धैवानुगमनिर्वाह इति भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । अत्र यत्प्रतत्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावविषयतात्वेन च व्यभिचारज्ञानीप्राप्त्यन्तान्योन्याभावविषयतयोर्नानुगमसम्भवः, व्यभिचारिणोऽभावांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदीयाभावविषयतायाः साध्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदकं साध्याभाववन्महानसङ्घातिहेतुरित्याकारकज्ञानं प्रति हेतुमन्महानसङ्घातभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यादिज्ञानस्यापि विरोधितया ऽभावांशे सधर्मितावच्छेदकज्ञानविरोधित्वेनानुगमं ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

एवं दर्शितव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वानियमात्साध्यतावच्छेदकांशे ऽवच्छेदकत्वाभावस्य कथं तद्विरोधिता ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । मणिमन्त्रादिपायेन ग्राह्याभावानवगाहिनोऽपि विरोधित्वोपगमं एकाभावघटितप्राप्तिग्रहस्याप्यभावान्तरघटितव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वोपगमसंभारिक व्यभिचारज्ञानानुगमेन ।

एवमुक्तानुगतरूपावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानसामान्यविरोधित्वं नियताभावघटितव्याप्तधीविरोधितामते न कुत्रापि व्याप्तिबुद्धौ, यत्किञ्चिद्विरोधित्वं च समूहालम्बनव्यभिचारधियमादाय घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वामिति ग्रहे महानसंवृत्तिवर्तिशेषवद्भवभावादिसामानाधिकरण्यग्रहमादाय च हेतुसमानाधिकरणमहानसंवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वमिति ज्ञानेऽतः प्रसक्तमित्यादौ चिन्तावीजमवसेयम् ।

व्यभिचारज्ञानानुगममन्तरणापि प्रातिस्विकरूपेण व्यभिचारद्वयमुपादाय तद्विषयकज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमसम्भावार्तिक व्यभिचारज्ञानानुगमेनेति पूर्वमतमेवाक्षेपन्तुं समूहालम्बनज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानमनुगमयति । साध्यतावच्छेदके इति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवच्चे च साधनसमानाधिकरणान्धोन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्बृत्तित्वसाध्यवदन्वृत्तित्वाभावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोऽनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति

(गा०) तद्विरोधित्वमिति । तादृशग्रहसामान्यविरोधित्वमित्यर्थः । तेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालम्बनव्यभिचारज्ञानविरोधितामादाय नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावादिघटितव्यापकज्ञानस्य साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वे साधनधर्मिकतादृशव्यभिचारद्वयग्रहविरोधित्वरूपलघुधर्मेण वानुगम उचित इत्याशयेनाह । साध्याभावेति । पूर्ववदिति भ्रममादायेर्थः ।

ननु साध्याभाववद्बृत्तिधूमत्वावच्छिन्नहेतुकस्थले प्रकृतहेतुत्ववच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकताहार्यव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरित्यत आह । अधिकमिति । तत्रेवात्रापि एकदेशविषयकज्ञानविरोधित्वेन

ता निवेशनीयेति भावः ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वेऽन्योन्याभावग-
र्भेवेति मूलविरोध इत्यत आह । ग्रन्थस्त्विति । उपलक्षणपरः ।
अजहत्स्वार्थलक्षणयाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितव्याप्ति-
द्वयसाधारणरूपावच्छिन्नपर इत्यर्थः ।

नन्वेवं व्ययच्छेद्याप्रसिद्धिरत आह । अनौपाधिकत्वेनेति । मा-
त्रपदेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यव्ययच्छेदलाभः । अत्राप्रिमूलस्वरस-
माह । यद्वक्ष्यतीति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽनौपाधि-
कत्ववत्तस्यापि अनुमित्यौपयिकव्याप्त्यनुमापकत्वमभिदध्यादिति
भावः ।

व्यभिचारस्योपाधेश्चाभासत्वानाभासत्वप्रयोजकविशेषदर्शन-
परमूलस्य समुदिततात्पर्यार्थमधृत्वेव ध्वानष्टे । व्यभिचाराज्ञा-
नस्येत्यादिना ।

(दी०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वाद् व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपा-
धित्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयकत्वात्,
कं तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य
प्राक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानं तु न व्या-
प्तिधीहेतुः, मानाभावात् । तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

(गा०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरहस्य व्याप्तिधी-
हेतुत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानाभावतयेत्यादिः । साध्यधर्मिक-
ज्ञानाध्यापकव्याप्त्यत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकसाधनव्यापकताज्ञानसमा-
नधर्मिकतया मूलोक्तमुपाधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वबीजं भिन्नधर्मिकत्वं
तुपरिहरमतो बीजान्तरमाह । विरोध्यविषयकत्वादिति । प्राज्ञा-
भावत्वादिविशिष्टविषयकत्वादित्यर्थः । साक्षाद्विरोधित्वेऽपि विरो-
धितामात्रेणैव न कथमाभासतेत्यत आह । वक्ष्यते चेति । साक्षा-
द्विरोधिन एवेति । कारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयस्यैवेत्यर्थः ।

अनुमितिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासतेत्यभिमानमूला-

माशङ्का निराकर्तुं मूलकृताऽनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहेतु-
त्वमेवाकं तदनुपदैस्तत्र हेतुमाह । निरुपाधीत्यादिना । तद्धेतु-य-
मभ्युपेत्यापि स्वयमभिमानं निराकुर्वाणः समाधत्ते । तथात्वेऽपीति ।
आभासत्वायोगादिति । प्रयोजकज्ञाने साक्षाद्विरोधित्वेऽपि जनकज्ञा-
नेऽतथात्वात्, जनकज्ञाने साक्षाद्विरोधन एवाभासत्वादिति भावः ।

मूले । परमुखानरीक्षकत्वयेति । अनुमितौ तद्धेतुज्ञाने वा सा-
क्षाद्विरोधित्वेत्यर्थः । सिद्धसाधनवादिति । सिद्धेः सिपाधयिषा-
रूपपक्षनाधिघटनद्वारिवानुमितिविरोधिता न तु स्वत इति मतमाल-
म्ब्येदमभिहितं तस्य स्वतोऽनुमितिर्विरोधित्वे परमुखानरीक्षकत्वा-
सम्भवेन दृष्टान्तताधिरहाद्वाधग्रन्थे तु स्फुटतरमेव तदभिधास्यति ।

अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे गणिकारोक्तव्याप्तिद्वयं दूषयि-
तमुपक्रमते । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम् । यदन्योन्याभावस्याव्या-
प्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्व्यटितलक्षणस्य संयोगा-
दिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोग्यन्योन्याभावस्य
केवलान्वयित्वात् ।

(गा०) प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्व्यटितेति । प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वविशेषितान्योन्याभावव्यटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । प्रति-
योग्यमपि वृत्तिलक्षणाघटकत्वादिति शेषः । इदं च संयोगिभेदप्रति-
योगिताया अव्याप्यवृत्तित्वाभिमानेन । वस्तुतस्तु प्रतियोगिताया
प्रतियोगिस्वरूपत्वे ऽव्याप्यवृत्तित्वासम्भवात् अतिरिक्तत्वेऽपि च
तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । मूले न संयोगीति प्रतीतिवन्नायं संयो-
गिभेदप्रतियोगीति प्रतीतेरानुभाविकत्वविरहात् । प्रतियोगितावच्छे-
दकरूपत्वेऽपि संयोगादिरूपया अपि तस्याः प्रतियोगित्वेना(१)
व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् । एवं च स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टाव-
च्छिन्नाभिन्नहेत्वधिकरणनिष्ठभेदव्यटितलक्षणं सम्यगेव ।

न चैवमपि स्वत्वानुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम् । हेतुमपि

(१) प्रतियोगितात्वेनेति साधुः ।

प्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्थस्यैव साध्य-
यत्वे निवेशनीयत्वादित्ययमेवम् ।

(दी०) अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु
स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकायन्ताभावेन ता-
दृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा सम-
मसामानाधिकरण्यमिति चेत् ? स्मृतिभंस्कारजन्यज्ञानविषय-
त्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः ।

(गा०) स्वव्यापकमिति । अत्र व्यापकता प्रतियोग्यवृत्तित्वाविशेषि-
तान्योन्याभावघाटतैव बोध्या अतो नाक्तदाषः । स्वव्यापकतावच्छे-
दकमिति । स्वं साध्यम्, व्यापकतापि पूर्ववत् संयोगादिव्यावृत्ता, अत-
स्संयोगादेर्द्रव्यत्वादेर्वा यत्र साध्यता तत्रत्यसङ्केतोः संयोगत्वावच्छि-
न्नाभावेन संयोगत्वावच्छिन्नवच्छेदेन च सामानाधिकरण्येऽपि नाव्या-
प्तिः । व्याप्यवृत्तितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेद-
कतया तद्वच्छिन्नाभावादिना हेतोः सामानाधिकरण्यविरहात् । यत्र
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य संयोगेन साध्यता तेनैव च सम्बन्धेन कस्यचिद्वे-
तुना तत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वाधिकरणावृत्तितादृशा-
भावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, अतः संयोगी गुणकर्मान्यत्वे सति
सत्त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । विंशष्टस्यानतिरिक्ततया वि-
शिष्टेऽपि हेतौ द्रव्यत्वाभावामामानाधिकरण्यस्य दुर्घटत्वेऽपि
द्रव्यत्वाद्यभावे विशिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् ।

अव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटि-
तसाध्यव्यापकतावच्छेदकं व्याप्यवृत्तितावच्छेदकं केवलान्वयिता-
वच्छेदकरूपमेव तद्वच्छिन्नाभावदेश्चाप्रसिद्धिरित्याह । स्मृतीति ।
संयोगाभावादिसाध्यके गुणत्वादी व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलोक्तस्व-
व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यक्षतत्वाद् द्रव्यत्वादिरूपहे-
तुविशेषानुसरणप्रसङ्ग इति यादृशसाध्यकहेतुमात्रे एवाव्याप्तिस्तादृ-
शस्मृतिविषयत्वरूपसाध्यकानुसरणम् । स्मृतिविषयत्वादेः स्मृति-

विषयवस्तुन्येव स्वविषयकस्मरणाभाषदशावच्छेदेनाभाषसत्त्वात् कालिकमव्याप्यवृत्तित्वम् । ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया ज्ञानविषयतात्वेन ज्ञानविषयत्वाभावो न कापीति तदुपेक्ष्य स्मृतिविषयत्वत्वेन साध्यत्वमनुसृतम् ।

ननु विश्वेषां स्मृतिविषयत्वमप्रामाणिकम्, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्वा विश्वविषयकानुभवसम्भवेऽपि स्मृतेरुद्बोधकाधीनतयोद्बोधकस्य च फलोन्नेयतया यादृशवस्तुस्मृतौ प्रमाणान्तरविरहस्तथोद्बोधकस्याप्रामाणिकत्वेन स्मृतिविषयताया अपि तथात्वात् । तथा च स्मृतिविषयत्वस्य न केवलान्वयितेत्याशयेन संस्कारविषयत्वानुधावनम् ।

ननु यत्र स्मृतेरप्रामाणिकता तत्र संस्कारोऽप्यप्रामाणिकस्तस्य फलैकप्रमाणकत्वात् । न च तद्विषयकस्मृतेरप्रामाणिकत्वेऽपि तद्विषयकानुभववद्विषयसामग्री तद्विषयकसंस्कारे प्रमाणमिति वाच्यम् । संस्कारे प्रमाणान्तरविरहे तादृशसामग्र्या एवाकल्पनादित्यनुशयेन जन्यज्ञानविषयत्वेति ।

(दी०) अथ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रान्तेन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रान्तेन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् ? अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा ? आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमन्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात् ।

(गा०) स्वाधिकरणेति । इदं संयोगि-द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुम-
त्रिष्टस्य संयोगाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावस्य न हेत्वधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यतः संयोगवत्त्वादि-
रूपतत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकस्य सकलहेत्वधिकरणे सत्त्वेन तादृशं
न किञ्चिद्धेत्वधिकरणं यद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्ना तदीयप्रतियोगिता स्या-
दिति लक्षणसमन्वयः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणा-
दिव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितेति
नातिप्रसङ्गः । तत्रैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायां द्रव्यादि-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नायां न हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्या-
भाव इत्यतिव्यामेघारणाय यत्किञ्चिदिति । स्वपदं हेतुतावच्छे-
दकविशिष्टपरम्, अतो न द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः ।
यादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तादृशधर्मपर्याभावावच्छेदकता-
कान्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणीयमतो विशिष्टसत्तावान् जाते-
रित्यादौ विशिष्टसत्तावद्भेदस्य प्रतियोगिताया गुणादिवृत्तिसत्ता-
वच्छिन्नाया अपि सत्तात्वविशिष्टपर्याभावावच्छेदकताकान्यत्वा-
न्नातिव्याप्तिः ।

अत्र च तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्व-
कत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रतियोगिताया द्विधा निवेशनान्यो-
न्याभावस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवादित्यवधेयम् । तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं
यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टं तत्सामानाधिकरण्यम् । एवं च विशिष्ट-
सत्तावद्द्रव्यनिष्ठधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वादिवि-
शिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्युपलक्षितसत्तावत्ताज्ञानान् कर्मादौ
गुणानुमित्यापत्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यसहितहेतुतावच्छे-
दकस्य व्याप्तिरिति । तद्धर्ममिति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानमनुमितहेतुरिति सूचनाय तद्धर्मवैशिष्ट्यमित्यत्र वि-
शिष्टपदोपादानम् । सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वासम्भवश्च
प्रागेव दर्शितः । स्वरूपसम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । तद्व-
त्त्वस्य । गुणत्ववत्त्वस्य । तादृशान्योन्याभावेति । यत्किञ्चि-
त्स्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिमदन्योन्याभावेत्यर्थः ।
अत्र चातिव्याप्तिर्व्यापकतालक्षणस्य न तु सामानाधिकरण्यघटि-

तव्यातिलक्षणस्य तस्यातिव्याप्तिश्च एतत्स्पन्दभिन्नः स्पन्दव्या-
वित्यादौ बाध्या । जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठेत्यनेन तादृशव्यक्ति-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तादृशत्वं घटाद्यन्यान्त्याभाव-
स्य सम्पादितम् ।

ननु जातिमद्भेद एव न कथं तादृश इत्यत आह । जातिशू-
न्येति । अप्रसिद्धिरिति । तथा च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्ति-
पदेन जातिशून्यस्यापादानासम्भवाज्जातिमद्भेदो न हेत्वधिकरणी-
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः ।

(दी०) एतेन ग्रहो व्याख्यातः । एवं तथात्वे ऽत्यन्ता-
भावगर्भमपि दुर्वचम् । तथा हि, प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-
हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिक्रमव्यापकमेव संयोगादि-
साध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियो-
गिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद् गुणः स्पन्दत्वा-
ज्जातिमान् मेयत्वादिसत्रातिव्याप्तिः । एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानां च पलया-
वच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यक-
द्रव्यत्वे कालपरिमाणे वा हेतावव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) एतेनेति । ग्राह्यव्याप्तेरप्रसङ्गातिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः । ग्रहः ।
अनुमितिजनकीभूतो ग्रहः । व्याख्यातः । अप्रसङ्गातिप्रसङ्गप्रस्ततया
व्याख्यातः । तथात्वे । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे । अव्यापकमेवेति । द्रव्य-
स्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगाभावप्रतियोगिसंयोगवद्भेदवत्तया
संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति
भावः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेति । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्र-
तियोगिसामान्यकेत्यर्थः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्त्यप्रतियोगिकेति यावत् ।

तेन बह्व्यादिसामान्याभावस्यापि महानसावृत्तियत्किञ्चित्प्रतिशो-
गिकत्वेऽपि न क्षतिः ।

न च विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, प्रतियोगि-
पदस्य प्रतियोगितावच्छेदकावशिष्टपरत्वेऽपि विशिष्टस्यानति-
रिक्ततया दुर्वरैवेति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य
विशेषणतया सत्किञ्चिदेतुमन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदक-
त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तथाविधाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छे-
दकविशेषणमिति तु निष्कर्षः । पूर्ववदिति । यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वा हेत्वधिकरणत्वात्त्वाविवक्षणं इत्यर्थः ।
स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वे । स्वप्रतियोगितानवच्छेदकात्वाच्छेदकत्वार्थः । अत्रा-
पि स्वावच्छेदकावच्छिन्नाध्यत्वानिरूपकहेत्वविहरणकप्रतियोगि-
ताया अनवच्छेदकत्वं साध्यतानवच्छेदकविशेषणमिति परमार्थः ।

आध्यत्वानिरूपकत्वोपगमे इति । आध्यत्वानिरूपकत्वस्याधि-
करणतासमशीलतयाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरधिकरणतावत्तन्निष्ठाधे-
यतानिरूपकत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वाच्चित्यादिति भावः । अजन्यानां
प्रलयावच्छेदेन संयोगनिष्ठाध्यत्वानिरूपकत्वं कालपरिमाणा-
व्याप्तिप्रयोजकम् ।

यद्यपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन हेत्वधिकरणद्रव्यादौ संयो-
गाभावप्रतियोग्यतधिकरणत्वसत्त्वेऽपि समवायादिरूपसाध्यतावच्छे-
दकत्वसम्बन्धे संयोगादिप्रतियोगिकत्वद्रव्यानुयोगिकत्वाभयाभाव-
स्यासत्त्वादुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणे संयोगा-
द्यभावस्य न द्रव्ये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति न संयोगादि-
साध्यकाव्याप्तिः । तथापि कालिकत्वसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमध्यपक्षे
न तादृशविवक्षासम्भव इत्यभिप्रायेण प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटि-
तनिरूपपरिभाषिकानौपाधिकत्वमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयति ।
अत्र वदन्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति । साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धा-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकसममानाधिकरण-
ात्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वस-

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्माव-
च्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्यम् । सा-
ध्यसमानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसमानाधिकरण्य-
सामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशे-
षण वा बोध्यमिति ॥

(गा०) प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदक-
कत्वरूपां व्याप्तिसमुक्त्वा अचच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन तृतीयस्य या-
वत्स्वव्यापकतानवच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तामुक्त-
वान् । न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धेन निबन्धनशेषवारणाय
प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निवे-
शितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्विशेषः यत्र संशोगेन साध्यता
तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया अप्रासङ्ग्यपक्षः । द्वितीये च तेन
सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव साध्यव्यापकतया तादृशव्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गादिना तादृशवशः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वप्रविष्टसमानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनियेशेनै-
वोपपत्तौ तावद्दूरपर्यन्तनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमाना-
धिकरणा इति । स्वसमानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टसाध्यसमानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमाच्च तस्य व्यापकतानुपपत्तिः ।
एतत्कल्पेऽपि साध्यसमानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशयां तत्र
व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्षणान्तरमाह ।
साध्यमिति । अत्र साध्यसमानाधिकरण्याभाववति हेतुसामाना-
धिकरण्यभावस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमस्तादृशहेतुसामानाधिकरण्य-
भ्रमपर्यवसितस्तत्सत्त्वे चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभाव-
सामानाधिकरण्यग्रहवत् साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिविरोधित्वादिति तादृशभ्रमकाले हेतुसामानाधिकरण्या-
भावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रह-
त्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमत्रात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं
तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मं व्यापकतावच्छेदकत्वप-
र्यन्तनिवेशविरोधादिति दिक् ॥

इति अनुमानगादाधर्या व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः । कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिः ? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, अतिरिक्तैव वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न मन्यन्ते ।

(दी०) प्रसङ्गाच्च सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह । व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे बह्विव्याप्तिविशिष्टयोर्न पर्वतीयबाह्यव्याप्तिग्रहं विना, स च न सामान्यलक्षणां विनैति कथितव्याप्तिविशिष्टेसादिलक्षणापोद्धातोऽपीसाहुः ।

(गा०) व्याप्तिग्रहश्चेत्यादिमूलेन व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमविषयकतायाः पर्वतीयधूमज्ञानजन्यानुमित्यन्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनं कुत्रोपयोगीत्याकाङ्क्षायां तस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणप्रयोजकसङ्गतिं च दर्शयति । प्रसङ्गादिति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादित्यादिना प्रत्येनाशाङ्किततया इदानीं स्मृतत्वादित्यर्थः । सामान्यलक्षणासति । प्रत्यासत्तिमिति शेषः । व्यवस्थापयितुम् । प्रमाणवक्त्या निरूपयितुम् । व्याप्तिग्रहश्चेत्याद्यभिधानं चाकाङ्क्षोत्थापनेन सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगीति ध्येयम् ।

यद्यपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिं विनानुपपद्यमानं व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमादिविषयकत्वमेव तत्प्रत्यासत्तिन्ये मानमिति व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमविषयक इति

वाक्यमेव तत्प्रत्यासत्तिव्यवस्थापकमिति व्यवस्थापयतीत्येव वक्तुं युक्तं तथापि कथितमपि सकलधूमविषयकत्वं युक्तिमन्तरणा वधारयितुं न शक्यते, कथमन्यथेत्यादिना वक्ष्यमाणा च युक्तिः पूर्वपक्षिणा दूषयिष्यते, उच्यते इत्यादिग्रन्थेन व्याभिचारसंशयान्यथानुपपात्तकथनमेव तद्व्यवस्थापकमिति युक्त्या तस्मिन् साधित एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रत्यासत्तव्यवस्थातिर्निर्वहतीति व्यवस्थापयितुमित्युक्तम् ।

मूले सकलधूमविषयक इत्यस्य धूमनिष्ठसकलव्याप्तिविषयक इत्यर्थः । पूर्वं पर्वतीयधूमग्रहेऽपि तन्निष्ठव्याप्यग्रहे तत्र व्याप्यवगाहिप्रमाया अवाधितव्याप्युपनायकाविरहेणासम्भवात् । तन्निष्ठव्याप्तिग्रहे पूर्वं तदग्रहेऽपि लौकिकसाक्षिकर्पादिवलात्तस्मिन् भासमाने उपनायकसत्त्वेन तत्र व्याप्युपनीतभानसम्भवात् सकलधूमविषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् उपोद्धातवङ्ग्या सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनमिति वदतां मतमाह दीधितिः । केचित्त्विति । सकलधूमसाधारणैकव्याप्तिमते विनापि सामान्यप्रत्यासत्ति विशिष्टपरामर्शनिर्वाहस्याग्रे वाच्यत्वात् समानाधिकरणयोरेवेति । पक्षे । मते । व्याप्तिविशिष्टधीः । व्याप्तिप्रमालक्षणापोद्धातः । लक्षणघटकस्यानुमितिकारणतायां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानिश्चयत्वावच्छिन्नत्वस्यानुपादकत्वं सामान्यप्रत्यासत्तेरिति शेषः । अनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहं तत्त्वेनानुमितिहेतुताया व्यभिचारादिनाऽसम्भवाद् गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकथमप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुताया अगत्या वाच्यत्वादिति भावः । अपिना प्रसङ्गसम्भवाऽपि दर्शितः ।

एकव्यक्तिहेतुकस्थले विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशकारणताघटितमिव जातिघटितलक्षणं निर्दिष्टमिति न कथितलक्षणापोद्धातावसर इत्यस्वरससूचनाय केचित्त्विति । लक्षणानुपादकत्वेऽपि सामान्यलक्षणानुपपत्तेरपि विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वानुपपत्तौ व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्त्या दर्शितज्ञानद्वयसाधारणरूपेण च हेतुत्वसम्भवाद् धूमादिज्ञानस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्यनुमानप्रामाण्योपोद्धातो ऽव्याहत एव ।

न च नानाव्यक्तिकहेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वसम्भवेऽपि एक-
व्यक्तिकहेतुज्ञानस्य तथात्वसम्भवात्तत्रैवानुमानप्रामाण्यं निरावाध-
मिति न तदुपपादकत्वमाप सामान्यप्रत्यासत्तेरिति ध्याच्यम् ।
धृमादिदर्शनानन्तरमनुमित्यसम्भवे तत्र यथा प्रवर्तकज्ञाननिर्वा-
हस्तथैव सर्वत्र तादृशहेतुानुमितेरव चित्तापापस्य अनुमानप्रामा-
ण्यानिर्वाहान् । एवं व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणवाक्यस्य चक्षि-
व्याप्यधूमवत्पक्षेन निश्चयत्वाच्चल्लक्षणकारणताघटितलक्षणपरत्वे तदु-
पाद्धताऽपि दुर्धार एवेति ध्येयम् ।

विकल्पेन प्रत्यासत्तितया स्वीकार्यस्य ज्ञायमानसामान्यस्य
सामान्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणपदार्थत्वं व्युत्पादयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे
सामान्यमेव प्रत्यापत्तिः । सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या
इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राध्यासः । वा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण
सम्बद्धं धृमादि तस्य विशेषणं तादृशेष्यकज्ञानवशादीभूता
धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थे न विनशितः ।
तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा । तस्यैव तस्यैव वा
परम्पराम्बद्धमन्वम्बद्धविशेष्यकज्ञानवशादस्यैव । तत्र च
सैव विशेषणतेत्यर्थः ।

(गा०) तज्ज्ञानमिति । सामान्यज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानस्य
विवर्तानुरूपत्वादिति भावः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषण-
तेति ग्रन्थस्य सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वात्
भावग्राहकप्रत्यासत्त्यन्तर्भावपरत्वं न सम्भवति इन्द्रियसम्बद्धानु-
योगिकविशेषणताया अभावग्राहकत्वात् प्रकृतं चेन्द्रियसम्बद्धधूम-
त्वादिप्रतियोगिकविशेषणतायास्तद्विशिष्टत्वात् । यावद्भृमादिप्र-
त्यासन्ताया यावद्भृमादिभासकतायाः स्वीकारणीयत्वात् शब्दसा-
म्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

न चेन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसामान्यनिरूपितविशेषणैव सा-
मान्याश्रयाणां प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्त्यारकावधत्वामिति वा-
च्यम् । अभावे ग्राह्यप्रतियोगिकविशेषणताया अत्र च ग्राह्यानिष्ठ-

मत्वादिप्रतियोगिकविशेषणताया ग्राहकत्वेन विशेषात् । सम्बन्ध-
मात्रस्य विशेषणतापदार्थत्वे इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिककालिकसम्ब-
न्धस्याप्यभावग्राहकतोपपत्तेः । अभावीयविलक्षणसम्बन्धपरत्वे प्रकृ-
तासङ्गहात् ।

एतन् इन्द्रियसम्बद्धसामान्ये धर्मिणो विशेषणतासामान्यलक्ष-
णेत्यपि परास्तम् । अत इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतापदं ज्ञायमानसा-
मान्यपरतया व्याचिकीर्षुगह । तत्राद्यमिति । विशेषणपदस्य वै-
शिष्ट्यप्रतियोग्यर्थकत्वे दोषस्य वाच्यतया तदर्थमाह । तद्विशे-
ष्यकेति । तद्विष्टविशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारताश्रय इत्यर्थः । ते-
नेन्द्रियसम्बद्धांशेऽन्यप्रकारकात्तदसम्बद्धांशे धूमत्वप्रकारकाद् धूम-
कालीनोऽयमित्यादिज्ञानान्न यावद्भूमादिग्रहप्रसङ्गः ।

ननु विशेषणपदोत्तरभावप्रत्ययलभ्यप्रकारताया एव प्रत्यासत्ति-
त्वमेतावता लभ्यते न तु धूमत्वादेरित्यत आह । विशेषणतेत्यत्रेति ।

ननु देवनेतिवत्स्वार्थे तत्प्रत्ययानुशासनाभावाद्वाचार्थावि-
वक्षायां तत्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिरित्यतः प्रकारान्तरमनुसरति ।
तत्रेति । तत्र इन्द्रियसम्बद्धे । विशेषणत्वं पूर्वनिरुक्तमेव । व्यधिकरण-
वहुव्रीहवसहिष्णुतातः प्रकारान्तरमालभ्यते । सम्बद्धपदस्यैव वेति ।
परस्परसम्बद्धं विवृणोति । तत्सम्बद्धेति । एवं सति विशेषणादिप-
देन सप्तमीतत्पुरुषाद्यसम्भवाद् विशेषणतापदेन कर्मधारयमवलम्ब्य
व्याचष्टे । तथा चेति । विशेषणतेति । इन्द्रियसम्बन्धात्मिकेत्यर्थः ।
एतदभिधानं च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वप्रवादरक्षणाय ।

यद्यपि धूमत्वादिसामान्यस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविग्रहाद्
स्वतस्तत्प्रत्यासत्तित्वमनुपपन्नं तथापि विशिष्टघटकसंयोगादेस्तत्प्र-
तियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तत्प्रत्यासत्तिता व्यापारस्तु संयोग एव
तस्य न तु सामान्यं तदजन्यत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य
तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् । एवं चाणुत्वेन यत्किञ्चिद-
णूपास्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति ।

(गा०) अत्रेति । सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुतायामित्यर्थः । अ-
वच्छेदकमित्यर्थकेन नियामकमित्यनेनास्याभिसम्बन्धः । लौ-

किकसम्बन्ध इति । साक्षात्करोमीतिप्रतीतिनियामकविषय-
तायाः प्रयोजकः संयोगादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदिन्द्रिय-
जन्यत्वं तदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषः, तथा च
धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चा-
धुपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादिमद्धर्मिणिष्टविशेष्य-
तानिरूपितचाक्षुषादिप्रकारतावद्धूमत्वत्वादिना हेतुना द्रव्य-
त्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय धूमत्वादिप्रका-
रतानिरूपितत्वं विशेष्यताविशेषणं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाज-
न्यथावद्धद्रव्यमाने स्मरणाद्युपनीतधूमत्वादेर्लौकिकसन्निकर्षशून्ये धू-
मस्य न प्रकारतया भानमुपेयते अतो न तत्रोक्तप्रकारताविशिष्ट-
धूमत्वादेर्व्यभिचारः । ज्ञानलक्षणया धूमत्वाद्युपनीतभानजनने विशे-
ष्यभासकसामान्याः सहकारित्वे कल्पनीये विशेष्यलौकिकप्रत्यक्ष-
तदीयविशेष्यान्तरभासकलौकिकसन्निकर्षादिघटिततदुपनीतभान-
सामान्योरेव सहकारिता कल्प्यते न तु द्रव्यत्वादिसामान्यघटि-
ततद्भासकसामान्या अतो न तत्रोपनायकज्ञानबलाद् द्रव्यत्वादिना
मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमाद्यंशे धूमत्वादिभानम् ।

केचित्तु तत्रानुपस्थितासन्निकर्षधूमाद्यंशे धूमत्वाभावेऽपि न क्षतिः,
धूमत्वान्यसामान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यताया एव तादृश-
धूमत्वजन्यतावच्छेदकत्वापगमात् ऊक्तस्थले च धूमत्वद्रव्यत्वोभय-
प्रकारकैकविषयताया एवापगमात् । उभयसामान्यज्ञानं च सप्त्रहाल-
म्बनरूपमुपेयते । तत्र च प्रकारताभेदेन विषयताभेद इति द्रव्यत्वा-
द्यप्रकारिकैव धूमत्वप्रकारकविषयतेति न तदसद्ब्रह्म इत्याहुः ।

लौकिकविषयतान्यत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वात् प्राथमिकधू-
मत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः मुख्यविशेष्यतापर्यन्त-
निवेशाद् धूमत्वादिना धूमाद्युपनीतमाने न व्यभिचारः । यावद्धूम-
विषयकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपगमेऽपि यावत्सु धूमेषु कारण-
सत्त्वेन तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यैवार्थतो यावद्धूपविषयकत्व-
निर्वाहः । बहिरिन्द्रियस्येत्यनेन मानसस्थले मनसो लौकिकसम्बन्ध-
स्य ज्ञानस्य मानसताया एवापेक्षणीयत्वं प्रदर्शितं तत्प्रयोजनमाह ।
एवं चेति । तद्वक्तित्वादिना अनूपस्थितौ सकलाणुप्रत्यक्षानुदयः,
द्रव्यत्वादिना यत्किञ्चिदणूपस्थितिस्थले च तेन रूपेण याव-

दणुज्ञानस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीवशोत्पन्नयावद्द्र-
व्यप्रत्यक्षमूलकसंस्कारात् स्मरणरूपस्यैव सम्भवेन तत् एव सकल-
कार्योपपत्तस्तदानीं सामान्यजयावदणुप्रत्यक्षासम्भवेऽपि क्षतिविर-
हाद्योपष्टम्भसङ्गतिरित्यतोऽणुत्वेनेति । अणुत्वमात्रेणेत्यर्थः ।
एतच्च सकलाणुगोचर इत्यत्रापि सम्बध्यत । तदानीं च द्र-
व्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्याननुभवेन तेन रूपेण यावदणुस्मर-
णाभ्युपगमासम्भवात् सामान्यजयावदणुज्ञानस्यावश्यकतेत्युपष्ट-
म्भसङ्गतिः । सकलाणुस्थितिस्थले सकलाणुगोचरस्य मानसा-
पनानुमानस्यैव सम्भवाच्चानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिदिति । लौकिकस-
म्बन्धवद्गदादावणुत्वस्रमदशायां यावदणुप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहादणु-
परित्यज्यतेति । इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशस्य स्वयं हेतुतया वदन्तीति ।

तदनुयोगात्तत्रैशिष्यप्रतियोगित्वरूपतद्विशेषणत्वं परित्यज्य
तदंशे प्रज्ञानं वा आसमानत्वरूपविशेषणत्वपर्यन्तनिवेशस्य ज्ञाने
नदिन्द्रियजन्यत्वविशेषस्य धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षनिवेशस्य च
प्रयोजनान्याह । एतेनैत्यादिना । परास्तमित्यन्ततः ।

(दा०) एतेन धूलीपटले धूमधूमे तत्र च बद्धिव्याप्तिग्रहे
तत्रासता धूमत्वेन सामान्येन धूमेण व्याप्त्यग्राह्य धूमदर्शना-
द्वद्वचनुमितिनं स्यात्, हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् । किञ्च
धर्मिणि दोषवशान्नयनेनागृहमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामा-
न्येन गृहमाणेन वा लौकिकसन्निर्दिष्टधूमधूमेऽपि चाणुज्ञानापत्ति-
रिति परास्तम् ।

(गा०) तत्र चेति । धूमत्वेनेति शेषः । तत्रासतेति । धूलीपटलेष्वर्त-
मानेनेत्यर्थः । अग्रहे हेतुगर्भाविशेषणमेतत् । धूमत्वेन सामान्येन धूमेण
व्याप्त्यग्राहादिति । धूमग्राहकप्रत्यासत्तिविरहेण तद्ग्रहासम्भवादिति
भावः । हेत्वभावेनेति । धूमरूपविशेषणधर्मिकव्याप्तिरूपविशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परामर्शानुत्पादादिति । व्याप्ति-
विशिष्टधूमधूमविशिष्टवाद्यगाहिनोऽनुमितिकारणचरमपरामर्शस्योत्पा-
दासम्भवादित्यर्थः ।

इदमापाततः स्मृतव्याप्तः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाद्गृहे क्षणैकव्या-

जेन पक्षे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् ।

न च पूर्वं यत्र धर्मिणि यद् गृहीतं तत्रैव तदुपनय इति मते धूलीपटलमात्रे गृहीताया अपि व्याप्तिरिन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे उपनया-
सम्भवेन परामर्शासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टबह्निमद्वृत्ति-
त्वरूपाया व्याप्तेः पर्वतरूपधर्मिवृत्तित्वांशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव
भानात् पर्वते बह्निमस्त्वपर्यन्तस्यैवोपनयतया पूर्वं धूमाग्रहेऽपि बह्नि-
मस्त्वसामान्यलक्षणया बह्निमस्त्वप्रकारेण पर्वतस्यापि ग्रहात्तदुपनय-
सम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

यत्र धूमं लौकिकसन्निकर्षो नास्ति तत्र पूर्वं धूमाग्रहे पक्षे धूमो-
पनयासम्भवेन नानुमितिनिर्वाह इत्येतत्परतापि न सम्भवति, एवं
सति धूमाग्रहस्यैव वक्तुमुचिततया व्याप्त्यग्रहाभिधानविरोधान् ।
धूलीपटले धूमत्वग्रहस्थल(२) धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमग्रहास-
म्भवेऽपि संयोगित्वादिसामान्यलक्षणया धूमग्रहस्य दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन यत्र पर्वते धूमे च लौकिकसन्निकर्षो वर्तते न तु तदुभय-
संयोगाग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः, अलसन्निकृष्टस्यापि संयोगस्य संसर्ग-
वेद्यया भानोपगमेन पक्षधर्मज्ञाननिर्वाहः, तत्र पूर्वं धूमे व्याप्त्यग्रहे
उक्तनियमसत्त्वे लौकिकसन्निकर्षवत्यपि धूमबह्निमत्संयोगात्मक-
स्याभिग्रहासम्भवात्तत्र तस्योपनीतभानस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न च धूलीपटले धूमत्वभ्रमदशायां पक्षीयधूमभानेऽपि तद्विशेष-
णतया व्याप्तिभानमुपनयाधीनमेव मुख्यविशेष्यताया एव सामान्य-
प्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वात् । तथा चोक्तनियमसत्त्वे प्रागपि पक्षीयधूमे
व्याप्त्यग्रहाज्ज्ञानघटितविशेषणताया निवेशेऽपि नोक्तस्थले विशिष्ट-
परामर्शनिर्वाह इति वाच्यम् । संयोगित्वसामान्यलक्षणयैव उक्तसं-
योगरूपव्याप्तिप्रकारेण धूमभानस्योक्तस्थले सम्भवेन उक्तनियम-
सत्त्वेऽपि ज्ञाननिवेशे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् ।

संयोगित्वसामान्यलक्षणं दर्शितस्थले तेन रूपेण धूमभानो-
पगमे धूलीपटले धूमत्वासत्त्वस्याकिञ्चित्करतया धूलीपटल इत्या-
दिफक्किताया दुःसङ्गमत्वात् । तस्माद् धूमत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषादि-
समवधानदशायां धूमत्वेन धूमप्रत्यक्षापत्तिवारणमेव ज्ञानघटित-

विशेषणतानिधेयफलमित्यत्रधेयम् ।

धर्मिणीति । तत्र तत्र विष्णुधृमाद्विषयेः । अथ चा-
ह्यमाणेनैत्यनेन स्मरणप्रकारिभ्योऽत्ययेन गृह्यमाणेनैत्यनेन च
सम्बन्धः । धृमेन्द्रियसधिकर्तृत्वित्तत्वे पुनसन्निकर्षविहेण
सामान्यस्य तत्राप्यवसायमानस्य च तदुक्तं सामान्यप्रकार-
कलौतिकचक्षुषोऽप्यस्य तस्य साधनं प्रत्यक्षाप्रतिपक्षत्वे इष्ट-प-
त्तिसम्भवाद्येव प्रस्तावितं दृश्यम् । इत्येवमन्तर्धानं चादेव प्रत्यापश्य
न्तरेण सामान्यप्रमाणं न तत्रावन्तीति च तत्राप्यवसायमानस्य च
प्रकाररूपानि जायमानानि स्यात्तान्तेन तत्राप्यवसायमानस्य च तत्राप्य-
राजसधिकतया नेत्यादि स्यात्तान्तेन तत्राप्यवसायमानस्य च

[illegible][illegible]

यदि च तदानीं वाङ्मरसेन प्रवेष्टव्येन एवैतन्मित्रेण प्रवेष्टव्येन व्याख्यातं
महोपाधि वदित्वसामान्यलक्षणया एवैतन्मित्रेण प्रवेष्टव्येन व्याख्यातं
शायां स्मरणोपवीतप्रवेष्टव्येन व्याख्यातं प्रवेष्टव्येन व्याख्यातं
नीयमरे वदित्वमृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहः सम्भवतीति मन्तते तदानीं
यत्र वदित्वमरेण एव सामान्यता तत्र वदित्वमरेण सामान्यता

(१) सामान्यचाटुपेति पाठान्तगम् ।

यावद्विषयतमभावेन अर्थात्तद्विषया अपूर्वव्यक्तेरनुमानानुपपत्तिस्त-
द्यान्तव्यमेवमद्विषयत आह । स्वामान्यं चेति ।

(दी०) सामान्यं च सम्बन्धाखण्डभेदेन द्वेष्टा । सम्बन्धे
 सामान्यभेदे सम्बन्धस्य भेदात् प्रत्यासत्तिः । येन सम्बन्धेन
 भेदोपपन्नो भेदो सामान्यं प्रत्ये तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्र-
 त्यासत्तिरिति ।

[illegible][illegible][illegible][illegible]

न च परम्परासम्बन्धेन बह्वित्वादिप्रकाशकज्ञानेऽपि बहुधादेः
प्रकारत्वापगमसम्भवात् प्रकाशत्वावच्छेदकीभावतो बह्वित्वादेरपि
सर्वत्र प्रत्यासत्तितासम्बन्धेन विनिगमनार्णवरह इति वाच्यम् । यत्र
बह्वित्वादिप्रकाशकज्ञानोपास्थितं न तु बहुधादेस्तत्र परम्परासम्बन्धेन

बहिर्त्वादिप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविरहेण बहिर्त्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वासम्भवेन प्रकारतावच्छेदकबहिर्त्वादिप्रत्यासत्त्या यावद्व-
ह्याद्याश्रयभानानिर्वाहात् ।

ननु यदि सामान्यं येन केनापि सम्बन्धेन स्वाश्रयमात्रभासकं तदा धूमत्वादिसामान्यलक्षणया धूमादिमात्रमानदशायां जगदेव भासतां जगत एव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेन धूमत्वादि-
मत्त्वादित्यत आह । येन चिति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नायां सामान्य-
हेतुतायां तत्सम्बन्धेनेन्द्रियसम्यग्ज्ञांशे प्रकारत्वमवच्छेदकमुपेय-
मित्यर्थः । एवं च समवायेन तत्प्रकारीभवतो धूमत्वादेः सम-
वायेनैव हेतुतया समवायेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानां धूमत्वाद्यसम-
वायिनः प्रत्यक्षप्रसङ्ग इति भावः ।

अखण्डमपि यदनित्यं सामान्यं तस्यातीतत्वानागतत्वदशायां
स्वाश्रयभासकता न सम्भवतीत्याशङ्कते । नन्विति ।

(दी०) ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यामन्न एकव्यक्तिघटा-
दिस्तत्तत्प्रागभावादिर्वा अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां
तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि त-
त्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यामन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् ।
एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह । अतिरिक्तैव वेति । अति-
रिक्ता । इन्द्रियसम्बद्धतादृशसामान्यज्ञानात्मिका, अतीताद्यनुरो-
धात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।

(गा०) एकव्यक्तेर्नानाधिकरणाप्रत्यासन्नता यत्र तत्रा-
नुगततद्वृत्तिधर्मस्य प्रत्यासत्तिताया उक्तत्वात् शङ्कनास्कन्ध
इत्यतो नानेति । नित्यस्य नाभावदशा सम्भवतीति तत्सम्भव-
प्रयोजकविशेषणमाह । अनित्य इति । तद्व्यक्तिद्वारेति । तादृश-
घटतद्वत्प्रागभावादिव्यक्तिघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः । स च सम्बन्धः
स्वाश्रयाश्रयत्वं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वं च, ईदृशपर-
म्पराविशेषः युत्पादनाथैवाक्षेपे स्वातन्त्र्येण प्रागभावानुपादाने स्वा-
श्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमति स्वाश्रयाश्रयत्वसम्भवेऽपि घटादि-
मत्त्वेनाश्रयज्ञाने एव स्वाश्रयघटादिमत्त्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतया

भाननियमो न तु घटप्रागभावादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने तत्र प्रागभावा-
दिघटितस्यैव तत्सम्बन्धतानियमादित्याशयेन प्रागभावादिघटि-
तसम्बन्धेन घटत्वादेः प्रागभावाश्रयभासकत्वाभिधानम् ।

अत्र कल्पे परम्परासम्बन्धेन घटत्वादिना स्वाश्रयभानं विनापि
तद्वदादिमत्त्वज्ञानाद्यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षस्यानुभविक्तत्वेन निर्वाह इति
इममेव दोषं द्वितीयकल्पानुसरणवीजतया व्याचष्टे । एतदिति । अ-
तिरिक्तपदस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तपरता न सम्भवतीति सामान्या-
तिरिक्ततज्ज्ञानपरतामाह । अतिरिक्तेति । इन्द्रियेति । तदिन्द्रियसम्ब-
द्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यप्रकारकज्ञानरूपत्वर्थः । इन्द्रिय-
सम्बन्धाद्यनिवेशे ऽपीन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकाले अतिप्रसङ्गवारणव-
र्त्मनो दर्शनीयतया स्वयं तादृशविशेषणानि परित्यज्य निष्कृष्टमत-
माह । अतीतेति । सामान्यज्ञानमेव । सामान्यज्ञानत्वावच्छिन्नमेव ।
प्रत्यासत्तिः । सामान्यविषयकज्ञानत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति
यावत् । एवकारेण इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वतदिन्द्रियजन्यत्व-
सम्बन्धविशेषावगाहित्वानां कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । इन्द्रि-
यसम्बन्धादिशून्यकालोत्तरमिव सामान्यविषयकज्ञानशून्यकालोत्तर-
मपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामान्या अपेक्षयैव सामान्यजप्रत्यक्ष-
वारणसम्भवात् स्वरूपसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं किं ना-
पेयं इत्याकाङ्क्षायामुक्तमतीताद्यनुरोधादिति । आदिपदादनागत-
परिग्रहः ।

यद्यपि सामान्यम्येन्द्रियकारणताघटकप्रत्यासत्तित्वे तस्य कार्य-
कालपूर्वसत्त्वमनोपेक्षितं तथापि प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्व-
नियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणत्वमावश्यकमित्यभिप्रा-
येणैवम् ।

न च सामान्यप्रत्यासत्त्यधीनज्ञानस्य यत्किञ्चिद्विषयांशे लौ-
किकत्वनियमात् तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमादयैव तन्नियमो-
पत्तेः सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वमत्किञ्चित्करं सर्वांशे ऽलौकिकसा-
मान्यजमानसस्यापि किञ्चिद्विषयनिष्ठज्ञानसन्निकर्षजन्यतया तादृश-
नियमस्याव्याहतत्वात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रिय-
सन्निकर्षरूपकारणप्रयोज्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिहेतु-
ताया आवश्यकत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धे-

नेन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन वा कारणत्वमपेक्ष्य स्वविषयतत्तत्सामान्यव-
स्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवाच्च ।

मिश्रास्तु संयोगादेरेव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपीन्द्रियमा-
मान्यस्य मनस एव वा कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति स्वी-
कुर्वन्ति । तथैव तस्या वदितार्थेन्द्रियप्रत्यासत्तिता मनोमात्रप्रत्या-
सत्तिता चेति मनभेदेन चेदं लक्षणमाख्याते लिखनं तेषामुपपद्यते
इत्यवश्यम् ।

यद्यपि सामान्यभेदेन कार्यकारणभावमेव आवश्यक एत-
न्मतेऽपि, अन्यथा घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षासामग्रीसहकारेण
घटत्वादिसामान्यलक्षणमेव तत्सङ्कारेण द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रत्य-
क्षसामग्री विनैव द्रव्यत्वादिनामात्म्यलक्षणया यावद्द्रव्यादिप्रत्य-
क्षजननप्रसङ्गात् । एवं च नित्यघटत्वादिनामात्म्यस्य स्वरूपसतो-
ऽपि हेतुतासम्भवस्यापि घटत्वादिहेतुतासामतिशुभ्ररीं घट-
त्वत्वादिकमेवावच्छेदयो वाच्यं तदपेक्षया निर्विशेषणकघटत्वादि
घटितवज्ज्ञानत्वेन तज्हेतुतायां लाघवाच्चार्थे ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तितापेक्षते ।

न च घटत्वादिज्ञानस्य विषयघटत्ववैकिकमेव कारणतावच्छेद-
कप्रत्यासत्तर्वाभावात् तत्र च घटत्वादेः सम्बन्धवच्छेदकताया
निर्विशेषणत्वावश्यकम्, स्वावेदयन्त्वं ज्ञानप्रभावतया तत्तावत्प्रत्य तथा-
त्वासम्भवात् । तथा च क लाघवमिति वाच्यम् । ज्ञानस्याप्यत-
निष्ठप्रत्यासत्तेरेव हेतुताया उपपत्त्यात् घटादिविषयकत्वस्य कार-
णतावच्छेदकतपेक्षाविशेषात् सकलव्यथादिज्ञानस्य घटत्वादिसामान्य-
लक्षणातो निर्वाहान् ।

यदि च आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तया हेतुतामते द्रव्यत्वादिनामा-
न्यजघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिज्ञानस्य व्याभिचारवारणाय घट-
त्वादिप्रकारकत्वमप्याधिकं कार्यतावच्छेदकमर्थं प्रवेश्यम् । एवं
च घटविषयकत्वादिना तस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना
विरहेण गौरवमिति विभाव्यते । तदास्तु घटत्वादिमद्वृत्तिविषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति भगवज्ज्ञानमाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां
आधेयतासम्बन्धेन निर्विशेषणकघटत्वादिद्व्यावृत्तविषयतापुरस्का-
रेण घटत्वादेः प्रत्यासत्तिता तत्र च नोक्तगौरवावकाशः ।

घटेन्द्रियमश्लिकर्पादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यजप्रत्यक्षं वा-
रयितुमाह ।

(दी०) अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवच्चवोधः
सापेक्षवन्तरम् । अत्र एवान्वयमते सौदायनीसन्धावजनिने-
ऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमे न चाशुभो निखिलद्रव्यसाक्षात्कार-
सन्तान इति तु नव्याः ।

[illegible]

पट्यादिप्रकारकं यत्कालिकत्वात् तत्रैव प्रत्ययादिप्रकारकस्य च
लौकिकस्य आशुप्रदेशीयप्रमाणित्यविशेषात्तन्नामनी तत्त्वदकारेण
पट्यादिज्ञानस्य प्रमादि वाशुप्रजनकतावाचरणाय तत्प्रत्ययस्येव न तत्प्र-
कारकत्वं बोधाविशेषणं चक्षुःसंश्लेषादित्यप्रामाण्यात् लौकि-
कप्रत्यये हेतुतायाः कल्पात् तत्रैव सामान्यप्रत्यासक्तिजन्यवाशुप्रदेश-
स्यैव लौकिकप्रत्ययस्यैव हेतुतायाः कल्पात् तत्रैव सामान्यप्रत्यासक्तिजन्यवाशुप्रदेश-
स्यैव लौकिकप्रत्ययस्यैव हेतुतायाः कल्पात् तत्रैव सामान्यप्रत्यासक्तिजन्यवाशुप्रदेश-

केचित्तु सामान्यसामग्र्या यावद्विशेषसामग्र्यन्यतमानपेक्षणे
रभावदशायां सामान्यसत्ताया यावद्विशेषभावविरोधित्वानु-

शेषात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वी-
करणीयतया तत्र विशेषसामान्या व्यभिचारः, विशेषसामान्या
सामान्यसामान्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन
विरोधो व्याहन्येत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वी-
करणीयतया सामान्यसामान्या व्यभिचार इति सामान्य-
विशेषसामान्याः परस्परापेक्षया फलोपधानम्, सामान्यलक्षणया
लौकिकसामान्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्ये तदनपेक्ष्य सामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्यकार्ये लौकिकत्वप्रयोजकसामान्या न व्यभिचार-
प्रसक्तिरिति कथं तथा सा अपेक्षनामित्यनुयोगसमाधानाय तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे
सति तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्ति-
जन्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणभावान्तरमित्याहुः ।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्य-
लक्षणासहकारितासम्भवः । तेन रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्य-
हेतुत्वात् । सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयानिष्ठप्रत्या-
सत्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वात्तेन रूपेण सहकारित्वापगमे च
घटादौ घटत्वादिग्रहप्रतिबन्धकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगस-
हकारेणैव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोग-
सहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या चाक्षुषजननप्रसङ्ग इति
चेन्न । प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरण-
प्रत्यासन्नतत्तद्व्यक्तित्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमु-
दायादिरूपायास्तत्तद्व्यक्तित्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छि-
न्नसमुदायादिरूपायाश्च सामान्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिस-
हकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुः-
संयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वान् दोषासमवहितत्वाच्च ।
तादृशरीत्यैव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नात्पत्ति-
नियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमधिकेन ।

तदिन्द्रियकरणकतद्गर्मप्रकारकज्ञानसामान्या अनपेक्षणे इन्द्रि-
यसम्बन्धादिनिवेशोऽप्यतिप्रसङ्ग इति दर्शयति । अत एवेति । अ-
न्वतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि
द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीविरहो दर्शितः । सौदाम-

नीत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम् । सौ-
दामनीति । चक्षुःसंयोगविगमपूर्वाविगतालोकसंयोगमात्रापलक्षकम् ।
चरमम् । तादृशचाक्षुषजनकमादामन्यालोकविगमोत्तरम् । तादृशा-
लोकविगमश्चान्धनमसनिर्वाहकतया अभिहितः । तदानीमपि तमः-
प्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्भूतायायादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्ये-
ष्टत्वात् चाक्षुष इति । तत्तमेविशेष्यजन्यतद्देशवस्थितार्कशि-
द्ध्योपनीतमानस्य तमश्चाक्षुषैर्दशायामिष्टत्वाध्विष्टिर्गति । सौदाम-
नीसम्पानजचाक्षुषसन्निहितद्येकसाक्षात्कारस्वीकारे अनुभववि-
रोधाविरहात् सन्तान इति । चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसंयुक्तान-
ष्टलौकिकसाधारणविषयतासाधारण्यसाभिप्रायेण बोध्या । लौकिक-
त्वनियामकविलक्षणविषयताविवेके तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृत-
प्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवात्त धारापत्रसाक्षात्कारापत्यव-
काश इति ध्येयम् ।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञान-
लक्षणप्रत्यासत्तित्वाऽस्याः को भेदः ? प्रत्यासत्तः प्रत्यासत्ततावच्छे-
दकरूपस्य चाभेदादित्यत आह । इयं चेति ।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्ति-
रितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य । अत एव सुरभि चन्दनभि-
त्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ।

(गा०) इयम् । सामान्यलक्षणा । धर्मविषयकम् । घटादि-
विषयकम् । धर्मिणाप् । घटादीनाम् । प्रत्यासत्तिः । भानप्रयोजकस-
म्बन्धः । इतरा । ज्ञानलक्षणा । तस्य । प्रत्यासत्तिरित्यनुपह्वेणान्वयः ।
एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावाच्छेदं प्रति सामान्य-
प्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्वं ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन
भेदत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः ।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम् ? सुरभि चन्दन-
मेत्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौ-
भत्वसामान्यलक्षणाया सौरभभानानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

लक्षणात् एव सौरभभानसम्भवात्, तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे सौरभरूपसामान्यप्रकारतानिर्वेष्टात् सौरभप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्याः सौरभसामान्यलक्षणासहकारिण्याश्च तत्र सत्त्वात् ।

अथ सामान्यज्ञानस्येद्वरज्ञानमाधारणभानत्वेन स्वाविषय-तत्तत्सामान्यत्वसम्बन्धेन हेतुत्वे तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं न तज्जन्यतावच्छेदकघटकमन्यप्रकारकतत्तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारानवकाशात् तत्तत्सामान्यानाश्रयाविषयकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य च तत्तत्सामान्याश्रयविषयकत्वस्य निवेशेनैव वारणात् । तदनिवेशतत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं निवेशेऽपि तत्तत्सामान्यप्रकारकभ्रमे व्यभिचारस्य दुर्वारतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तथा च सौरभादिसामान्यलक्षणया न दर्शितस्थले सौरभादिभाननिर्वाह इति चेत् ? अस्तु तर्हि सुरभि चन्दनामत्यादिप्रत्यक्षं मानसमेव न तु चाश्रुपादिरूपं तत्र च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणमपि सौरभादिज्ञानं निर्वहति मानसस्थले सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षनामप्राविरहोऽपि सामान्यलक्षणात् सामान्याश्रयभानात् । न हि सुरभित्येन चन्दनं पद्यामीत्यनुव्यवसायः प्रामाणिका यद्वलादुक्ताकारं चाश्रुपादिकं तत्र च सौरभादिभानार्थं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिश्च सिञ्चेत् चन्दनचक्षुःसंयोगदशाग्रामपि चक्षुर्भेतायोगादिविगमे कल्पयित्वा मानसज्ञानकल्पनं सम्भवति ।

वस्तुतः सौरभत्वसामान्यलक्षणात् एव सुरभि चन्दनामत्यादौ चाश्रुपादिप्रत्यक्षेऽपि सौरभादिभानं निर्वहति सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वाद्यवच्छिन्नसौरभादिप्रकारकताशालिप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारणैव सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभादिप्रत्यक्षोत्पादकत्वस्योपगन्तव्यत्वादतः प्रकृतं द्वितीयसामान्या एव सहकारिण्याः सत्त्वात् ।

न चेवं सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षे इव उक्तस्थलेऽपि यावत्सौरभादिभानापात्तः । यावत्स्वेव सौरभादिषु विषयतानियामिकायाः सामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । न चेष्टापात्तः, सुरभि चन्दनं सौरभमित्याकारकज्ञानसौरभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य तदा अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथान्धतमसे सौदामनीसम्पातजचाश्रुपानन्तरं अन्धकारविशेषणतया यत्किञ्चिद्ब्रूयोपनीतभानेऽपि यावद्ब्रूव्यमानस्वीकारसम्भवेन निखिलद्रव्य-

साक्षात्कारापर्यसङ्गेरिति वाच्यम् । अज्ञातसौरभेषु प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनियामकस्य विषयतासम्बन्धेन हेतुभूतविशेषणज्ञानस्य तेन सम्बन्धेनाभावात् सहकारिविरहेण सामान्यज्ञानस्य तेषु विषयत्वानापादकत्वात् । लौकिकसामान्यास्तदानीं किञ्चिद्विषय एव सत्त्वापेक्षापगमालौकिकसन्निकर्षाद्यनाश्रयेऽप्यज्ञाते लौकिकसामग्रीदशायां सामान्यजप्रत्यक्षाविषयतोपपद्यते । विशेषणज्ञानरूपसहकारिणश्च सामान्यलक्षणाप्रयोज्यविषयताश्रयेषु यावत्सु विषयतया सत्त्वं कार्योत्पत्तौ प्रयोजकमभ्युपेयते फलानुरोधेन ।

न च विशेषणज्ञानस्य विषयभासकत्वापगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तौ का विवादः सिद्धान्तिनापि विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतज्ञानस्यैव ज्ञानप्रत्यासत्तिवोपगमादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षासाधारणहेतोस्तद्विषयताप्रयोजकस्यैव प्रत्यासत्तितया विशिष्टानुभवसामान्यनिरूपिताया विशेषणज्ञानहेतुतायाः प्रत्यासत्तित्वानिर्वाहकत्वेनोपनीतमानमात्रे ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुतायाः सिद्धान्तिभिरङ्गीकरणीयतया सामान्यलक्षणात् एव उक्तरीत्योपपत्तौ तादृशहेतुतायां प्रमाणस्य दुर्लभत्वात् प्रत्यासत्त्यन्तरासिद्धेः ।

ननु माभूत् सुखमि चन्दनमित्यत्र सौरभमानानुरोधेन प्रत्यासत्त्यन्तरसिद्धिस्तथापि मुख्यविशेष्यतया मानसे सौरभादिमानानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तेः पृथक् कारणत्वमप्यावश्यकम् ।

न च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात् एव तद्ज्ञाननिर्वाहात् न तदावश्यकमिति वाच्यम् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया सौरभादिमानसज्ञाने जननीये प्रत्यासत्त्यन्तरघटितविशेष्यभासकसामग्रीसहकारिताया अवश्यमुपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा किञ्चिद्रूपेण सौरभत्वादिविशेष्यकज्ञानात्तद्विशेष्यभासकतज्ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि केवलसामान्यलक्षणया सौरभत्वादिविशिष्टगोचरमानसापत्तेः । सौरभादिरूपविशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तरं च तत्र ज्ञानभिन्नमसम्भावितमेव । तस्य च तत्र विशेषणज्ञानतया न हेतुत्वमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्यन्तरेण यस्य भानं तद्भासकत्वेऽपि ज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिव्यवहारनिर्वाहः । तथा सति लौकिकप्रत्यक्षे हेतुभूतालोकसंयोगादावपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । इन्द्रियाप्रतियोगिकतया न तेषामिन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यवहारमिति यदि तदा ज्ञानस्यापि न तथात्वं स्यात् । तथा

च दर्शितस्थले सौरभादिभाने सामान्यलक्षणायाः प्रयोजकत्व-
सम्भवे तत्सहकारिसौरभादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिव्यवहारभाजन-
त्वमनुपपन्नमेवेत्यत आह । अत एवेति । अत एव । ज्ञानप्रत्यास-
त्तित एव । सौरभत्वादेरपीति । स्वरूपेणैव भासमानस्येत्यादिः ।
तथा च तद्भासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तित एव
तद्भासकमिति सन्नुदायार्थः । न हि सौरभत्वादौ तल्लौकिकप्रत्यक्षयो-
ग्ये चक्षुरादौलौकिकप्रत्यासत्तिसम्भवः । न वा सामान्यप्रत्यासत्ते-
स्तद्भासकता सम्भवति । अन्यदीयजातित्वादिसामान्यज्ञानस्य
स्वविषयसामान्याश्रयत्वसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेऽपि तादृशसामान्य-
ज्ञानस्य तत्तत्सामान्यप्रकारेण किञ्चित्त्रिपयकतत्पुरुषीयज्ञानजनक-
प्रत्यासन्न्यन्तरघटितसामग्रीसहकारेणैव तत्तत्सामान्याश्रयभासक-
त्वात् तत्पुरुषीयजातित्वादिविशेषणसामान्यज्ञानासत्त्वे च तादृश-
सामान्या अभावात् । नापि सौरभत्वादिसामान्यलक्षणात् एव तद्भा-
नम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य विषयताप्रयोजकस्वविषयसौरभत्वादि-
मत्स्वरूपप्रत्यासत्तेः सौरभत्वादावसत्त्वात्, सौरभत्वादिविषयताया-
स्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तदनिवेशेऽपि क्षतिविरहस्य प्रागुक्तत्वा-
त् । सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरभत्वादिभासकत्वानुरोधे-
नैव तज्जन्यतावच्छेदककोटौ तद्विषयताप्रवेशे गौरवात् ।

न च ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रहेतुत्वापेक्षया बलमसामान्यप्रत्या-
सत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यविषयतानिवेशनमुचितमिति
वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेर्विशेषणज्ञानविषयता बलहेतुतयैवोपपत्तेः
अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वान्तरविरहेऽपि क्षतिवि-
रहात् । प्रत्यक्षत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनासाधारणतया
तत्कारणतामादायापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितानिर्वाहात् ।

केचित्तु सौरभत्वादिप्रकारतायाः सौरभत्वादिसामान्यलक्ष-
णाजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सौरभत्वादिप्रकारकप्रमे सौरभत्वादि-
भानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र सौरभाभानात्तादृशज्ञान-
स्य सौरभत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । प्र-
कृतग्रन्थोऽपि सौरभार्थकसुरभिपदचन्दनपदयोः समासादरेण
तादृशभ्रमपर एवेति तन्न । तत्रापि सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौ-
रभभाने बाधकाभावात् । तत्रापि सौरभभासकसौरभत्वसामान्य-

लक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीसत्त्वेन सौरभविषयकत्वोपगमात् ।

न च चाक्षुषज्ञाने सौरभमानासम्भवः, स्वयंग्यमुख्यविशेष-
कज्ञानस्य बहिरिन्द्रियेणाजननादिति वाच्यम् । उपनीतं विशेष-
णतयैव भासते इति नियमानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव बहिरिन्द्रि-
यस्य तादृशज्ञानाजनकत्वात्, सामान्यप्रत्यासत्त्या तु तस्य तज्जन-
कत्वोपगमात् । अत एव पदार्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया
प्रत्यासन्नबहिरिन्द्रियरूपासाधारणकरणजन्यप्रमितिविषयतया वे-
दलक्षणासम्भवो विशेषणान्तरप्रवेशेन मिथैर्वीरितः ।

यत्तु रजतत्वादिप्रकारकप्रसुप्ततत्ताकशुक्त्वादिसंस्मरणजन्यतादृ-
शतन्मानसोपनीतज्ञाने शुक्त्वादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता
तत्र शुक्तिवृत्तिधर्माज्ञानेन सामान्यलक्षणातस्तद्भानानिर्वाहात् इति
तत्र । तत्र तादृशसंस्मरणश्रुतीभूतधर्मात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणया
रजतस्यापि भानात्तस्यापि संस्मरणसम्भवेन संस्मरणाजन्यमानसेऽपि
तस्यैव भानोपगमेन शुक्तिभाजस्याप्रामाणिकत्वात् शुक्तिवृत्तिधर्म-
संस्मरणस्थले एव शुक्तिभानोपगमादिति ।

अथोक्तसामान्यप्रत्यासत्तिहेतुत्वं किं प्रमाणम् ? सामान्यधर्मे-
नस्यान्तत ईद्वरीयस्यैव उक्तप्रत्यासत्त्या सर्वदा सर्वत्र सत्त्वेना-
वयव्यतिरेकविरहात् ।

न च स्वविषयघटत्वादिप्रत्यक्षसम्बन्धेन पटादौ ज्ञानविरहात्
। अ घटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षव्यतिरेक इति तत्कारण-
वमादश्यकम्, अन्यथा तत्र तादृशव्यतिरेकप्रयोजकस्य दुर्वचत्वा-
देति वाच्यम् । घटवृत्तिविषयतात्वादिना विषयतायाः प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धनाया अप्रामाणिकत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छि-
द्व्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्धेः ।

न चैवमसन्निरुद्धपटादौ घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षादिविषयता-
याः किञ्चित्कारणजन्यतानवच्छेदकत्वात्तस्या न सामग्रीप्रयोज्य-
तानिर्वाह इति वाच्यम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्ट-
भिन्नविषयकानुमितिसामान्यभावस्यैव तादृशघटादिविषयकत्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नहेतुतया घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीस-
हकृतादृशस्यैव तादृशघटादिविषयताप्रयोजकत्वसम्भवात् । मैवम् ।

घटादिलौकिकप्रत्यक्षेच्छाबलात्तल्लौकिकसन्निकर्षं विनोपनीत-

प्रत्यक्षवारणाय उपनीतमानस्थलीयप्रतिबन्धकतायां लौकिकत्वा-
प्रकारकेच्छाया एव उत्तेजकताया उपगन्तव्यत्वात् तल्लौकिकप्रत्यक्षे-
च्छाविरहाविशिष्टसामग्रीविशेषाभावस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । उपनीतभावेच्छाधीनोपनीतभावे व्य-
भिचारवारणाय च तत्र लौकिकत्वनिवेशनम् । एवं च सामान्यज-
प्रत्यक्षस्य किञ्चिद्देशे लौकिकत्वनियमात्तस्यापि सामग्रीविशेष-
दशायामापत्तेरुक्तकारणतयैव वारणात् । सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयो-
ज्यविषयतासाधारणघटादिविषयतासामान्यं जन्यतावच्छेदककोटौ
निवेश्य सामान्यभावहेतुताकल्पनस्य निष्प्रामाणिकतया सामान्यप्र-
त्यासत्तेरेवातीतादिमानप्रयोजकत्वात् ।

न च तथापि मनोयोगस्यैव घटादिप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदक-
मास्तां स एव घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतो याव-
द्धटादिमानप्रयोजको भवत्विति वाच्यम् । हेतुत्वान्तरकल्पनस्याव-
श्यकत्वंऽपि अन्ततो विनिगमनाविरहेणापि सामान्यहेतुताया निष्प्र-
त्युहत्वात् । वस्तुतो घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति स्व-
विषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानहेतुत्वमावश्यकमन्यथा दोष-
सत्त्वेऽपि घटादौ चक्षुःसंयोगादिघटितयादशसामग्रीबलाद्धटत्वादि
प्रकारकज्ञानं घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोत्पद्यते तद्वलान् तादृश-
सम्बन्धेन पटादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वापातात् तद्धटादिवृत्तिविषयतास-
म्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुभूततद्धटादिरूपविषयभेदकूटस्य तादृशसम्बन्धेन
ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवात् । स्वविषयघटत्वादिमत्त्वस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एकैकस्य ज्ञानाभावस्य तथात्वं
लाघवात् । अन्यथा तत्तत्कार्यव्यक्त्युत्पादप्रयोजकविशेषसामान्यैव
सर्वत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवे सामान्यकारणविलोपप्रसङ्गात् ।

न चैवमुक्तापत्तिवारणाय घटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिनैव तादात्म्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वादिप्रकार-
कप्रत्यक्ष अतीतानागतघटादिविषयभासककारणान्तरकल्पनाया गौ-
रवादित्यलमतिनिबन्धेन ।

(चि०) तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्नि-
कृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता

सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते,
ततोऽनुमितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये
धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्ति-
स्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण
धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभ-
वतस्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमिति
हेतुत्वात् ।

(दी०) ततः स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणत्वात्तन्ताभावा-
प्रतियोगिवद्भिन्नमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वम्, वह्निमदन्यावृत्तित्वम्,
वह्निमम्बन्धिनावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्व-
धूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवेद्वरसन्निकर्षं
तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः, अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्य-
स्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(गा०) व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे हेतुभेदेन भेदात्
सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहस्य दर्शयिष्य-
माणत्वात् सर्वसाधारणीं व्याप्तिं दर्शयति । धूमेति ।
धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञान-
हेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकघटक-
तया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकर-
ण्यप्रकारकविशेषणान्तरविशेषितधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं
लाघवात् सेत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं
निरपवादमतो लघुशरीरसर्वसाधारणव्याप्त्यन्तरमाह । वह्निम-
दिति । मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमादीदृशव्याप्तेः
अवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तेषां न दोषायेति भावः ।

यद्यपि गुरुमते अभावस्याधिकरणरूपतया वह्निमदन्यवृत्तित्वा-
भाष्यैकस्य न सर्वधूमसाधारण्यं तथापि नायं ग्रन्थो गुरुमतनि-
र्वाहपरः, उपनीतभानमनभ्युपगन्त्रा गुरुणा विशिष्टपरामर्शहेतुताया

एवानभ्युपगमात् । अत एव तन्मते अनुपपत्त्यनवकाशं मिश्र-
धर्मिकव्याप्तिगक्षधर्मताज्ञानहेतुतां प्रदर्शयन्नेव व्यक्तीकरिष्यति, कि-
न्त्वयं ग्रन्थो मिश्रादिमतविप्रायका इति नासङ्कतिः ।

केवलान्वयिसाध्यकसाधारणीतापरमिष्ठां व्याप्तिमाह । व-
हिसम्बन्धितेति । दण्डादेः सखण्डपर्यस्य यत्र हेतुतावच्छे-
दकता तत्रापि स्वाध्यव्याप्तानाधिकरण्यस्य परम्परासम्बन्धेना-
वच्छेदकस्त्वेव सम्बन्धेन हेतुवृत्तिश्च दण्डत्वाद्यखण्डार्था-
एव व्याप्तिरिति पूर्ववृत्तीतमाध्यव्याप्तानाधिकरणान्वृत्तिगक्ष-
वृत्तिदण्डादादपूर्वसाध्यसाप्तानात्र करणयावच्छेदकत्वग्रहापुरोधेन
सामान्यप्रत्यासत्तेर्जातश्चकतेति श्रावः । व्याप्येक्यामिप्रायपर्य-
नप्रयोजनं दर्शयितुं तद्विज्ञानात्वमाक्षिपति । व्याप्तिरिति । तत्सामाना-
धिकरण्यग्रहायेति इति । तद्विज्ञानपरागेण पर्यतीयधूमे तत्सामाना-
नाधिकरण्यप्रत्यक्षलभ्यम्, तद्वदेः पूर्ववृत्तीतत्वेन उपनीततज्ज्ञान-
स्याप्ययोगादित्यर्थः ।

ननु मा भूतत्र पर्यतीयवह्निसामानाधिकरण्यभातं पूर्ववृत्तीतमहा-
नसीयवह्निसामानाधिकरण्यविषयक एव त्रिंशद्वारामर्शः सम्भवि-
ष्यतीत्यत आह । अन्यर्शयेति । तत्र । पर्यतीयधूमे । भ्रमत्वापत्ति-
रिति । तथा चास्मान्दस्यानुमितिविलोपप्रसङ्ग इति भावः । न
त्वन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरित्यर्थः । तद्वन्त्यस्योपनीतमानाङ्गीक-
र्तुमिश्रादिमतामिप्रायकत्वादन्यथाख्यातेऽपनीतमानाङ्गीकर्तृगुरो-
रेवासंमतत्वात् ।

(चि०) गवादिपदेऽपि शक्यनुभवतत्स्मरणवा-
क्यार्थानुभवानाभेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमज्ञाव इत्य-
पूर्वं वक्ष्यते । तत्र योग्यतादिवलादपूर्वव्याक्तिलाभोऽनु-
माने तु पक्षधर्मतावलाद् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो
न तु सर्वो धूमां वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थ-
तत्स्वीकारः ।

(गा०) ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे अपूर्वगवादेर्गवादिपदा-
च्छाब्दबोधानुपपत्तिः, शक्तिधियः पदार्थस्मृतेश्च तद्विषयकत्वानुप-

पक्षेः । अन्यविषयकशक्तिग्रहपदार्थस्मरणयोरन्यविषयकशाब्दबोध-
जनकत्वे सति आतप्रसङ्गादित्यत आह मूले । गवादिपदेऽस्वीति ।
तत्स्मरणेति । तत्परं पदार्थपरम् । न तु प्रकान्तशक्तिपरम् । पदार्थ-
स्मृतेः समानविषयकत्वेन हेतुताया अप्रतिक्षेपेण न्यूनताप्रसङ्गात् ।

न च शक्तिस्मृतेस्तदप्रतिक्षेपेणापि न्यूनत्वं समानमिति वा-
च्यम् । शक्तिस्मृतिं विनापि गृहीतशक्तिकपदज्ञानरूपोद्बोधकाधी-
नपदार्थस्मृतितः शाब्दबोधोत्पत्त्या शक्तिस्मृतेः शाब्दबोधानुप-
योगित्वात् ।

न च वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतया प्राचीन-
शक्त्यनुभवस्य च पदार्थस्मृत्यहेतुतया शक्तिस्मृतजन्यैव पदा-
र्थोपस्थितिस्तद्धेतुर्वाच्या तथा च शक्तिस्मृतेरप्युपयोगत्वं दुर्वार-
मिति वाच्यम् । स्वविषयगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरेव
शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । विस्मृतशक्तिकपदज्ञानेन च पदार्थस्मृ-
तेरेवाजननेनानतिप्रसङ्गात् ।

यदि च गृहीतविस्मृतवृत्तिनादगृहीतसम्बन्धान्तरात् पदार्थ-
पदार्थोपस्थितिदशायामतिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा वृत्तिग्रहाधीनत्वमुप-
स्थितौ विशेषणं देयम् । अन्तरा शक्त्यस्मृतावाप्राचीनशक्त्यनुभवा-
धीनतया पदार्थोपस्थितेः शाब्दजनकत्वमव्याप्तमेव । अत एवापूर्-
ववादे पदार्थस्मृतिरेव स्फुटमभिहिता दीर्घानिष्ठतापि शक्त्यनुभव-
शक्यस्मरणे इत्यत्र पदार्थत्वञ्च शक्त्यनुभवापादाय विवृतं शाब्दबोधे
शक्तिस्मरणोपेक्षायामपि शक्त्यनुभवस्य तद्वारा अपेक्षितस्य समान-
विषयकत्वापेक्षाप्रतिक्षेपेणैवार्थनस्तस्य समानविषयतापेक्षाप्रतिक्षेप-
सिद्धेर्न्यूनतानवकाशाश्च ।

पदार्थस्मरणे शक्त्यनुभवस्य समानविषयताया मीमांसकमते
अतपेक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिक्षेपः प्रकृते अनुपपन्नः, तत्र तदपेक्षायामपि
समानप्रकारकान्यविषयकस्मरणान्पूर्वगवादिबोधोपपत्तेः । शक्त्य-
नुभवतत्स्मरणयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि न मूलतः प्रतीयते युगपत् पद-
त्रयस्य द्वन्द्वे समसङ्ख्यताविरहेण यथाक्रमं हेतुत्वहेतुमत्त्वयोरन्वया-
सम्भवेन प्रत्येकत्रितय एवोभयान्वयापत्त्या परस्परहेतुहेतुमद्भावो-
भात् । शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तद्भर्मद्वन्द्वान्तरेण सम-
सङ्ख्यतोपपादने शक्त्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुता वाक्यार्थानुभवस्य

हेतुमत्ताया एतन्मात्रलाभान् अतो वाक्यार्थानुभवं प्रत्युभयहेतुता-
मात्रपरत्वं दीधितिकारो विवृणोति । शक्त्यनुभवेति ।

(दी०) गवादिपदेष्वपीति । शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतू
हेतुमान् वाक्यार्थवोपः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः ।
जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा श-
क्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभावयति चेति । तदर्थादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पश्वादिलिङादिप-
दाभिप्रायेण परीत्या वेत्स्यपि कश्चित् ।

(गा०) अत्र हेतुपदं प्रयोजकत्वार्थकं तच्च कारणतावच्छेदके-
ऽप्यक्षतमिति शक्त्यनुभवस्य शाब्दधीकारणताविरहेऽपि नासङ्गतः ।

यद्यपि शाब्दबुद्धौ शक्तिज्ञानादीनां समानविषयकत्वेनोपयोगि-
त्वेऽपि अनुमितौ समानप्रकारकतामात्रेण परामर्शस्य हेतुतया व्यव-
हाराधीनशक्त्यनुमिता उपस्थितानामनुपस्थितानामपि सकलगवा-
द्व्यक्तीनां भानसम्भवात् तत एव अपूर्वव्यक्तीनां पदार्थस्मर-
णेऽपि भानसम्भवात् किञ्चिदनुपपन्नम् । तथापि वस्तुगति-
मनुरुद्धेदम् ।

ननु जातिशक्तिवादिनां परेषां गौर्गोपदशक्तेः शक्यांशे शाब्द-
धीप्रकारप्रकारकज्ञानं न शाब्दधीहेतुः, व्यक्तौ शक्तिविरहेण अन्य-
थाश्यानिस्वीकारापत्तेः । किं तु गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शा-
ब्दधात्रप्रकारविशेष्यकमेवेति शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन न
शाब्दधीहेतुताकथनविरोधः ।

न च गोत्वशक्तं गोपदमित्याकारकज्ञानमेव तन्मते शाब्दहेतु-
तयोपेयं तच्च शक्त्यंशे एव शाब्दप्रकारगोत्वादिप्रकारकमिति न
विरोध इति वाच्यम् । अपूर्ववादे लिङ्पदशक्तिग्रहस्य प्रकृत-
तया तादृशशक्तिग्रहस्य च कार्यत्वप्रकारेण घटादिरूपकार्यविष-
यकस्य शक्त्यंशे शाब्दधीप्रकारप्रकारकत्वविरहेण शक्यांशे तत्प्रका-
रकताया एव समानप्रकारकतेत्यनेन विवक्षितत्वादप्राप्त्यादृशस-
मानप्रकारकत्वविवक्षणे इत्यपूर्वे वक्ष्यते इत्यनेन विरोधादिति शङ्क-
ते । न चैवमिति । कुब्जशक्तिमते व्यक्तावपि शक्तिसत्त्वेन न व्यक्ती-

विशेष्यकशक्तिधियोऽन्यथाख्यातित्वमिति समाधत्ते । जातविति ।

नन्वेवमपि विरोध एव, तथा हि कुब्जशक्तिमते व्यक्तौ शक्तिर्विद्यते
एव शक्यज्ञानविषयत्वात् । किं तु तदंशे शक्तिः स्वरूपसती हेतु-
र्ज्ञातादेव ज्ञातोपयुज्यते इति व्यक्तौ शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्या
वाच्यता अपि तु जातेरेवेति मतम्, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानापे-
क्षायां न्यायमते व्यक्तिरपि पदार्थो न तु तन्मते इति विशेषानुपपत्ते-
रित्याशङ्क्यान्यथा विशेषमुपपादयति । परं त्विति । ज्ञाता व्यक्तिः समा-
त्यतीत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यशक्ताविव तत्रापि स्मरणाद्यु-
पयोगित्वान्वयः । तथा च तदन्वयिन्यामुपयोगितायां जातिविषय-
कत्वेनैवेत्यर्थस्य जातिमात्रविषयकत्वाच्चिन्नत्वस्यान्वयः । एवं च
जातिमात्रविषयकत्वं व्यक्तिस्मरणाद्युपयोगितावच्छेदकं न तु व्य-
क्तावप्यकत्वमिति पक्षवासितार्थः । तथा च व्यक्तौ शक्तिज्ञानापे-
क्षायामपि फलीभूतबोधविषयव्यक्तौ तदनपेक्षया व्यक्त्यंशे शक्तेः
कुब्जता यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य बोधोपयोगिता तदेव
वाच्यम्, व्यक्तेश्चातयात्वात् वाच्यता । समानविषयकत्वतन्त्रता-
वादिनां च गोत्वादिविशिष्टतद्गवादिविषयकशाब्दबुद्धौ विशिष्य
गोत्वादिविशिष्टतद्गवादिधर्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाद्विशिष्टस्य
वाच्यतेति विशेष इति भावः ।

यद्यपि गौर्गोपशक्येत्याकारकस्य गोशक्तं गोपक्षमित्याकारक-
स्य वा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वावच्छिन्नावपयतात्वेन व्यक्तिवि-
षयकत्वमप्यवच्छेदकमावश्यकं तथापि व्यक्त्युपपरागेण तद्विषयिता
नावच्छेदिकेति न तस्याः पदार्थत्वम् ।

यद्यप्येतन्मतपेक्षया गोत्वशक्तिप्रकारकपदज्ञानहेतुतैव युक्ता,
व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतामते व्यक्तिविषयताया व्यक्त्यनुयोगिकजाति-
सम्बन्धविषयतायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवात् । सम्बन्धविषय-
त्वानिवेशे कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकशक्तिप्रज्ञादपि स-
मवायेन तत्प्रकारकशाब्दबोधोपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवमर्थविशेष्यक-
स्य पदविशेष्यकस्य च शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण हेतुतायाः
कल्पनीयतायपि गौरवात् । जातिशक्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे च जा-
तिविशेष्यकपदशक्तिज्ञानहेतुताया न विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिः,
विपरीतज्ञानाप्रतिवध्यस्य निर्धार्यतावच्छेदकशक्तिग्रहस्य हेतुत्वे

अनुभवविरोधात् । जातित्वादिनापस्थितिदशायां जातो शक्ति-
प्रहात शब्दबोधवारणाय च गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव
जानिविशेष्यकभ्रियो हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया अनवच्छि-
न्नगोत्वादिविशेषितशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे ला-
घवाच्छक्तिज्ञानस्य जातिसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समवायरूपत-
त्सम्बन्धस्य ततो भानं व्यक्तिभानवशिष्टत्यूहमेव । जातिशक्ति-
ज्ञानजन्यतायां समवायेन जातिप्रकारकव्याक्ताविषयताया अव-
च्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरभानप्रसङ्गस्य च तद्विषयतायाः शक्ति-
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन नावकाशः । शक्तिभ्रमेण ग-
वादिपदादपि कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकधीरनुभूयते
इति चेत् ? अस्तु तर्हि तेन सम्बन्धेन गोत्वादौ व्यक्तिशक्यतावच्छे-
दकताया भ्रमस्य तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं ता-
दृशभ्रमरूपकारणाभावादेव नाभ्रान्तस्य जातिशक्तज्ञानात्तादृशबो-
धापत्तिः । भ्रमस्तु विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतो गुरूणां व्याप्त्यादिभ्रमस्थले यथा नानुमितिः किं त्व-
संसर्गाग्रहमात्रं तथा शक्तिभ्रमस्थलेऽपि न शाब्दानुभवः, अपि
तूपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम् । सम्बन्धाविषयकशक्तिज्ञानात्
कालिकादिसम्बन्धस्य न भानं तादृशादपि समवायस्य भानमि-
त्यनुभवविरोधः । सम्बन्धानामविशेषेण तादृशविशेषबीजविरहा-
दिति तु न शङ्क्यम्, समवायरूपसम्बन्धांशे कुब्जा शक्तिर्न तु
सम्बन्धान्तर इत्यन एव विशेषात् । शक्तिज्ञानाविषयत्वाविशेषे-
ऽपि गापदादृष्टादिर्न भासते अपि तु गौरित्यत्रापि स्वरूपस-
च्छक्तिर्नाद्विरहकृताविशेषस्यैव बीजत्वान् । कुब्जशक्त्यनुपगमे
तु स्वसमवायिव्यक्तिं विना अमानं जातेः स्वभावो न तु
सम्बन्धान्तरेण स्वाश्रयं स्वासमवायिनमन्तरेण न भानमिति
विशेषाद्यथा व्यक्तिभाननियमस्तथा सम्बन्धभाननियमोऽपी-
ति । तथापि समवायान्तिरक्तसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकार-
त्वमप्रामाणिकमिति शक्त्यंशे गोत्वन्धेन गोत्वप्रकारकमेव ज्ञानं व्य-
क्तिशक्त्यनवगाहिज्ञानकारणतावादिना कारण वाच्यम् । समानप्र-
कारकज्ञानकारणतामते च स्वरूपतो गोत्वप्रकारकव्यक्तिशक्तिज्ञा-
नमिति लाघवमित्याशयेनेदृशः कुब्जशक्तिमतनिष्कर्षः कृतः । अत

एष तेषां जातेर्व्यक्तिप्रहमात्रवेद्यतासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा व्यक्तिं विना शक्तिज्ञाने एव जातिभानात्तादृशनियमस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात् ।

न च गां जानातीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानाद्यंशेऽपि स्वाच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः पारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमोऽसम्भावित इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्येण प्रकारतामादायैव तथा नियमात् । एवं एकसम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वं क्लृप्तं न तु स्वरूपतः, तथा च गोत्वसम्बन्धिपदज्ञानात् स्वरूपतो गोत्वस्मरणानुरोधेन सम्बन्धिज्ञानस्याधिककारणत्वं कल्प्यामत्यादिकमपि यथाश्रुततन्मतोपेक्षायाजमवधेयम् । अधिकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

प्रकारान्तरेणाविरोधमुपपादयतो मतमाह । अतद्गुणेति । गवादीत्यत्र गोपदं आदिर्यस्य पश्वादिपदस्येति अन्यपदार्थमात्रपरबहुव्रीहिणेत्यर्थः । पश्वादिपदेति । पशुत्वं हि लोमादिमत्स्वरूपोपाधिर्न तु जातिः तैजसोच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, अतः पश्वादिपदस्य धर्मिण्यपि शक्तिर्लोमादिरूपधर्मस्याश्रयविनिर्मेकेणापि भानात्तन्मात्रशक्तेस्तन्निष्ठकिञ्चित्पदलक्षणाया इव धर्मिभासकत्वासम्भवादतस्तत्र समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमविरुद्धमेवेति भावः । घटत्वादिवत् पशुत्वादेरपि नानात्वे जातिसङ्करानवकाशेन जातिरूपता सम्भवतीत्याशयेनाह । लिङादीति । लिङादिपदस्य कार्यत्वेनोपाधिना अपूर्वरूपधर्मिभावकतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः । समाननिषयकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थस्मरणहेतुत्वमादाय गवादिपदमधिकृत्याप्याक्षेपावतादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा समाधानग्रन्थस्य पदान्तरपरत्वे ररिहारन्यूनतेति व्याक्तशक्त्यभ्युपगमवादेन तादृशग्रन्थस्य पदसामान्यपरतामेवोपपादयति । पररीत्या वेति । परो नैवायिकः ।

(चि०) अथ बहिर्मानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थतत्कल्पने धूमेऽपि तथा कचिद् धूमस्यापि व्यापक-

त्वादिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च
वृत्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात् ।
गौरयमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे स-
न्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् ।
विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न । दृष्टान्ताभावात्,
दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानुपगमात् ।
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं
परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञान-
विषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन त-
दन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं
तस्य न जानाति इति चेन्न । तत् किं घटत्वं न प्रमेयं
येन तन्न जानीयात् । सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन
तदज्ञानासम्भवात् ।

(दी०) विशेषणज्ञानसाध्येति । न च पक्षतावच्छेदक-
ज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति
सामान्यव्याप्त्यादरादभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्र-
कारत्वात् ।

(गा०) विशेषणज्ञानसाध्येति मूले विशेषणपदस्य स्वप्रकारी-
भूतधर्मसामान्यपरतामाक्षिपति न चेत्यादिना । पक्षतावच्छे-
दकेति । साध्यतावच्छेदकवह्निवादेरप्युपलक्षकम् । सिद्धसाधन-
मिति । अनुमितौ स्वप्रकारपर्वतत्वादिविषयकपरामर्शस्य हेतुताया
सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतापि स्वीकारात् पर्वतीयवह्नि-
नजन्यत्वपर्यन्तसिद्धेरुद्देश्याया उक्तानुमानेनासम्भव इत्यर्थः ।

यत्तद्वृत्त्यां सामान्यतां व्याप्त्या पक्षधर्मतायलादसिद्धविशेष-
सिद्धिरिति प्राचीनमतमालम्ब्य समाधत्ते । यदिति । तथा च विशे

षणपदं पर्वतीयवह्निपरं विशिष्टज्ञानपदमपि तद्विशिष्टज्ञानपरमिति न सिद्धसाधनमिति भावः ।

ननु अभावसन्निकर्षे प्रतियोगिज्ञानमात्रादेव घटप्रतियोगिकाभावत्वादिना अभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अभावत्वादिज्ञानमपि तत्रापेक्षितं तदुक्तमभावप्रतीतो प्रातियोगित्वाभावत्वयोरिवेति, तथा च अभावत्वादिप्रकारके तादृशप्रत्यक्षे अभावत्वादिज्ञानजन्यत्वाभावेन व्यभिचाराश्रोक्तसामान्यव्याप्तिरसम्भव इत्यन । अभावत्वेति । अप्रकारत्वात् । प्रकारत्वानुपगमात् । घटो नास्तीत्यादिविशिष्टबुद्धिपूर्वगभावत्वस्यापि निर्विकल्पकोपगमात् । प्रतियोगितायाः संसर्गतयैव तत्र भानादिति भावः ।

षत्वतत्त्वाननुगमादुक्तरीतिर्न विचारसहेति विशेषतो व्याप्तिमेवावलम्ब्यते । बह्विति ।

(दी०) बह्विशिष्टज्ञानत्वेन तद्वह्विशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्यभ्युपगमवादः । वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु ताद्रूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् । अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदकानुमित्या तज्ज्ञानार्थ(१) न सामान्यलक्षणादरः ।

(पा०) बह्विज्ञानजन्यतात्वेन साध्यतायामपि प्रसिद्धबह्विज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनं दुर्गारमेव इत्यनस्तद्वह्विति । विशेषतो व्याप्त्यैवेति पूरणोपम् । अत्र च तद्वह्विषयकज्ञानत्वावाच्छेदप्रकारणताया उभयमते कुत्राप्यसत्त्वेऽपि साध्याप्रसिद्धिर्नाशङ्कनीया तद्विषयकज्ञानसाध्यत्वमिदानीं साध्यमित्याशयात् । तादृशसाध्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकीभूतबह्वित्वप्रकारकज्ञानत्वादिना यत्र तद्विज्ञानस्य हेतुता तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यथोपादायेव प्रसिद्धत्वात् । साध्यत्वं चाध्यवहितोत्तरत्वं नात ईश्वरीयज्ञानमात्रायाथान्तरं परेषां स्वर्थविशेषणत्वं न दोषायति ध्येयम् ।

उक्तानुमानमप्रयोजकीकर्तुं विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वाव-

(१) तज्ज्ञानार्थमिति पाठान्तरम् ।

च्छिन्नजन्यतां खण्डयितुमुपक्रमते मूले । विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादिना ।
 ननु विशिष्टविशेषणकविशिष्टबुद्धेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-
 नरूपहेतुना निर्वाहऽपि तादृशज्ञानाहेतुकनिर्विकल्पकविशेषणधी-
 हेतुकगौरयमित्यादिनिर्विशेषणकविशेषणावगाहिवुद्धयनुरोधेन वि-
 शिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुना कल्पनमाव-
 श्यकमित्यत आह । गौरयमिति । मानाभावादिति । तादृशवि-
 शिष्टबुद्धेरपि विशेषणधीत्वावच्छिन्नहेतुकत्वं मानाभावादित्यर्थः ।
 दृष्टान्ताभावादिति । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेषणधीहेतुकत्वसाधने
 गौरवमिति अनुमित्यादेः परामर्शत्वादिना विशेषणविषयकपरामर्शा-
 दिहेतुकस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्व-
 साधने दृष्टान्ताभावादित्यर्थः । तथा च साध्याप्रसिद्ध्या नानुमानस-
 म्भव इति भावः । एवं चोक्तकार्यकारणभावाभावे तद्गुरुप्रसङ्गानवका-
 शात् । पर्वतीयवह्निज्ञानं विनापि तत्प्रकारकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव तम-
 विषयीकृत्यापि महानसीयवह्नादिविषयकस्यैव परामर्शस्य सम्भवेन
 परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अक्षतेरिति किं सामान्यलक्षणयेति
 समुचिततात्पर्यार्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रका-
 रकज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वात्
 तत्रापि मूलकृताऽनिर्भरं दर्शयति दीधितौ । विशिष्टेति । अभ्युप-
 गमवादः । आपाततः परमताभ्युपगमेनोक्तिः । तर्हि किं वास्तवं
 विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणमित्यत आह । वस्तुत इति । अत एव ।
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वा-
 देव । तज्ज्ञानार्थम् विशेषणतावच्छेदकभूतापूर्वदण्डादिप्रकारकज्ञा-
 नार्थम् ।

ननु तद्वर्मादीनां इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि तद्वर्माप्रकार-
 कज्ञानानन्तरमेव तद्विशिष्टविलक्षणप्रकारताशालिज्ञानं जायते न
 त्वन्यदा इत्यनुभवानुरोधाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकम् । अत एवासंसर्गाग्रहदशायामपि
 कदाचिदण्डपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाना-
 त्मकमनुभूयते । विशिष्टज्ञानसत्त्वे चाखण्ड्याग्रहादिवशायामेव ता-
 दृशज्ञानमुपपद्यते ।

यदि च विशिष्टज्ञानसंसर्गाग्रहादिसत्त्वेऽपि न कदाचित् तादृश-

